

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

НАСИЛЬСТВЕННАЯ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И ХЛЕБОЗАГОТОВИТЕЛЬНЫЕ КАМПАНИИ 20-30-Х ГОДОВ XX ВЕКА В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

А.С. Жанбосинова – д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана,
Восточно-Казахстанский государственный университет

Социалистическое строительство сопровождалось насильственным обобществлением крестьянского хозяйства, которое должно было уничтожить традиционную структуру и крестьянское индивидуалистическое мышление. Непредвиденный кризис в сфере продовольствия обусловил принять чрезвычайные меры против держателей хлебных ресурсов.

В марте 1929 года Политбюро принимает решение о мерах по усилению хлебозаготовительной кампании, согласно которой обязательства, принятые решением собрания бедноты по выполнению планового задания ложились на кулацкую верхушку деревни. Основная цель видится не в изъятии хлебных ресурсов, а в удушении экономической самостоятельности кулацких хозяйств. Тогда же весной 1929 года была введена так называемая «пятикратка» – штраф в пятикратном размере стоимости обложения злостных саботажников, высылка и конфискация их имущества. Для реализации репрессивной политики в селах постоянно находились представители органов ОГПУ, которые обеспечивали непрерывность деятельности карательного механизма, для конца 1920-х годов характерна практика осуждения по обвинению в контрреволюционных деяниях, в саботаже. География распространения данной практики ярко проявила себя в Катон-Карагайском, Маркокольском, Зырянском районах. Следует отметить, что столь открытое вмешательство силовых структур в экономическую жизнь страны, в процесс отношения города и деревни не просто нарушало ленинскую смычку между данными двумя объектами и естественно под корень рубило рыночный механизм отношений, но и свидетельствовало о превращении силовых ведомств в главный инструмент репрессивной политики в деревне.

По информационной сводке ОГПУ в период хлебозаготовительной кампании осенью 1929 года можно увидеть численность репрессированных с применением ареста (таблица 1).

Таблица 1 – Сводка по репрессированным в 1929 году с применением ареста [1, л. 258, 259, 265]

Наименование	1 октября	8 октября	5 ноября
По Казахстану	299	734	2474
По Семипалатинской губернии	22 –7,3%	34 – 4,6%	371 – 15%

Проводимая в районах Восточного Казахстана хлебозаготовительная кампания не могла не вызвать протест со стороны местного населения. В спецсводках ОГПУ за 8 декабря 1929 года отмечалось, что «в Шемонаихинском районе, в селе Большая речка выявлена контрреволюционная группировка кулачества, которая вела агитацию за несдачу хлеба и всячески противодействовала выполнению плана. В селе Алексеевка кулацкая группировка вела злостную антисоветскую агитацию, срывала собрание по принятию плана, призывала население не выполнять план. 8 кулаков привлечено к ответственности. В Самарском районе в селе Мариногорск, при попытке сельского совета изъять хлеб толпа, вооружившись палками, не допустила изъятия, кулаки, организовавшие выступление, арестованы». ОГПУ считало, что все выступления крестьянства – это результат «бешеной антисоветской агитации». Они же отмечали, что в последнее время участились случаи нелегальных перекочевков в Китай в пограничных районах Восточного Казахстана, в частности за август-октябрь месяцы произошло 82 перекочевки по Бахтинскому, Зайсанскому району, в том числе вооруженных переходов – 5, групповых, т.е. целым аулом – 9, одиночных – 68 [2, л. 318]. Б.Атантава относит данные перекочевки к вынужденным миграциям, указывая в качестве причин вызывающих их, тяжелое экономическое положение и соответствующие материальные трудности [3].

В связи с усилившимися откочевками, ППОГПУ предложило узаконить следующий перечень мероприятий:

1. Выселение всех баев и кулаков, задержанных в момент сборов для нелегальной перекочевки в Китай или уличенных точными данными в намерениях, организовать таковую – за пределы 100 километров пограничной полосы.

2. Немедленное выселение за пределы 100 километров пограничной полосы баев, семейства и имущества которых уже переправлены.

3. Выселение за пределы 100 километров пограничной полосы байских семейств, если глава уже перекочевал в Китай.

4. Право выселения предоставить местным РИКаМ [2, л. 329].

Результатом деятельности местных РИКов явились искалеченные, сломанные судьбы, оторванные друг от друга семьи. Темпы хлебозаготовительных кампаний не устраивали органы власти, партия считала, что причиной недопустимо слабых заготовок является недооценка, непонимание ряда руководящих работников значения хлебозаготовок. Вышестоящие органы требовали и грозились закрутить «гайки» в отношении каждого отдельного райкома о соответствии его работы директивам партии. По отношению к колхозам, задерживающим хлеб, применялись следующие меры воздействия, такие как прекращение выдачи кредитов, отпуска сельскохозяйственных машин, самая крайняя мера – предание суду негодных руководителей.

О том, какими методами осуществлялась кампания по заготовке хлеба в деревне, свидетельствует письмо крестьянина Алексеева из Семипалатинского округа в «Крестьянскую газету» от 7 ноября 1929 года: «Наш район (Бурасинский) постигла засуха. Население 4000 душ, согласно плана хлебозаготовок село должно сдать государству 60000 пудов ... хлеба нет, вся тяжесть хлебозаготовок легла на кулаков, но вся беда – кулаков маловато, а середняк не вытянет. Средняк мог намолотить 100-200 пудов, его обязывают сдать 300-700 пудов. Естественно середняк сдать не может, за это его бойкотируют, облагают индивидуальным подоходным сельскохозяйственным налогом, объявляют ему, чтобы в 24 часа уплатил. Затем приезжают из сельского совета, отбирают весь хлеб ... семья остается без крова и кормильца ... Отобрано хлеба без суда и безвозмездно у 50 и более середняков. Уже осуждено 7 человек ... В Семипалатинске стоны и плач, проклятия в адрес Советской власти ... На собрании председатель диктует, секретарь пишет, а собрание молчит, да и говорить нельзя, иначе ты кулак или в лучшем случае подпевала...» [4, л. 97-98].

5 января 1930 года выходит постановление Политбюро «О темпах коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству», которое предполагало ускорить сплошную коллективизацию в зерновых районах. На местах оно же было воспринято как широкомасштабное наступление на кулацкие хозяйства. Начиная с января месяца 1930 года, динамика арестов категории одиночников лишь возрастает, по обвинению в антисоветской агитации, в контрреволюционных деяниях, в саботаже мероприятий правительства, хлебозаготовок, в участии в бандах осуждаются целые заимки и села в Восточном Казахстане, что получило отражение на рисунке 1.

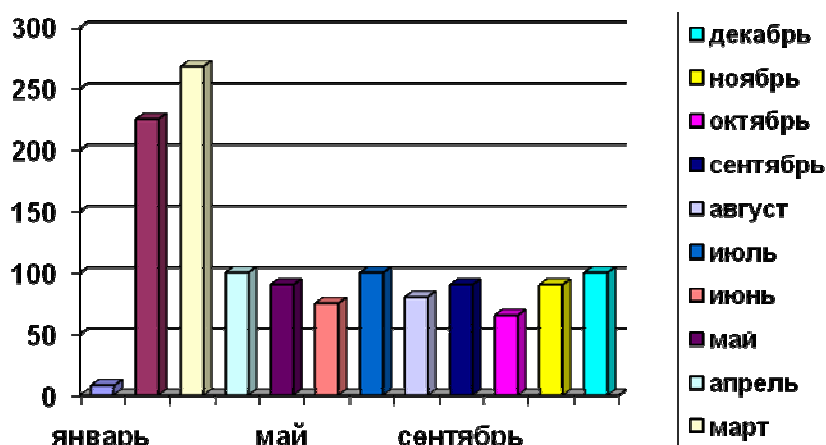

Рисунок 1 – Динамика арестов одиночников 1930 году по Восточному Казахстану

Примечание-источник [5]

В начале января 1930 года работники центрального ведомства ОГПУ получили задание по разработке репрессивно-административных мер по ликвидации кулачества. Заместитель председателя ОГПУ Г.Ягода предполагал, что при проведении сплошной коллективизации кулачество будет оказывать ожесточенное сопротивление политике партии. С целью предотвращения массового крестьянского сопротивления ОГПУ предложило особо злостных зачинщиков, т.е. кулаков отправлять в лагерь, а часть на новые поселения. Партия приняла к сведению разработку ОГПУ. 30 января 1930 выхо-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
дит постановление ЦК ВКП (б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации». Главная задача виделась в подавлении контрреволюционного противодействия кулачества колхозному движению путем ликвидации кулацких и байских хозяйств. С этой целью предлагалось:

- отменить в районах сплошной коллективизации действие закона об аренде и применении наемного труда;
- провести конфискацию средств производства в кулацких хозяйствах.

На период проведения кампании ОГПУ, было предоставлено право переправлять свои полномочия по внесудебному рассмотрению дел ППОГПУ для совместного рассмотрения дел с представителями крайкомов ВКП (б) и прокуратуры. Ввиду расширения поля деятельности штаты ОГПУ увеличивались на 800 человек, состав войск на 1000 штыков, т.е. правительство, предполагало возможность проявления недовольства крестьян. На ОГПУ возлагалась задача по определению кулацких хозяйств первой категории, вторая и третья определялись райисполкомами. 2 февраля 1930 года выходит Оперативный приказ ОГПУ за №44/21 «О мероприятиях по ликвидации кулачества как класса» [6], где в обосновании говорится, что в целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям Советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства – в первую очередь в районах сплошной коллективизации – в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопrotивление кулака, должно быть, и будет решительно сломлено. Приказ рекомендовал развернуть работу по двум направлениям:

- Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория).

- Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всех кулацких кадров, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива, церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР с конфискацией их имущества. (Вторая категория.)

Приказ более четко разделил первую категорию, выделив из нее:

- кулаков, наиболее махровых и активных, противодействующих и срывающих мероприятия партии и власти по социалистической реконструкции хозяйства. Кулаков, бегущих из районов постоянного жительства и уходящих в подполье, особенно блокирующихся с активными белогвардейцами и бандитами;

- кулаков – активных белогвардейцев, повстанцев, бывших бандитов, бывших белых офицеров, репатриантов, бывших активных карателей и др., проявляющих сейчас контрреволюционную активность, особенно организованного порядка;

- кулаков – активных членов церковных советов, всякого рода религиозных, сектантских общин и групп, активно проявляющих себя;

- кулаков – наиболее богатых, ростовщиков, спекулянтов, разрушающих свои хозяйства, бывших помещиков и крупных земельных собственников.

Что касается семей арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к ВМН, то они должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств. На местный актив возлагалась задача выселения и их доставки на сборные пункты. На каждого выселяемого заводилась личная карточка с указанием фамилии, имени, отчества, места рождения, национальности, подробнейшей информации о составе семьи, роде занятий до 1917 года и после, а также являлся ли лишенцем, т.е. лишался ли избирательных прав, подвергался судебным преследованиям, и обязательно прикладывалась характеристика бедняцко-батрацкого актива на выселяемого. С этого момента выселенец находился под бдительным оком силового ведомства, впоследствии на него оформлялась альбомная запись, где четко фиксировались все последующие шаги выселенца-репрессиремого.

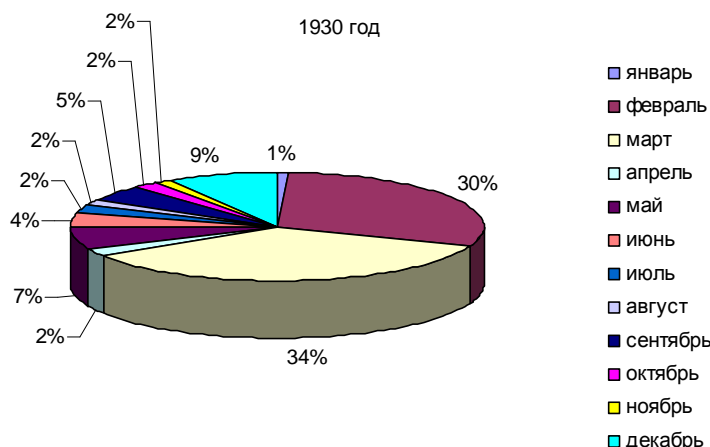

Рисунок 2 – Динамика репрессирования кулаков в Восточном Казахстане
Примечание-источник [6]

За 1930 год в Восточном Казахстане, что можно увидеть на рисунке 2, в рамках действия указанных приказов было арестовано 19% человек от общей численности репрессированных, в сводках сообщалось о разгроме групп, занимавшихся антисоветской агитацией, направленной на разложение колхозного строя, срыва хлебозаготовок, мероприятий партии и правительства, контрольные цифры, спущенные сверху, органы ОГПУ выполнили и перевыполнили, но аресты кулаков всех категорий, включая духовенство, продолжались. Кампания по раскулачиванию, проводимая правительством, напоминала десантированный налет ОГПУ на деревню, это было законодательно оформленный грабёж, мародерство и силовое психологическое насилие. Рисунок 2 «Динамика репрессирования кулаков в Восточном Казахстане», как нельзя лучше демонстрирует статистику, пик репрессий падает на март 34%.

4 февраля 1930 года ЦИК отправляет секретную инструкцию всем местным исполнительным комитетам на республиканском и краевом уровнях, включая ОГПУ, где говорится, что в дополнение и разъяснение к постановлению от 2 февраля предлагается выселить кулацкий актив в отдаленные районы СССР. Уже 5 февраля 1930 года состоялось закрытое заседание Семипалатинского ОК ВКП (б) по реализации указанного постановления и дальнейшего руководства органами ОГПУ по ликвидации кулачества. По пункту первому «О выполнении директивы Крайкома от 2 февраля и указания ЦК от 30 января 1930 года» бюро постановило «...обязать ГПУ ускорить дальнейшее выявление и изъятие из всех районов округа особенно из районов сплошной коллективизации кулаков и баев, являющихся вожаками по организации срыва мероприятия партии и власти, обеспечив срочную их высылку за пределы округа с отображением всего имущества».

Для поддержки линии партии необходимо провести разъяснительную работу среди населения «по вопросам колхозного строительства о контрреволюционной сущности кулацкой агитации против колхозов, мобилизуя мнение бедноты и батрачества вокруг вопросов ликвидации кулачества и байства».

«В районах сплошной коллективизации на основе мобилизации всех сил парторганизаций и организации инициативы батрацко-бедняцких и середняцких масс обеспечить в кратчайший срок (до начала сева) ликвидацию кулака и бая как класса путем:

- вынесения решения батрацко-бедняцких и середняцких собраний села и аула о высылке кулаков и баев за пределы района;
- о лишении их земли, перевода на худшие участки;
- отображение всех средств производства и имущества, также изъятие золота, серебра, наличных денег и ценных бумаг с передачей отображенного в неделимый капитал колхозов в качестве взноса за батрацко-бедняцкие слои села [7, л. 32].

В «Прииртышской правде» за 8 января 1930 года за №7 отмечалось, что «намечен поворот в политике партии в деревне, который обозначает переход от политики ограничения эксплуататорских тенденций к политике ликвидации кулака как класса». Вопрос стоял в другом, местные власти столкнулись с проблемой, они не знали, какие районы области следует отнести к категории районов сплошной коллективизации, что и получило отражение в протоколе №14 закрытого заседания бюро Семипалатинского ОК ВКП (б) от 13 февраля 1930 года: «... теперь нужно ответить на следующий вопрос, какой район и когда считать районом сплошной коллективизации. Очевидно тогда, когда большинство

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. населения данного района коллективизировано, по крайней мере, не менее чем на 70-80% крестьянских дворов. Многие районы, имея на лицо от 30 до 40, хотят считать себя районом сплошной коллективизации, зачастую не обращая внимания на качественное содержание колхозов. Например, Бельгачский район желает быть районом сплошной коллективизации, а обобществление семян на сегодня имеет только 17,8%». При этом власти не знали, «...какую политику вести в районах несплошной коллективизации?» Местная власть назвала «районами сплошной коллективизации ... Шемонаихинский, Разинский и Жанасемейский, где коллективизация охватила около 70% хозяйств района – задача парторганизаций заключается в том, чтобы провести политику партии по ликвидации кулака-бая как класса...» [7, л. 119]

Постановление запретило свободное перемещение кулаков из одного района в другой, а также под угрозой применения репрессивных мер запретила распродажу личного имущества. Указ явился попыткой ограничить переход за пределы страны и передвижение внутри страны. 22 февраля 1930 года всем секретарям пограничных райкомов ВКП (б) и начальникам застав было отправлено секретное послание, где говорилось, что «отмечены факты массовой распродажи скота баями и кулаками. Отмечен приток байско-кулацкого элемента в пограничные районы...

В целях пресечения:

– прибывших в пограничные районы явно злостных кулаков с делом дознания передавать ближайшему органу ОГПУ или погранзаставе;

– всех прибывших кулаков в 50 километровую пограничную полосу, но на которых нет достаточного материала для отдачи под суд – список передавать ближайшим начальникам застав для выселения их из пограничной полосы;

– ...всех убегающих кулаков из района арестовывать и передавать ближайшей заставе или органу ОГПУ.

– обязать сельсоветы не давать кулакам удостоверений личностей без разрешения райисполкомов» [7, л. 50]. Местные власти провели учет кулаков и баев и их имущества, создав со стороны аульно-деревенской общественности необходимый контроль над сохранностью учтенного имущества; а также в целях предотвращения их бегства взяли с них обязательства о том, что за самовольный отъезд, разбазаривание имущества он будет привлечен к ответственности.

Таким образом, насильственная коллективизация сельского хозяйства и ликвидация индивидуалистического крестьянского мышления привели к противостоянию деревни и государства, что в конечном итоге выльется в крестьянские восстания по всей территории Казахстана.

1. *Подсчет и процентный состав выведен автором на основании архивных материалов АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2433. 357 л.*

2. *АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2433. 357 л.*

3. *Атантаева Б. Казахстанско-китайские межгосударственные миграции в середине XIX – начале XXI вв.: дисс ... д-ра ист. наук. – Алматы, 2008.-288 с.*

4. *АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2952. 474 л.*

5. *Подсчет сделан автором на основании следственных дел, репрессированных лиц Архива ДКНБ РК по ВКО Ф.1.*

6. *Архив ДКНБ РК по ВКО. Ф.1.*

7. *ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 22. 248 л.*

Summary

Article is dedicated to questions of forced collectivization and to power forms of [khlebozagotovitelnoy] campaign in East Kazakhstan. The author relying on archive materials from the archive of the President RK, [GAVKO] and [DKNB] RK on [VKO] shows the scales of the tragedy of peasantry with the application of statistical materials

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ ЭВАКУЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Б.О. Жангуттин – т.ғ.д., доцент,
Д.Ұ. Хамидуллина – 2 курс PhD докторанты

Ағылшын публицисті Александр Верт былай деп жазды: “Бұл повесть тұтас кәсіпорындар мен миллиондаған адамдардың шығысқа қарай әкетілуі туралы ... және олардың 1942 жылы өндірісті орасан зор деңгейде ұлғайтуға қалай қол жеткізгендігі туралы – бұл бәрінен бұрын адамзаттың табандылығы туралы повесть” [1].

Классикаға айналған, келтірілген пікірлер шындықтан алыс емес. КСРО-дағы жаппай эвакуациялау елдер мен халықтар тарихында көлемі, уақыты және жағдайы тұрғысынан теңдессіз, бұрын-соңды болмаған оқиға болды.

Соғыс басталғаннан кейінгі бес күнде территорияның едәуір бөлігін фашистік Германия жаулап алған шақта БКП (б) Орталық комитеті және КСРО ХКК (СНК) “адам контингенттері мен бағалы мүліктерді әкету және орналастыру тәртібі туралы” қаулы қабылдады. Тасымалдау кезектілігі мен тәртібі жасайтын эвакуациялау Кеңесі құрылды, адамдарды тамақпен, медициналық қызмет көрсетумен қамтамасыз ету үшін эвакуопункттер желістері құрылды. Тұрғындардың әкетілуі тұрақты және қатаң бақылауға алынды. Жолаушылар вагондарының тапшылығы сезілгендігі соншалық, эвакуациялау осы мақсат үшін арнайы жабдықталған тауар вагондарында, кейде тіпті платформаларда жүзеге асты [2].

1941 жылы 25 қарашада Қазақстанның КП (б) Орталық комитетінің хатшысы Н.Скворцовқа БКП (б) Орталық комитетінің Хатшысы А.Андреевтің қолы қойылған құжат жеткізілді. Онда: “БКП (б) Орталық комитетіне жергілікті органдар мен темір жол әкімшілігі тарапынан майдан маңындағы аудандардан эвакуацияланған жұмысшыларға, қызметкерлерге және колхозшыларға белгіленген жергілікті орындарда, жол бойында дұрыс жағдай жасалмайтындығы туралы мәліметтер келіп түсуде. Адамдар көптеп мінген эшелондар жіберілу орнынан белгіленген орынға жеткізілгенге дейін аралық станцияларда бірнеше күн тұрып барып, бірнеше аптада ғана жетеді. Эвакуацияланғандардың вагонын отынмен, тамақпен, және қайнаған сумен қамтамасыз ету, санитарлық қызмет көрсету сияқты нашар ұйымдастырылған. Тіпті, эвакуацияланғандарға белгіленген жерге жеткен соң кәсіпорындар, колхоздар мен совхоздарға орналасуға көмек көрсетілмек түгіл, жергілікті органдардың оларға деген айқын жағымсыз қарым-қатынасы кездесетін фактілер де бар”.

Директивті құжат партиялық органдарға “эвакуацияланған жұмысшылар, қызметкерлер мен олардың жанұялары бар эшелондарды тәулігіне 500-600 км кем емес жылдамдықпен тасымалдау, оларға станцияларда арнайы эшелондар бөлу, әскери пойыздарды есептеменгенде басқа пойыздарға қарағанда қозғалыста артықшылық беру туралы ГКО қаулысының орындалуын жүйелі түрде тексере отырып, темір жол жұмысын бақылауға алуды және теміржолшыларға эшелондардың қозғалуына көмек беруді” міндеттеді. Сондай-ақ “эвакуацияланғандар тиелген әрбір эшелонның жағдайын, яғни ондағы адамдардың тамақпен, ыстық сумен, санитарлық және медициналық көмекпен, вагондармен, отынмен және т.б. қамтамасыз етілуін тексеру” тапсырылды. Әсіресе, темір жол станцияларында “эшелондарынан қалып қалған немесе ұйымдаспаған тәртіппен тасымалданатын эвакуацияланушыларды кезекті және арнайы ұйымдастырылған пойыздармен белгіленген жерге жеткізуге, сөйтіп жолдарды жеңілдетуге бағытталған шараларды қабылдауға ерекше көңіл бөлінді” [3]. Жоғарыда айтылғаннан мемлекеттің фашистік езіп-жаншудан құтылуға тырысқан адамдардың жағдайын жеңілдетуге тырысқандығын байқаймыз.

Эвакуацияланған тұрғындардың негізгі ағыны Қазақ КСР-іне 1941 жылдың тамызынан 1942 жылдың қаңтарына дейін ағылды. Республика 1941 жылы 1 қыркүйегінде 24258 адамды орналастырды, соның ішінде: РСФСР-ден – 10941, Украина КСР-інен – 6620, Белорус КСР-інен – 5159, Карело-Финдік КСР-інен – 113, Литва КСР-інен – 231, Латвия КСР-інен – 294, Эстон КСР-інен – 158, Молдова КСР-інен – 113, Қырым АКСР-інен – 11181 және КСРО-ның басқа да аймақтарынан – 181 адам. Дәлірек айтқанда, 10968 орыс, 2695 украин, 1259 белорус, 8218 еврей, 159 поляк, 32 неміс, 39 литвалық, 159 латыш, 160 эстон және басқа да ұлттардан 569 адам эвакуацияланды. Эвакуацияланғандардың 60,8%-ы әйелдер, 36,3%-ы балалар, ал 39,2%-ын ер адамдар құрады [4].

ҚазКСР ХКК тұсындағы эвакуациялық бөлімнің 1941жылдың 2 қазанындағы мәліметтері бойынша майдан жанындағы өңірлерден, Ленинград және Мәскеуден Қазақстан Республикасына 65691

адам эвакуацияланды, соның ішінде 11931 ер адам, 28213 әйел, 25547 бала келді. Олардың барлығы республиканың түрлі аймақтарына: Батыс Қазақстанда (Гурьев, Батыс-Қазақстан, Ақтөбе облысы) 14257 адам, Оңтүстік Қазақстанда (Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан) 22524, Шығыс Қазақстанда (Семей, Шығыс Қазақстан) 11443, Алматы қаласында 2634 адам орналастырылды [5].

Осы қарастырылған кезеңде (1941 ж. тамызы – 1942 ж. қаңтары) эвакуацияланған 386492 адам келді... [6].

1942 жылдың бірінші жартысында эвакуацияланғандардың саны күрт төмендеді. ҚазКСРО-ның ХКК материалдарынан 1942 ж. қаңтар-шілде айларында бар болғаны 31911 адам келді. Бұл кезеңде негізінен “Украинадан, Ленинградтан және басқа да қалалардан өз бетімен жолда ауырып немесе басқа да себептерге байланысты кешігіп қалғандар келе бастады. Бұл кезеңдегі эвакуацияланғандардың едәуір тобы Ленинградтан болды. 1942 ж. мамыр-шілде айларында ол жақтан 6197 адам келді”.

Шілденің екінші жартысынан бастап эвакуациялаудың екінші кезегі басталды. Республикаға негізінен “Воронежден, Сталинградтан, Ворошиловградтан, Ростов облысынан және Солтүстік Кавказдан” келді. 1942 ж. өткізілген екінші эвакуация өз көлемі жағынан біріншіге қарағанда, төмен болды, тылға шамамен 1-1,5 млн. кеңес азаматтары орналастырылды [7].

1942 жылдың 1 ақпанында ГКО-ның көрсетуі бойынша тылдағы бүкіл аймақта Кеңесте жүргізілетін эвакуация бойынша Орталық анықтама бюросында КСРО-ның қауіпті аймақтарынан келген тұрғындардың санағы жүрді. Қазірде мұрағаттағы құпиясы ашылған қорлар эвакуацияланғандардың жасы, ұлты, кәсіби құрамы туралы және т.б. көптеген сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді. Санаққа сәйкес, 1941 ж. 10 қарашасында Гурьев облысы, Шевченко фортына “Калантай” кемесімен 249 отбасы, 718 адам эвакуацияланды. Олардың 507-сі еврей, 125-і орыс, 50-і украин, 5-еуі белорус, 31-і чех, латыш, гректерде болды. Гурьев облысындағы Досорға қоныс аударылған 250 отбасы, 588 адамнан 324 еврей, 171 орыс, 58 украин, 13 белорус, 15 татар және тағы басқа ұлт өкілдері болатын. Бұл облыстарға эшелондар Житомирден, Винницкойдан, Днепропетровскіден, Харьков облысынан, Қырымнан, Запорожиеден, Бельц, Харьков, Калараш, Витебск және т.б. қалалардан келді [8].

Тұтастай алғанда, “1943 жылдың 1 шілдесінде ҚазКСР-сы территориясында жағдайға қарай 466155 адам орналасты. ҚазКСР-ға барлығы 532506 эвакуацияланғандар келді” [9].

Оларды тек эвакуациялау ғана емес, сонымен қатар жаңа орындарға жайластыру, медициналық, тұрмыстық қызмет көрсету, жұмысқа орналастыруды ұйымдастыру да өте маңызды болды.

Жаппай, кенеттен және дайындықсыз көшіруге байланысты көптеген мәселелер туындады. Бірінші кезекте, тұрмыстық мәселелер болды. Эвакуацияланғандардың басым көпшілігі ауыл және селоларда орналасты (1943жылдың 1 шілдесінде жағдайға қарай келгендердің 64,6%-ы). Олардың 35,4%-ы ғана қалаларда орналасты, себебі тұрғын үй мәселесі соғысқа дейін де қиындау болатын және одан әрі шиеленісе түсті: егер 1940жылы Республикада бір қала тұрғынына пәтер жай 5,1 шаршы метрден келсе, ал соғыс жылдары 4,3 шаршы метрден келді, Қарағанды қаласында – небәрі 2,2 шаршы метрден болды, іс жүзінде одан да аз еді. Қамтамасыз ету жағдайы күрт төмендеді. Республикада эвакуацияланған тұрғындардың өте мұқтаж бөлігіне 2,970 мың руб. көлемінде бір реттік көмек көрсетілді. Эвакуацияланғандарға, оның ішінде жұмысшылар мен қызметкерлерге материалдық көмек көрсетулер бойынша басқа да шаралар қолданылды [10].

Бірақ әлі де проблемалар жеткілікті еді. Әңгіме жергілікті тұрғындардың мигранттарға деген қатынасының қарама-қайшылығы туралы. КСРО халық әртісі, Социалистік Еңбек Ері Бибігүл Төлегенова сол уақыт туралы өз еңбегінде былай деп жазады: “Эвакуацияланғандар бізге өте бай болып көрінді. Адамдардың көбі оларды қап-қап ақшамен келді, – деп жатты. Біз таң қалдық: “Құдайым-ай адамдарда мұншалықты ақша қайдан болады?” Біз олардың кірін жудық, үйлерін ағарттық, жинадық, яғни тірі қалу үшін осының бәрін істедік [11]. Көшіп келушілер тілектестікті де, немқұрайдылықты да кезіктірді, ал қиыншылыққа кездескендер билік атқарушы үкіметке, баспасөзге шағымданды. Сондай жағдайдың біріне Оңтүстік Қазақстан облысы, Жуалы ауданына көшіп келген Елена Ивановна Фоминованың жанұясы тап болды. Ол бәрінен күдерін үзгендіктен, Казахстанская правда газеті редакциясына хат жазды. Хат мазмұнына қарайтын болсақ, ол соғысқа дейін Ленинград түбінде өмір сүрген. Хатында ол былай дейді: “Жағдай мәжбүр еткендіктен, менің осы шағымымды міндетті түрде қарауларыңызды өтінемін”. Әрі қарай ол эвакуация кезіндегі өз тарихын жайып салады. “Мен жесірмін, күйеуім отан үшін мерт болды, ал мен кішкентай 5 баламен жесір қалдым. Мен үшін күйеуімнен айырылу өте ауырға түсті, өйткені жас балалармен жесір қалу қиын, өмірім бітті, бақытымнан айырылдым деп ойлады. Бірақ бұл жағдай бес күнге созылды. Сосын барлығы өтті, жылауға уақыт болмады және де

... ұят. Мен күйеуімнің орнына жұмыс істей бастадым. Өйткені оның балаларының болашағы мен бақыты үшін мерт болғанын түсіндім. Біздің үкімет бақытсыздығымды бастан кешіруге көмектесті. Мен 64 км жүріп, екі баламен қиналып келдім, ал үш балам госпитальда жатты. Біздің Кеңес адамдары маған көмектесті, балаларымды емдеді. Менің бес жастағы балам бомбалау кезінде жер астында тірідей көміліп қалып және снарядтың жарқыншағымен жараланғанда, оны тірі қалады деп ойламап едім. Маған көп балалы ана ретінде көмектесті, тамақтандырды, киіндірді және ақшалай жәрдемдесті, балаларымды аман алып қалу үшін эвакуацияға жіберді. Жолдас Жданов бізбен, яғни аналармен сөйлесті, ол партияның, жолдас Сталиннің атынан келешек үшін көшу керек екендігіне сендірді, ол біздерге, аналарға, тылда жұмыс істеп, фронтқа көмектесесіндер, ал балалар демалады және оқиды деді. Ленинградтағы сияқты біздің балалар аш болмайтынын түсіндірді. Біздің ол кісіге сенгіміз келді, өйткені ол бізбен туған әкеміздей сөйлесті.

Бірақ ол кісінің сөзі тылда іске аспады. Мен Жуалы ауданының Бурное станциясына жеттім, онда аудандық атқарушы комитетке өтінішпен барған болатыным. Олар менің құжаттарымды қарады. Мен балаларымның әбден қиналып, шаршағандығын және аш, жаралы екендігін, оларға тезірек демалыс қажеттігін айттым. Олар мені тыңдап болған соң қазақ колхозына жіберді, ал онда ауру бала үшін жарты литр сүт сұрай алмайсың, бала-бақша, мектеп жоқ болды. Ешқандай түсіндірулердің көмегі болмады. Қолдан ештеңе келмейтін болғандықтан, сол жіберген жерге баруыма тура келді. Мен “Қызыл Арық” колхозына келдім. Екі күнді ауру балаларыммен бірге далада өткіздім, себебі көлік болмады. Біз колхозға жеткенде кеш түсіп кетті, бізді бос қоймаға орналастырды. Түн болатын, қазақтар жылы үйлеріне қайтқысы келді, ал менің балаларым аш, әбден шаршаған болатын. Біз қоймадағы шөпке жайғастық. Жолдас Ждановтың: тылда демаласындар деген сөзін еске түсіріп мен балаша жыладым. Мұндай демалысты тіпті Гитлер ордасы да жасай алады, олар аш-арық адамдарды лақтырып тастайды, ал біздің кеңес отбасы азаматтары үшін адами заңдар жат па деймін. Балаларымды бұл жаққа неге әкелдім, осы жан азабы не үшін керек деп өзімнен-өзім сұрадым. Мен өзім үшін де қорықтым, өйткені мен жиырма күндей естен айырылып, ауырдым, енді тағы ренжісем ауру қайталауы мүмкін. Екі күн қоймада болдым. Әйтеуір колхоз төрағасы келіп, ауыл кеңесі төрағасын күтетінін айтты. Кешке келген ол маған 3 кг картоп және 2 кг ұн бөлуді бұйырды. Бірақ менде оны пісіретін, не салатын ыдыс болмады. Ақырында, ауылдық кеңес төрағасы келіп, менің мүлкіме қарап, қай жерде тұратынымды шешті. Ол қойма мен үшін тым үлкен және сәулетті деп, менің тұратын жерімді көрсеткенде мен құлап қала жаздадым. Бұл өте лас, үй деген аты бар бірдене. Мен қарсы болып, ауданға қайтаруды сұрадым, бірақ төраға қарсылық білдірді және басқа пәтер беруге келісті. Ол мені эвакуацияланған адамдарға қосты, 3,5 метр алаңы бар бөлмеде 10 адам жиналған, пеш жоқ. Бірақта мен бұл жерде кеңес азаматтарын кезіктірдім. Менде төсеніш болмағандықтан, балалардың астына шөп төседім, ол жерге жатқаннан жақсы ғой. Бес жастағы балам контузияға ұшыраған, қазір ауыр хал үстінде. Мен аудандық атқарушы комитетіне ауру балама сүт алатын колхозға ауыстыруды өтіндім, бірақ олар рұқсат бермеді. Маған колхоз төрағасына хат жазып берді, бірақ ешқандай көмек ала алмадым. 22 қазан 1942 жыл.

Осындай көрген қиыншылықтардан өмірге деген қызығушылығым жоқ болса да, комбайында жұмыс істедім. Бірақ ауру мен аштықтан халім кетті, жұмысты жалғастыру қиынға соқты. Ал сап-сау қазақ әйелдері жеңіл жұмыс істеді немесе жұмыс істемеді де. Мен колхоз төрағасынан жеңілдеу жұмыс сұрағанымда: жұмысқа шықпасаң нан берілмейді деді. Мен он бес-он сегіз күн бойы жұмыс істедім, жиырма екінші күні әлсіреп, есімнен тандым. Мен орыс әйелдері үйге әкелді, жұмыс істемегендіктен нансыз қалдым. Қолдағы барымызды саттық. Менің шыдамым таусылды. Мен сіздерге ғана емес, басқа жақтарға да жазамын. Мені қалтасына партбилет салып, гитлершілерден бетер әрекеттер жасайтын тағылардан құтқарыңыздар. Адамдарымыз бізді жаудан қорғап жүргенде, олардың балалары тылда бомбалаудан кейін жаралы, аштықтан, жалаңаштықтан өліп жатқандығын білгісі келмейді. Бүйткен тыл құрысын. Балаларымның әкесі сонда осы үшін мерт болды ма ?” [12]. Осы отбасының кейінгі өмірі туралы мәліметтерді біз мұрағат құжаттарынан таппадық. Қорда тек “Е.Фомина азаматшасының шағымы туралы анықтама” бар, онда “осы айтылғандарды тексеру мүмкін болмай отыр, себебі Фомина белгісіз жаққа қоныс аударып кеткен делінген” [13].

Эвакуацияланғандардың бірқатар қатігездіктермен де кездескен. Көліктің жетіспеуі және жұмысқа орналастыру шаралары жасалмағандықтан олардың көбі эвакуопункттер маңында ұзақ уақыт бойы өмір сүруге мәжбүр болған.

Эвакуацияланғандар өз қиыншылықтарын шешуде рақымсыздық қарым – қатынас фактілерімен

де кездескен. Белгіленген орындарға жеткізетін көліктің жетіспеуіне байланысты олар ұзақ уақыт бойына эвакуапункттерде өмір сүруге мәжбүр болған, жайластыру, орнықтыру бойынша да оларға ешқандай көмек көрсетілмеген.

1943 жылыдың 9 қаңтарында КП(б) Семей облыстық комитеті Хатшысының атына бір топ эвакуацияланғандардан арыз келіп түсті. Осы хатта: “Біз әскери қызметкер-майдангер азаматтардың әйелдеріміз, бізге көмектесуді, айыптыларды жазалауларыңызды өтінеміз” – делінген. Әрі қарай олардың қиын тағдыры баяндалады. “Бізді, бір топ балалы әйелдерді Семейдегі эвакуапункт Көкпекті ауданына орналасуға жіберді. Біз 1942 жылдың 10 қарашасында Жалғыз Төбе станциясына келдік. Бізді әкетуге аудан өкілі тек 18-не (1942 жылдың қарашасында) ғана келді де, бізді бес отбасын әкетуден бас тартты. Өйткені осы уақыт аралығында біздің балаларымыз аштық пен суықтан қатты жүдеп, өкпелеріне суық тиіп, қызылшамен ауырып жатты. Кунтровская селосының өкілі бізге балаларымыз сауыққан бойда нан тиелген көлік жіберетіндігіне сөз берді”.

Карантин 1943 жылдың 5 желтоқсанда аяқталды, біз Көкпекті аудандық атқару комитетіне жедел хат жібердік... аудандық атқару комитетіне бізді Жалғыз төбе стансасынан алып кету туралы телефон шалдық, бірақ осының бәрі нәтиже бермеді. Осы уақыт аралығында біздің екі баламыз қайтыс болды, жергілікті медициналық пункттер қарапайым дәрі-дәрмектің жоқтығынан біздің балаларымызды құтқара алмады. Аудандық дәрігерлер біздің балаларымызға ешқандай көмек көрсетпеді... Біз нан және сүт алу үшін сататын заттардың бәрін саттық. Біз денсаулығы бар әйелдерміз, қолымыздан жұмыс істеу келеді, бірақ “кеңес бөркін” киген бюрократ қылмыскерлер бізді үйді үйге кіріп, тонап, қайыр сұрауға мәжбүр етті. Балаларымызды неміс варварлары пулеметтерінен денемізбен қорғап, жүздеген шақырымды жаяу жүргенімізде көреміз дегеніміз осы ма? Осында, Кеңес Одағы тылында бізге тірі қалған балаларымыз үшін нан табу мүмкіндігін бермейді. Бізге көмек беріңіздер, балаларымызды құтқарыңыздар, олардың хақы бар, оны әкелері өз қанымен алып берген. Бізге орналасуға және тұратын жай, балаларымызға нан тауып беруге мүмкіндік беріңіздер. Совет азаматтарына деген көрсеткен қиянаты үшін тойынған бюрократ-қылмыскерлердің қолын шабыңыздар. 1943 жыл, 9 қаңтар, Остач, Орлова, Бровер, Бурцева, Мавриенко” [14].

Мұрағат құжаттарында осындай шағымданған хаттар саны аз емес. Хаттарды алу фактісі бойынша тексеру ұйымдастырылды. Оның барысында “Шегелек, Коминтерн, Көкпекті аудандары совхоздарының, Жарма ауданының “Красный скотовод” совхозының, “Үлгілі майшы” совхозының директорлары эвакуацияланғандардың көбі балалы болғандықтан оларды кемтар деп санағандығы және станцияда қалдырғандығы анықталды.

“Красный скотовод” совхозының директоры Цепура Семейдегі совхоздар трестінің директоры Опрышкоға жолдаған хатында былай деген: “Сіздің жіберген адамдарыңызсыз-ақ совхоздың асырап отырған адамдары жетерлік. Сталин жолдастың нұсқауларын орындау үшін қажетті адамдарды таңдауды Николаев жолдасқа міндеттеуіңізді сұраймын...” Құжатта Жалғыз-Төбе стансасына әкелінген адамдардың “өмір сүруге қажетті” ешқандай қаражатсыз қалғандығы айтылған. Олардың көбінің жағдайының нашар болғандығы соншалық, біразы өз-өзіне қол жұмсауға дейін барса, төртеуі жүдеуден, аурудан қайтыс болған” Эвакуацияланғандардың тұрмыстық жағдайы құжаттарда айқын көрінеді. “62 квадрат метр көлемдегі үш бөлмеде 47 ересек және 41 бала орналасқан. Осы бөлмелер еденінің ауданы барлық адамдардың ұйықтауы үшін жеткіліксіз болды”. Алайда, олар азық-түлікпен қамтамасыз етілгенімен, көптеген адамдардың ақшасы болмады, себебі басқалармен қосқанда олар “пәтерге бір тәулік үшін бір адамға 1-4 рубльге дейін” төлеуі үшін қаражат табуы керек болатын. Олар тірі қалу үшін “...соңғы заттарын сатты. Бірқатар майдангерлердің әйелдері балалармен бірге, қолдағы барын сатты, тіпті балалардың киімін қосқанда, бәрін сатып болған соң, қайыр сұрауға және қызылша ұрлауға мәжбүр болды. Әйелдер осы әрекет үстінде ұсталынса, соққыға жығылған” [15].

Эвакуациялау кезеңінде үкімет органдары (мемлекеттік және партия) еңбекшілерге интернационалдық тәрбие беру және қоныс аударылған адамдардың ұлттық мүдделерін ескеру бойынша бірқатар жұмыстар жүргізген. КСРО халықтары мен ұлттарының шексіз достастығы және татулығы туралы идеялар бұқаралық ақпарат құралдары, көрнекті үгіт түрлері арқылы насихатталды; лекциялар өткізілді, митингтер ұйымдастырылды. Әрине, жергілікті тұрғындар мен келушілер арасындағы қарым-қатынас тұрмыстық тұрғыдан алғанда достық негізде болды деп айтуға болады. Дегенмен, тарихи оқиғалардың ақиқатына жету үшін тылда болған жағымсыз құбылыстар, соның ішінде антисемиттік әрекеттер туралы айтқымыз келеді.

Үкімет органдары түрлі тәсілдер арқылы антиеврейлерлік әрекеттерді тұншықтаруға тырысты.

1942 жылы 15 қазанда КСРО прокуроры В.М. Бочкарев КСРО ХКК төрағасының орынбасары А.Я. Вышинскийге былай деп баяндады: 1942 жылдың бірінші жарты жылдығында “республика бойынша эвакуацияланған еврейлерге қарсы бұзақылық көрсеткен, арандатушылық әрекеттерге барған 20 адам сотталды, ал [1942 ж.] 1тамыз бен 4 қыркүйек айлары арасында дәл сондай әрекеттері үшін тек Алматы және Семей облыстарында сотқа 42 адам тартылды...”[16].

1942 жылдың 16 желтоқсанында “Казахстанская правда” газеті редакциясына Т.Гендина мен Файништен Алматы облысындағы антисемиттік фактілер баяндалған хат келді. Оны республика басшылығына бағыттай отырып, газеттің бас редакторы былай деп жазды: “Іле ауданының “Казахстанская правда” колхозында эвакуацияланғандар жыл бойы егін егу мен оны жинауда қажырлы еңбек етіп, колхозға үлкен көмек көрсеткен. Бірақ колхоз басына Турапов келгелі бері жағдай өзгерді. Ол колхозшыларға-қазақтарға колхозды түрлі эвакуацияланғандардан, соның ішінде бірінші кезекте еврейлерден тазартатындығын, колхозда “жаңа тәртіп” орнататындығын айтқан”. Оның осы “бастамасын” ауылкеңес төрағасы Павлова, бірқатар колхозшылар – Кореев, Әлім Опасов (ауылкеңес депутаты), Жемігүл (партия мүшесі), Аміров және тағы басқалар қызу қолдады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін олар өз қатарына қарапайым қараңғы колхозшылардың біразын тартқан, осы әрекеттері үшін оларға еш нәрсе болмайтындығын ескерткен. Келушілерді көшіру қазан айларының басына, яғни адамдардың мерекелік көңіл күйін түсіру үшін арнайы жоспарланды”.

Әрі қарай, осы құжатта келесі мазмұндағы хаттың үзіндісі келтірілген: “1942 жылдың 3 қарашасында жұмыс кезінде үйлеріңе тарқандар деген хабарлама жасалды. Барлығы жұмыстарын тастап, үйлеріңе асығыс беттеді. Эвакуацияланғандар пәтерлеріңе жақындағанда жағымсыз жағдайды аңғарды, әйелдер мен бабалардың айқайы...қызыл әскер әйелдері Трегер мен Могилевская үйлерінен бригадир Кореевтің басшылығымен терезелер алынды”. Ауылкеңес депутаты Опасбаев басшылығымен үйлерден заттар шығарылып тасталды. Келесі хабарлама жасалды: заттарды тиендер, күмән келтірмендер, бұған Павлова рұқсат берді. Егер басшылық рұқсат берсе, онда болады. Опасбаев барлық жиналғандарға: тізімді оқындар. Тізім оқылды. Онда еврейлердің 10 отбасысы қоныс аударылатыны, ал орыстардың қалатындығы айтылған болатын. Опасбаев біз бармаймыз деген қарсы жауап естігенде: Вайсмандарды тиендер деген бұйрық берді. Жиналған топ үйге кіргенде, айқай шу естілді, заттар лақтырылды, жастық ішіндегі қауырсындар шашылды. Осыған қызылшада жұмыс істеп жатқан Заготзерно жұмысшылары тосқауыл болды. Жергілікті өкімет басы Павлова келді. Жұрттың бәрі оған айқайлай-шулай қарсы жүгірді. Ол сөйлеушілердің сөзін бөлді. Тоқтатындар, бұл сендерге жайма базар емес! Жүріңдер деген соң, бүгін жүріңдер. Бүгін сендерде көлік берілді, ал ертең жаяу кетесіңдер. Тұрапов, Кореев, Опасбаев, Жемгүл қарамағына Әміровты ертіп бірнеше топқа бөлініп қараңғы колхозшыларды алып: не істесеңдер, соны істендер, ешкім сендерді ол үшін соттамайды деді. Нағыз оқиға енді басталды. Жетпіс бес жасар Индиннің үй иесі Іледе деген сөзіне төраға қолын бір сілтеді. Кореев аттан секіріп түсіп есікті жұлып алды, қатуланған топ үйге лап берді. Партия мүшесі Жемгүл де қалыспады. Ол үйге бірінші болып кіріп, төсекті аударып тастады, заттар лақтырды. Екі жауынгердің әкесі, жетпіс бес жасар шал заттарды лақтыруға қарсылық білдірді, алайда Кореевтің бір-екі соққысынан кейін үнсіз қалды. Опасбаев Гендинаның қолын артына бұрап, төсекке жаншыды, қозғалмауды бұйырды, ал қызына көмектескісі келген шалды көкірегіне бірнеше рет ұрып тынышталдырды. Жас балалар қорыққандықтан бұрышқа тығылған. Мұндағы жұмыс аяқталған соң үй иелеріне есік алдына шығу рұқсаты берілді. Аулада сынған шыны және балшық ыдыстар шашылған. Шалдың 180 рублі бар кеудешесі, ал Гендинаның жылы орамалы жоқ болып шықты. Вайсмандар отбасы қарсыласудың орынсыздығын көріп, бірден берілді, оларды сол бойда көлікке тиеді. Басында үйлерінде болмаған екі қызыл әскер отбасы да тиелді. Балалар мен жастар қарсыласқысы келмеді, себебі оның арты неге әкеліп соғатынын олар өз көзімен көрді, олар да тиелді. Дубовтар отбасының кезегі келді. Олардың пәтері тексерілді, төрағаға онда науқас бір кемпірдің жатқаны, үй иелерінің жоқтығы туралы баяндалды. Тұранов: ыстығы болмаса, тиеуге болады деп бұйрық берді. Алайда көлікте бос орын қалмады. Сондықтан Дубовтар осында келесі кезекке дейін қалдырылды. Тұранов пен оның шайқасы тынышталды. Міне, “Казахстанская правда” колхозында қызыл армия отасылары және басқалар қажырлы еңбегі үшін осылайша “жақсылық көруде”. Сталин жолдастың тылды нығайту, достықты күшейту туралы үндеуін партия мүшелері осылайша жүзеге асыруда. Көш жөнелтіле бастады. Барлығы 12 көлік болды. Осы көшті айдап жүру Әміровқа тапсырылды. Қараңғы түскендіктен далада қону шешімі қабылданды. Жаңбыр жауып, суық жел соқты. Заттар су болды. Адамдар, әсіресе балалар тонды. Олар таңның атуын күтті. Таңғы 9-10 шамасында көліктің барлығы поселкелік кеңеске жеткі-

зілді. Әйелдер басын төмен қаратты, балалардың суықтан тісі қалшылдайды. Барлығы Павлованың шешімін күтуде. Ал Әміров оған барлық тапсырманың орындалғандығы туралы баяндауға кетті. Бірнеше минуттардан кейін қорыққан және шаршаған адамдар үшін жақсы хабар келді. Павлова көліктердің колхоздағы орындарына кері қайтуын бұйырды. Демек, ол ауылдық кеңестің мүшесі Семеновадан басшылардың тапсырмасы бойынша сөгіс естіген болуы керек. Көш қайта қайтты. Әміров қашып кетті. Кімнің ала жібін аттағанын өзі біледі. “Казахстанская правда” колхозында Турапов өзінің бөтелкелестерімен бірге осындай жағымсыз әрекеттерге барған. Осы оқиғаның бәрі Іле базарында болды. Осы көрініске кеңес азаматтары жиіркенішпен қарады, ал осы үкіметтің қарсыластары көптен күткен оқиғасындай іштей күліп қарады. Осы аталаған әрекеттерге айыптылар, соның ішінде Турапов және оның компаниясы әділ жазасын алуы тиіс” [17].

Бас редактормен баяндалған осы жағдайға байланысты жауап кешігіп келді.

1943 жылдың 25 наурызында “Казахстанская правда” жауапты редакторы Нефедов жолдаспен “Эвакуацияланғандардың жағдайы туралы” анықтамасында баяндалған фактілер растайтын құжат пайда болды. Қазақстан КП (б) Іле аудандық комитеті 1943 жылдың 9 қаңтарында эвакуацияланғандарды (еврейлерді) колхоздан қоныс аудартуға тырысқан “Казахстанская правда” колхозының басшыларының антипартиялық әрекеті бюро отырысында талқыланды және айыптылар жауапқа тартылды. Аудандық кеңес депутаты Олжабай Өскенбаев эвакуацияланғандарға күн көрсетпегендігі, оларды колхоздан заңсыз қудалағы үшін партиядан шығарылып, сотқа тартылды. Поселкелік кеңес төрайымы Павловаға қатаң сөгіс берілді, жұмыстан шығарылды” [18].

Әскери әрекеттердің дамуына байланысты тұрғындар миграциясының қарқыны мен көлемі күрт артты. Эвакуацияланғандардың қандай да бір нақты аймақтарға келуі бірінші кезекте көптеген ірі өнеркәсіптердің осында көшірілуімен байланысты болды. Тек 1941 жылдың шілдесінен 1942 жылдың қазан айлары арасында Қазақстанға өзінің қажетті материалдық қоры және кешенді құрал-жабдығымен бірге 142-ден астам ірі өнеркәсіп көшіріліп, орнықтырылды. Олардың ішінде ауыр және орта машина жасау зауыттары, сондай-ақ тоқыма, мақта иіру, аяқ-киім фабрикалары болды. Қазақстанға соғыс жылдары барлығы 300-ден астам зауыт көшірілді. Көптеген эвакуацияланған кәсіпорындардың жабдықтары салынып жатқан нысандарға жұмсалды. Мысалы, Ақтөбеде салынып жатқан ферроқорытпа зауыты Запорож ферроқорытпа зауытының құрал-жабдықтарын алды, Алматыдағы автожөндеу зауытының бітпеген құрылысы Луганск ауыр машина зауытының цехтары үшін базаға айналды. Ал республика оңтүстігіндегі тамақ өнеркәсібінің құрылыстары Украинаның 14 қант зауытының жабдығымен қамтамасыз етілді.

1941-1942 жылдары Қазақстанда батыс аудандардан эвакуацияланған тұрғындардың 532,5 мың адамы орнығып, жұмыспен қамтылды. Сонымен бірге, 50 мыңға жуық білікті жұмысшылар мен инженер-техникалық қызметкерлер келді, және де 970 мыңға жуық репатриацияланған немістер, поляктар ауылдар мен селоларда жайластырылды. Республика жұмысшыларының қатары Донбастан келген 2 мыңдай шахта құрылысшыларымен толықтырылды [19].

Алматы қаласында 8 эвакогоспиталь, 15-ке жуық жоғары оқу орындары мен техникумдары, 20-дай ғылыми-зерттеу институттары, 20-дан астам мәдени-ағарту мекемелері орналастырылды, майданға жуық жерлерден 30-ға жақын өнеркәсіп кәсіпорындары көшірілді. Солардың қатарында Кременчугтан шорный, Сумы қаласынан мауыт (суконный) фабрикасы, Харьковтан №3 тігін-тоқыма фабрикасы, Балашов, Харьков қаларынан “Трансвязь” зауыттарын және т.б. атауға болады. Міне осыларды, олардың қызметкерлерін орналастырып, дайын өнім алуға кірісу қажет болды... [20].

Өнеркәсіп кәсіпорындарымен бірге көшірілген халықтардың жағдайы ауыр болды. Оған мысал келтірейік. Кірпіш зауыты клубында 1942 жылдың 15 қаңтарынан бастап “13 отбасы, 59 адам, соның ішінде 15 баладан тұратын” Воронеж зауытының жұмысшылары тұрақтанды. Бөлмелер адам тұруға ыңғайланбаған, терезелер бір қабатты, есіктер сынған болатын. Іші су қататындай суық. Міне осы жағдайларда №2 цехтың науқас шеберлері және осы цехтың партұйымы хатшысы И.В. Кагатов дене ыстығымен 4 күндей жатты. Балалар да тұмау тиіп ауыруда”.

Биокомбинат клубында қаңтар айынан бастап 97 адамнан тұратын 33 отбасы, соның ішінде 26 бала тұруда. Бұл жердегі бөлмелерде тұруға қолайсыз. Терезелер бір қабатты, еден цементтен құйылған, күндіз от жағылмайды. Отын жетіспейді, әйелдердің айтуына қарағанда, сексеуіл ұрланады немесе биокомбинаттағы монша үшін сұрайды. Жұмысшылар арасында тиф ауруы кездеседі... Жақында бір бөлмеде үш бала қайтыс болды. Әскери адамның әйелі, өзі медицина қызметкері Н.С. Пузакова азаматша жақында егіз бала тапты, ешқандай жағдайдың болмауына байланысты олар да қайтыс болды.

Жамбыл көшесіндегі 158-үйде, 4-баракта, 8-пәтерде 7 отбасы, 27 адам, соның ішінде төрт бала тұрады. Бұл бөлмеде 5-6 адам ауру (Козлова және Смирнованың балалары дәрігерлердің айтуынша өкпе ауруымен ауырады). Балалар арасында қызылша ауруы да байқалады. В.И. Семенов деген жұмысшы 2 қаңтардан бастап, өкпе ауруымен ауырып жатып қалды... 1941 жылдың 24 желтоқсанында Реутов тоқыма фабрикасымен 196 жұмысшы келді. Олар отбасыларымен бірге әр түрлі барактарға орналастырылды. №2 тігін фабрикасының қызыл мүйісінде 160 адам тұрады. Бұл ғимарат жылытылмайды, ылғалдылығы соншалық, қабырғалар көгерген, цемент еденмен галошсыз жүру мүмкін емес. Ыстық тамақ даярлайтын жер жоқ. Примусты немесе темір пешті пайдалануға рұқсат етілмейді, себебі қызыл мүйіс өндіріс ғимаратының негізгі бөлігінде орналасқан... [21].

Қорыта айтқанда, эвакуациялау ауыр жағдайларда өткізілді, көптеген адам шығындары болды. Фашистік тозақтан немесе түбегейлі жойылудан аман қалған миллиондаған азаматтар әскери уақыттың барлық қиындығын өз иығымен көтерді.

1. Верт А. Россия в войне 1941-1945 .Пер. с англ. – М., 1967. – С 148.
2. Население России в XX веке: Исторические очерки. В 3-х т. Т.2.1940-1959. – М., 2001, – С. 65.
3. Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағаты (ҚРПМ), қ.725, т.4, і.117,п.17.
4. ҚРПМ қ.725,т.4,і.227,п.2.
5. ҚРПМ, қ.725,т.4,і.202,п.44.
6. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Сб. документов и материалов в 2-х томах. Т.1. Июнь 1941-1943 гг. – Алма-ата, 1964, – С. 433.
7. Население России в XX веке: Исторические очерки. В 3-х т. Т.2. 1940-1959. – М.,2001, – С. 80.
8. РФ ММ қ.327,т.2,і.165,пп. 309-325 және пп. 310-325, 194.
9. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Сб. документов и материалов в 2-х томах. Т.1. Июнь 1941-1943 гг. – Алма-ата, 1964, – С. 433.
10. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Сб. документов и материалов в 2-х томах. Т.1. Июнь 1941-1943 гг. – Алма-ата,1964, – С. 433.
11. Тулегенова Б. Папа говорил, что я буду знаменитой артисткой // Страницы трагических судеб людей: Сб. воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. – Алматы, 2002, – С. 282.
12. ҚРПМ, қ.725,т.4, і.359,п.4 және п. 5.
13. Сонда ,п.14.
14. Сонда, п.8.
15. Сонда, п.9.
16. Костырченко Г.В. В плену у красного фараона. – М., 1994, – с. 15-16.
17. ҚРПМ, қ.725, т.4,і.359,п.1,2.
18. Сонда, п.13.
19. Трудовой подвиг Казахстана: цифры и факты //http://www.zakon.kz/our/news/news.asp?id=39077.
20. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. Сб. документов и материалов в 2-х томах. Т.1. Июнь 1941-1943 гг. – Алма-ата,1964, – С. 87, 378.
21. ҚРПМ,қ.725, т.4, і.341, п.106, 107, 108.

Резюме

В данной статье автором рассматриваются отношения разных национальностей эвакуированных на казахскую землю, с местным населением, их бытовые условия, борьба с тяжелой обстановкой и устройстве на работу.

Summary

In the article the author considers the info relation of different nationalities evacuated to the Kazakh land with the inhabitant population, their life conditions, struggle with the bad atmosphere, and getting a job.

**XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX Ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ІШКІ НАРЫҚТЫҚ САУДАНЫҢ ДАМУЫ**

С.С. Сайфулмаликова – т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ

XIX-XX басында Қазақстанның ішкі, сыртқы саудасы дамыды. Ішкі нарықтық саудада тұрақты сауда орындары, айырбас сарайлары, көтерме сауда, жәрмеңке, базар, керуен саудасы, дала саудасы болды. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың өмірінде саудада айырбас сарайлары, керуен саудасы, дала саудасы маңызды болса, XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласында жәрмеңке, базарлар көбейіп, бірте-бірте керуен саудасы мен дала саудасын ығыстыра бастады. Дала саудасын жүргізетін орыс, татар, сарт саудагерлері болатын. Жергілікті сауданы жандандыру үшін, патша өкіметі 1831 жылы қазақтардан тері, май алғандарды, ал 1835 жылдан бастап астық, темір бұйымдарын жеткізетін саудагерлерді салықтан босатты. Даладағы айырбас саудасы орыс саудагерлеріне, өте қолайлы болды, біріншіден саудада бәсеке болмады, екіншіден тауарларын мал, май, жүн, теріге айырбастаудан жақсы табыс тауып отырды.

Кереуен саудасында қазақ даласы Ресейді Орта Азия хандықтарымен, Қытай, Монғолиямен байланыстыратын транзиттік роль атқарды. Сонымен бірге жыл сайын әрбір рудан арнайы керуендер Орынбор, Орскі, Семей, Гурьев бекіністері және Орта Азия хандықтарына аттанатын. Өкінішке орай, бұл мәселені Қазақстан тарихнамасында саудаға қатысты сұрақтардың ішіндегі, ең осал зерттелінбеген тұсы деп айтуға болады. Өйткені мұрағат қорында әрбір рудан шыққан керуендерге қатысты деректер жинақталып берілмеген және сирек кездесетіндіктен көп ізденіс қажет, бірақ мәліметтер бар. Мысалы, 1859 жылы Сырдария шебінің бастығы генерал майор Дензевилію Сыр бойындағы қазақтардың Бұхараға аттандырған сауда керуендеріне шекарадағы қокандықтардың шабуыл жасағанын хабарлаған [1, 458 б]. Мұрағат қорында Маңғыстау уезіндегі адай руларына қатысты мәліметтерде әрбір болыстан шыққан керуендерге қатысты мәліметтер нақты жинақталған. Мұндай сауда керуендерін негізінен шарушылығы бай рулардың ғана аттандыруға мүмкіндігі болды.

Закаспий, Сібір, Орынбор-Ташкент темір жолдарының салынуы қазақ даласының керуен саудасындағы транзиттік маңызын жоя бастады, сонымен бірге ішкерірек аймақтарда жәрмеңке, базарлардың санының өсуі де, әрбір рудың бұрынғыдай Орынбормен бірге басқа қалаларға және Орта Азия хандықтарына сауда керуендерін аттандыруды қажетсінебеді. Сырдария облысындағы керуен саудасының құлдырауын мына мәліметтер де айғақтайды. 1888 жылға дейін Қазалы уезінен керуен саудасына 56850 түйе қатысса, Закаспий теміржол іске қосылғаннан кейін 3400 түйе жалданған, бұрын Қазалыдан-Орынборға дейін жегілетін түйеге 10 рубль төленсе, енді 4 рубль 50 тиын төленетін болды деп жазады деректерде [2, 102 б].

XIX ғасырдың орта кезеңінен бастап ішкі нарықтық саудада жәрмеңкелер ерекше маңызға ие бола бастады. Жәрмеңкелер уез орталықтарында, шекаралық уездерде, әскери шептерге жақын жерлерде, керуен жолдарында, қала, бекініс маңында, қазақтардың көшу бағыттары маңынан, жайлауға және су көздеріне жақын жерлерден ашылды. Жәрмеңкелер негізінен үш түрлі жолмен ашылды: біріншіден, жергілікті орыс әкімшілігінің ұсыныстарымен; екіншіден, көпес, мешандардың бастамасымен; үшіншіден, қазақтардың өздерінің ұйымдастыруымен. Мысалы, Қоянды-Ботов жәрмеңкесін ашуға себепші болған көпес Ботов болса, Ішкі Ордадағы жәрмеңкені ашқан Жәңгір хан болатын.

Жәрмеңкелер негізінен жылдың үш мезгілінде ашылды, оларды жаздық, күздік, қысқы деп бөлуге болады. Мысалы, Семейдегі Шар жәрмеңкесінің жаздығы 1 маусым-1 шілде аралығында, күзгісі 10 қыркүйек-10 қазан аралығында, Торғай облысындағы Ақтөбе жәрмеңкесінің күзгісі 1-30 қыркүйек аралығында, қысқысы 15 ақпан-1 наурыз аралығында, Өскемен уезінің Тимофеевка жәрмеңкесі 19-31 желтоқсанда ашылды. Негізінен күзде ашылатын жәрмеңкелер казак станицалары мен шаруа поселкелерінің маңында шоғырланды, өйткені қыстауға көшкен қазақтар оларға артық малдарын астыққа айырбастап отыратын. Ақмола облысының Атбасар уезіндегі Знаменскі жәрмеңкесі 27 қараша-6 желтоқсан аралығында ғана ашылды.

XIX екінші жартысында жәрмеңкелер көпфункциональдық сауда құрлымы ролін атқара бастады. Біріншіден, Ресей, Орта Азия, Сібір, Қытай, Монғолияны сауда байланысы арқылы жалғастарды. Екіншіден, сауда керуендері үшін өз тауарларын өткізетін уақытша тұрақ функциясын атқарды. Мысалы, Ташкенттен шыққан керуендер Ақмола, Петропавловск, Орынбор, Троицк, Нижегородск жол сапарында тауарларының оннан бір бөлігін қазақ ауылдарында және жәрмеңкелерде сататын.

Үшіншіден, мал, мал шикізаты тауары ұсақ саудагерлердің қолынан ірі саудагерлердің қолына өтті. Төртіншіден, кейбір жәрмеңкелер басқа жәрмеңкелерді байланыстыратын орталыққа айналды. Мысалы, Ақмола, Қоянды, Атбасар, Шар жәрмеңкесіндегі сатылған мал, кейін Тайыншакөл жәрмеңкесіне түсетін. Бесіншіден, саудадан бөлек байланыс ролін де атқара бастады. 1885 жылы Қоянды жәрмеңкесінде почта бөлімі ашылып, ал 1886 жылы телеграф линиясы жүргізіліп, почта-телеграф мекемесі және 1888 жылы Мемлекттік банктің бөлімі ашылды. Алтыншыдан, уақытша әкімшілік орталыққа да айналды. Жәрмеңкеге жергілікті әкімшілік, мировой сот, пристав бастығы, почта бөлімі, медицина, мал дәрігерлік пункттер де осы жерге уақытша шоғырланды.

XIX ғасырдың соңына қарай Маңғыстау уезінен бөлек, Қазақстанның барлық аймағында да жәрмеңкелер ашылды. Жәрмеңкесі көп аймақтың бірі Ақмола облысы болды. 2002 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін бес томдық» басылымында, авторлар 1895 жылғы дерекке сүйене отырып, Ақмола облысында 40 жәрмеңке болды деп көрсетеді. 1912 жылғы Ақмола облысының шолуларына сүйенсек, облыстағы жәрмеңкенің саны 200 жеткен [3, 28 б]. Т.Г. Щеглованың деректеріне сүйенсек те, жәрмеңкелердің саны жан басына шаққанда Ақмола облысында – 10,7 мың адам, Семей облысында – 22,8 мың адамнан келген [4, 122 б]. Жыл сайын ашылатын жәрмеңкелердің кей жылдары ашылмай қалатын, немесе қолайсыз жерге орналасуына байланысты жабылып қалғандары да болды. Кейбір жәрмеңкелер жұт жылдары, малдардың арасында әртүрлі ауру тараған жылдары ашылмай да қалатын.

Қазақстан территориясында алғашқы жәрмеңке Бөкей Ордасында ашылды және мұны ашқан Жәңгір хан болатын. Ішкі Ордадағы жәрмеңкенің ашылған жылына қатысты негізінен әртүрлі мәліметтер беріледі. И.С. Ивановтың деректеріне сүйенсек, 1825 жылы Жәңгір ханның тұсында ашылған [5, 185 б]. Алғашқы кезде жәрмеңкедегі сауда ағаштан салынған корпустарда жүргізілді. 1845 жылы Бөкей Ордасындағы күзгі жәрмеңкеге Саратов, Воронеж, Астрахан және тағы да басқа губерниялардан келген адамның саны – 316 жеткен. Қазақтар осы жылы жәрмеңкеде 17768 бас мал, 820 тері сатқан [5, 185 б].

1845 жылы Жәңгір хан қайтыс болған соң, 1863 жылға дейін жәрмеңкедегі сауда орындарын балалары жалға беріп отырды. 1863 жылы патша өкіметі ханның мұрагерлерінен жәрмеңкедегі сауда орындарын пайдалану құқын 110000 рубльге сатып алды. Міне, осы кезден бастап жәрмеңкені басқару құзыры Уақытша Кеңеске өтті. Кейін жәрмеңкедегі сауда орындарының ескіруі мен қолайсыздығына байланысты оны Ахунск хуторына көшіреді, бірақ жаңа орын да қолайсыз жерге салынған деп сыналды. 1870 жылы жәрмеңкеде 316 сауда орындарынан тұратын 12 корпус салынды. Ішкі Ордадағы көктемгі жәрмеңке 7-25 мамыр, күзгі жәрмеңке 14-25 қыркүйекте ашылатын. 1880 жылдары жәрмеңкеге келетіндердің саны 2-7 мыңға дейін жетті [5, 185 б]. Жәрмеңкеге әкелінетін товар қазақтардың материалдық жағдайына да байланысты болды. Бұл жәрмеңкеде негізгі сатылатын қой болатын. Жыл сайын жәрмеңкеде 25 мыңнан – 40 мың қойға дейін сатылды. XIX ғасырдың соңына қарай жәрмеңкедегі сауда құлдырай бастады [5, 185 б].

Бөкей Ордасындағы қазақтар Ішкі Ордадағы жәрмеңкеден бөлек, Самар губерниясының Жаңаөзен қаласында, Александров Гай селосында, Кішіөзен селосында, Совиневка слободасындағы жәрмеңкеде және Астрахан губерниясының Болхунах, Капустин Яр слободасында, Орал шебінің форпостыларында, Калмыков, Кулагин бекіністерінде, Гурьев қалашығында сауда жүргізді [6, 235-236 б.].

Қазақстан аумағындағы жәрмеңке көп ашылған жердің бірі Ақмола облысы болатын. Ақмола облысындағы ірі жәрмеңкелер Константиновск (1852) Атбасар (1874), Петропавл (1854) Тайыншакөл (1852) болды. 1869 жылы Ақмола облысында 7 жәрмеңкенің, сауда айналымы 3 млн. 942 рубль, 1896 жылы жәрмеңкенің саны саны 50 жетіп, сауда айналымы 10,5 млн. рубль, 1912 жылы жәрмеңкенің саны 200 жетіп, сауда айналымы 19 млн. жеткен [3, 28 б.]. Ақмола облысындағы ең ірі жәрмеңке Тайыншакөл жәрмеңкесі болды. Жәрмеңкенің 1869 жылы сауда айналымы-3 млн.160 рубль, 1876 жылғы сауда айналымы – 2 млн.110 рубль болған. Тайыншакөл жәрмеңкесі Петропавл Ақмола, Қарқаралы-Ботов керуен жолдарының бойында жатты және бұл сауда орны Түркістан өлкесі, Қытай, Монғолия, Екатеринбург, Шадринск, Курган қалаларынан келген көпестерді түйістірді.

1912 жылы Ақмола облысындағы 62 жәрмеңкеде мал сатылса, 27 жәрмеңкеде мал шикізаттары сатылған [3, 29 б]. Облыстық шолулардағы статистикалық мәліметтерге сүйенсек, жәрмеңкелерге айдалған мал саны бойынша; 27 жәрмеңкеде 10-500 бас мал, 13 жәрмеңкеде 500-1000 бас мал, 12 жәрмеңкеде 1000-5000 бас мал, 5 жәрмеңкеде 5000-10000 бас мал, 3 жәрмеңкеде 10.000-15.000 бас мал, 1 жәрмеңкеде 20 мың, 1 жәрмеңкеде 40 мың мал сатылған [3, 29 б]. 1912 жылы Ақмола жәрмеңкелеріне жеткізілген мал мен мал шикізаты – 23459490 рубльді құрады. Осы жылы облыстағы ең көп

мал сатылған жәрмеңке Атбасар уезіндегі Петровскі жәрмеңкесі болды. Жәрмеңкеде жылқы – 5013 бас, ірі қара – 40813 бас, қой – 101000 бас, түйе – 321 бас сатылған [3, 30 б]. Ақмола облысының жәрмеңкелеріне мал мен мал шикізаты Монғолиядан, Ақмола, Жетісу, Семей облыстарынан, Тобыл губерниясынан да түсті. Малдың негізгі бөлігі Семей облысынан, ең азы Монғолиядан келген. Сонымен бірге мал шикізаттарының да негізгі бөлігі Семей облысынан түскен [3, 30]. Ақмола облысының жәрмеңкелеріне түскен мал Тобыл, Орынбор губернияларына, Торғай облыстарына және Петропавл, Омск станциялары арқылы Ресейдің басты қалаларына жөнелтілді. Мысалы, Петербургке – 37215 бас мал, Москваға – 144 бас мал жөнелтіліп, Перм, Томск, Уфа, Самара, Қазан, Симбирск, Харков, Нижегородск, Астрахан, Варшава, Эстляндия, Лифляндия, Курляндияға мал шикізаттары жеткізіліп, кейін олар Франция, Германия, Англия, Италия, Дания, Америкаға дейін де жететін. Экспортқа шыққан еттің бағасының 12 пұды – 4 руб. 70 тиынға бағаланды [3, 31 б].

Далалық облыстардағы жәрмеңкесі көп өңірдің бірі Семей облысы болды. Семей облысындағы ірі жәрмеңкелер: Қоянды-Ботов (1849) Семей (1854), Делбегетей болысындағы Шар (1877), Баянауылдағы Покровская (1884) болды. Сонымен бірге уез орталықтары Өскемен, Павлодар, Зайсан, Қарқаралы, Көкпектіде және Лебязь, Железинск, Ямышевск, Баянаул, Бұқтырма, Қатон-Қарағай поселкелерінде де жәрмеңкелер болды. 1863 жылы Семей облысындағы 3 жәрмеңкенің сауда айналымы 46,7 мың рубль, 1883 жылы 11 жәрмеңкенің сауда айналымы – 2004301 рубль, 1897 жылы 23 жәрмеңкенің сауда айналымы – 2,5 млн рубль, 1906 жылы 29 жәрмеңкенің 18 ғана ашылып, сауда айналымы – 3952462 рубль болған [7, 61 б]. Семей облысындағы ең ірі жәрмеңкелер Ботов-Қоянды, Шар жәрмеңкелері болды. 1869 жылы Қоянды жәрмеңкесінің сауда айналымы-500 мың рубль, 1875 жылы – 1226297 рубль, 1883 жылы – 1256920 рубль, 1890 жылы – 850730 рубль, 1892 жылы – 1193219 рубль, 1894 жылы – 1713358 рубль, 1906 жылы – 2343613 рубль жеткен.

1906 жылы Қоянды жәрмеңкесіндегі сатылғаны мануфактуралық, бакалейлік, ыдыс аяқ, шай – 1016000 руб; темір, жез, мыс бұйымдары – 26000 руб; астық – 28500 руб; азиаттық тауар – 57900 руб; орыс шаруаларының бұйымдары – 350 руб; май – 240 руб; өңделген тері – 23700 руб; өңделмеген тері – 121476 руб; ешкі түбіті – 98469 руб; түйе, қой жүні – 235422 руб; бағалы аң терілері – 23894 руб; жылқы – 1800 руб (80 бас); ірі қара – 427124 руб (20344 бас); ұсақ мал – 277807 руб (111123 бас) болса, ал Шар жәрмеңкесінде сатылғаны жылқы 10750 (370), ірі қара мал – 109500 руб. (5100), ұсақ мал 214000 руб (54000) болған [7, 62 б]. Қоянды жәрмеңкесіне мал Семей, Жетісу облыстарынан түсті. Жәрмеңкеде сатылған мал Ақмола облысындағы Тайыншакөл жәрмеңкесіне, Тобол, Перм губерниясына жөнелтілді. Қоянды жәрмеңкесі Омск, Петропавл, Ақмола, Павлодар, Түркістан өлкесінен келген саудагерлерді түйістірді.

Сауда жасаушылардың құрамына келсек, 1877 жылы Қоянды жәрмеңкесінде мануфактура, бакалейлік тауар сатушы – 28 адам, азиаттық тауар сатушы – 48 адам, мал сатушы – 130 адам, ауыл шаруашылығы өнімін сатушы – 8 адам, ұсақ түйек сатып алушылар- 5200 адам, қазақ бұйымдарын сатушылар – 270 адамға жеткен [4, таблица 2. 35].

Семей облысында жәрмеңкеден бөлек сауда қостары болды. 1883 деректерге сүйенсек, қазақ болыстарындағы сауда қостары 265 болған [8, 34 б].

Жетісу облысындағы тұрақты сауда орындары Верный қаласында, Верный уезіндегі Зайцево селосы, Қапал уезінің Гавриловка селосында, Жаркент уезіндегі Жаркент бекінісінде болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Жетісу облысында да жәрмеңкелер ашыла бастады.

1894 жылы Жетісу облысында 5 жәрмеңке болды. Жаркент уезінде Қарқара (1893), Қапал уезінде Қоянды, Алмалы (1894), Лепсі уезінде: Нарын Сергиополь (1885) мен Бахты жәрмеңкелері еді. Облыстағы ірі жәрмеңке Қарқара жәрмеңкесі болатын. Бұл жәрмеңкеде Жетісу уезі қазақтарынан бөлек, Ақмола, Семей облыстары, Қытайдың қалмақтары, Қашғар, Қокан сарттары келіп сауда жасайтын. 1894 жылы Алмалы жәрмеңкесінің сауда айналымы – 555873 рубль, Қарқара жәрмеңкесінің сауда айналымы 500000 рубль болды. 1902 жылы Қарқара жәрмеңкесінің сауда айналымы 485545 рубль жетіп, онда 67181 бас қой, 5466 бас ірі қара, 3006 бас жылқы, 191162 пұд жүн сатылған. Попутнинск жәрмеңкесінің сауда айналымы 150000 рубль болып, 74110 бас қой, 1623 бас ірі қара, 138 бас жылқы, 18191 пұд жүн сатылған [9, 26 б.]. 1908 жылы Жетісу облысындағы далалық жәрмеңкенің саны – 11 болды. Қарақара жәрмеңкесінің сауда айналымы – 1 миллион рубль, Алмалы жәрмеңкесінің сауда айналымы – 40 мың рубль, Шежүней жәрмеңкесінің сауда айналымы – 50 мың рубль, Попутненск жәрмеңкесінің сауда айналымы – 100 мың рубль, Нарын-Сергиополь жәрмеңкесінің сауда айналымы 50 мың рубльге жеткен [10, 62 б.].

Семей, Жетісу облысындағы сауданың бір ерекшелігі Қытаймен шекаралас орналасқандықтан, шекарада кеден бекеттері болды. 1891 жылы Семей облысының шекарасында Қатон-Қарағай, Зайсан, Жетісу облысында Бақты, Жаркент, Нарын кеден бекеттері ашылды. Барлық кеден бекеттері бақылау жүргізетін дистанцияларға бөлінді. Шекаралық кеден бекеттері орыс-қытай қарым-қатынасындағы саудаға қатысты келісімдерді орындады. Мысалы, Қытайға Нарын бекетінен – 1255802 рубль, Жаркент бекетінен – 810741 рубль, Бахты бекетінен – 90015 рубльге тауар жөнелтіліп, ал Қытайдан келгені Нарын бекетінен – 404256 рубль, Жаркент бекетінен – 813733 рубль, Бахтыдан – 870878 рубльге, Хоргос өткелінен – 29920 рубльге тауар келген. Жалпы барлық бес бекет арқылы Қытайдан әкелінген тауар 2871584 рубль, ал, Қытайға жөнелтілгені – 2288939 рубль болды [40].

1911 жылдан бастап Жетісу облысының селоларында базарлар мен қысқа мерзімдік жәрмеңкелер ашыла бастады. Біркүндік базарлар Верный уезіндегі Евгеньевскі, Қастек, Куплатовск, Пригорный, Самсоновка селоларында, Қапал уезіндегі Аламан, Малогорск, Ново-Алексеевка, Голубин селоларында, Лепсі уезіндегі Обухов, Пятигорьск, Некрасовка селоларында жұмыс жасады. Лепсі уезінің Андреевка селосында ашылған екі апталық жәрмеңке 1-7 ақпан, 5-12 қыркүйекте ашылды. Мұндай жәрмеңкелер Верный уезінің Александровскі, Самсоновка селоларында да ашылды [72 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Торғай облысындағы сауданың Қазақстанның басқа өңірлерден ерекшелігі ашылған ішкі нарықтың сауданың уез орталығына шоғырлауымен ерекшеленді. Торғай облысындағы тұрақты сауда орындары Қостанай, Ақтөбе, Торғай, Ырғыз қалалары мен Шалқар, Александровск, Ақбулак, Қарабұтақ елді мекендерінде және жәрмеңкелер де осы уез орталығында немесе оның маңында ашылды. 1896 жылғы Торғай облысындағы тұрақты сауда орындарының сауда айналымы – 1662150 рубльді құрады. Қазақтар сауданы Орынбор губерниясының жәрмеңкелерінде жүргізді. Олардың Орынбор губерниясының жәрмеңкелеріндегі сауда айналымы 3099826 рубльге жетті. Қазақтардың жалпы сатқаны малы – 2199000 руб, мал шикізаты 600000 рубль, астық 826000 рубль, қолөнер бұйымдары 130000 рубльді құрады [12, 26 б.].

1896 жылғы Торғай облысындағы жәрмеңкелер саны 5 болды. Қостанай уезінде Покровская (1886) Петровская (1894) жәрмеңкелері, Ырғыз уезіндегі Никольскі (1896), Покровск (1896) жәрмеңкелері, Ақтөбе уезіндегі Ақтөбе жәрмеңкелері (1895) болды. Ақмола облысындағы жәрмеңкелер уез орталықтарынан қашығырақ жерде ашылса, Торғай облысындағы жәрмеңкелер уез орталығы мен оның маңында ашылды. 1896 жылы Сыртқы істер министрлігінің рұқсатымен ашылған Никольск жәрмеңкесі Ырғыз өзенінің сол жағалауындағы, қаладан бір шақырым жерде болатын. 1896 жылдан бастап Ырғыз қаласында күзгі жәрмеңке ашылды.

1896 жылы Қостанай уезіндегі 2 жәрмеңкеге жеткізілген тауар – 892226 рубль. сатылғаны – 343763 рубль. Ырғыз уезіндегі 2 жәрмеңкеде сатылғаны – 174596 рубль. Ақтөбе уезінде түскен тауар – 317160 рубль, сатылғаны – 148815 рубль. Торғай облысындағы барлық жәрмеңкенің сауда айналымы 667174 рубль болды [12, 26 б.]. 1911 жылы Торғай облысындағы жәрмеңкелердің сауда айналымдары өсті. Мысалы, Ақтөбе жәрмеңкесінің сауда айналымы 470275 руб, Қостанай жәрмеңкесінің сауда айналымы 1144680 руб, Ырғыз жәрмеңкесінің сауда айналымы 228605 руб, Торғай жәрмеңкесінің сауда айналымы 1010925 рубльге жетті [13, 39 б.].

Торғай облысында жәрмеңкелермен қатар базарлар да ашылды, бірақ олар негізінен орыс шаруаларының болыстарында шоғырланды. Мысалы, 1911 жылы Торғай облысының Ақтөбе, Қостанай уездерінің орыс шаруаларының болыстарында 84 базар, 1915 жылы олардың саны 214 болды. 1911 жылы Ақтөбе уезіндегі отырықшы болыстардағы базарлардың сауда айналымы – 583647 рубль, көшпелі болыстардың сауда айналымы – 25000 рубль. болды. 1915 жылы отырықшы болыстардағы базарлардың сауда айналымы – 1741062 рубльге жетті. XX ғасырдың басында Торғай облысындағы жәрмеңкелер мен базарлардың сауда айналымдары, саудада қазақтар арасында негізінен жәрмеңке, ал орыс қоныстаушыларының арасында базар маңызды бола бастағандығын көрсетеді.

Жәрмеңкелер Орал облысының территориясында да ашылды. 1886 жылы Орал облысындағы жәрмеңкелердің саны 12 жетті. Олар Орал қаласында, Орал қаласындағы айырбас сарайында, Елек айырбас сарайында, Калмыков, Гурьев бекіністерінде, Гурьевтегі айырбас сарайында, үшеуі қазақ даласында Калмыков уезіндегі Ойыл өзенінің бойында, Ойыл бекінісінде, Ембі уезінің Қаракамыста, Орал уезінің Озерное, Каменное поселкелерінде болды. 1886 жылы Орал облысындағы барлық жәрмеңкелерде сатылған тауар – 1774544 рубльге құрады. Орал облысындағы негізгі жәрмеңке Ойыл, Темір жәрмеңкелері болды.

1909 жылы Ойыл жәрмеңкесі 20 мамыр-20 маусымда ашылып түскен тауар 383665 руб, сатылғаны –

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
878027 рубль, 15 қыркүйек-15 қазанда түскен тауар – 216930 руб. Сатылғаны – 468707 рубль болды. Темір жәрмеңкесі 20 мамыр-20 маусымда ашылып әкелінген тауар – 824400 руб, сатылғаны – 1556636 рубль, 15 қыркүйек-10 қазанда түскен тауар – 225400 руб. сатылғаны – 295290 рубль болған. 1914 жылы Ойыл жәрмеңкесінің көктемгі сауда айналымы 1650698 рубль, күзгі сауда айналымы – 508321 рубль. Темір жәрмеңкесінің көктемгі сауда айналымы – 1384610 рубль. күзгі сауда айналымы – 281836 рубльге жеткен [14, 39 б.].

Закаспий облысы сауданы Ресей, Түркістан генерал-губернаторлығы, Персия, Ауғанстан, Бұхара, Хиуамен және Каспий теңізі форты арқылы Кавказбен жасады. Сыртқы сауда шетке тауар шығару, шеттен тауар алу, транзиттік жол және қазақ болыстарынан аттанған керуендер арқылы жүрді. Қазақстанның басқа өңірлерінен салыстырғанда Маңғыстау уезіне қатысты мұрағат қорында әрбір болыстардан аттанған сауда керендері жөнінде нақты мәліметтер бар. Маңғыстау уезінің сыртқы саудада Ресеймен, Кавказбен сауда қатынасы Александров фортындағы теңіз жолын байланыстыратын және Ойыл жәрмеңкесі арқылы жүрді. Ішкі сауда қатынасында далалық сауда және Александровск фортының слободасында базар болды. Қазақтар көктем, күзде мезгілдерінде көштерінен тікелей Орал облысының Ойыл жәрмеңкесіне, Александровск фортына, Хиуа хандығы және Красноводскіге аттанып, мал және мал шикізатын өнеркәсіп заттарына, астыққа айырбастап отырды.

Красноводскі уезінің приставтан тыс аймағында тұратын адайлар мал және мал шикізатын Красноводскіге, Оралдағы Ойыл жәрмеңкесіне, Хиуаға хандығына жеткізетін. Олардың малы мен мал шикізаттарын сатып алған саудагерлер кейін тауарды Персия мен Кавказға жөнелтілетін. Красноводскі уезіндегі адайлар мал және мал шикізаттарын Қарақалың, Гоклан, Ахалдағы түрікмен текелерге астық, киімге айырбастау арқылы да өз қажетін қанағаттандырып отырды.

Қазақстанның басқа өңірлерінде жәрмеңкелер болса, Маңғыстау уезі мен Красноводскі уезінің приставтан тыс аймағында жәрмеңкелік сауда орындары болмады. Маңғыстау уезінде жергілікті әкімшілік жәрмеңке ашуға әрекет еткенімен, алғашқы тәжірибе нәтижесіз аяқталды. 1892 жылы Маңғыстау уезіндегі Александровскі фортынан 25 шақырым жердегі Хан Баба жерінде жылына екі рет ашылатын жәрмеңке ашуға рұқсат берілді. Жәрмеңке 15 мамырдан-15 маусым, 15 қыркүйектен-15 қазанға дейін ашылуы қажет еді, бірақ су көзінің болмауына байланысты тоқтатылды.

Закаспий облысындағы қазақтардың өмірінде керуен саудасының, далалық сауда және Александровск фортының слободасында ашылған тұрақты базар саудасы маңызды болды. Керуен саудасындағы негізгі бағыт Ойыл жәрмеңкесіне, Хиуа хандығына, Красноводскі уезіне қарай бағыт алып жүрді. Маңғыстау уезіндегі адайлар негізгі сауданы Ойыл жәрмеңкесінде жасады және азық-түлік, қажетті бұйымдарды да осы жерден алды. 1905 жылы қазақтар Ойыл жәрмеңкесінен – 280817 рубльге шәй, қант және т.б. мануфактуралық тауарлар сатып алса, керісінше жәрмеңкеде – 274950 рубльге мал шикізатын және 26836 бас малды – 119500 рубльге сатып, жалпы сатқаны 367450 рубльге жеткен. 1911 жылы Ойыл жәрмеңкесінен – 292576 рубльге тауар әкелініп, керісінше – 201540 рубльге малын және мал шикізатын сатқан [15, 19 б.].

Қазақтардың Хиуа хандығы, Красноводскі уезімен жүргізген керуен саудасына келсек, 1905 жылы Красноводскі уезіне – 1875 рубльге мал шикізатын, 313 бас малды – 5.160 рубльге сатып, жалпы – 7035 рубльге сатса, керісінше 21718 рубльге әр түрлі тауар әкелінген [16, 141 б.].

1911 жылы қазақтар Красноводскі уезінде 500 рубльге мал сатса, керісінше 104605 рубльге тауар алынған [17, 129 б.]. 1905 жылы Маңғыстау уезінің қазақтары Хиуа хандығында – 27130 рубльге мал шикізаты, 733 бас малды – 14666 рубльге, жалпы барлығы 41790 рубльге сатса, керісінше 62505 рубльге тауар алған [16, 141 б.]. 1911 жылы қазақтар Хиуада 24213 рубльге мал, мал шикізатын сатса, керісінше 66681 рубльге тауар алған [17, 129 б.].

Сонымен бірге, керуен саудасында негізінен олардың қай жерге жайлауға көшетіні маңызды болды, өйткені көшкен бағыттарына қарай сол жерде малын сатып және азық-түлік, мануфактуралық тауарлар сатып алды. Маңғыстау, Красноводскі уезі қазақтарының негізгі бөлігінің Орал облысының территориясына жайлауға көшетінін ескерсек, әрине, Ойыл жәрмеңкесінің олардың өмірінде маңызды болатыны шартты түрдегі тарихи факті болды. Хиуа, Красноводскі уезіне көшу негізінен аталған аймақтағы көктің шығуына, құрғақшылықтың болмауына байланысты болатын және Орал облысымен салыстырмалы түрде алғанда, көшушілердің саны аз болды. Сондықтан да Маңғыстау уезінің Хиуа хандығымен, Красноводскі уезімен саудасы шектеулі болды. Маңғыстау уезіндегі керуен саудасы тікелей климатқа, ауа райының қолайлығына да тәуелді болды.

Сырдария облысы Жетісу, Ақмола, Ырғыз, Торғай облысы, Орынбор, Бұхара, Хиуамен сауда

қарым-қатынасын жасады. Орта Азия хандықтарымен шекаралас аймақта жатқан Сырдария облысындағы тұрақты сауда орталықтары облыс орталығы Ташкент қаласында, уез орталықтары Қазалы, Перовскі, Түркістан, Шымкент, Әулиеата қалалары мен Жөлек, Меркі, Шолаққорған, Созақ бекіністерінде болды. Облыстық статистикалық комитеттің мәліметтеріне сүйенсек, Түркістан, Әулиеата қалалары, Меркі селосы негізінен ұсақ малдарды сататын негізгі орталық болған. Аталмыш базарларға саудагерлер Жетісу, Семей, Қытайда сатып алған малдарын айдай отырып, Балқаш көлі, кейін Созақ бағытынан Шымкент уезіне жетіп, бұл жерден малдың бір бөлігін Түркістан қаласына, қалғаны Мерке, Әулиеата, Шымкентке сатуға айдалатын. Кейін Әулиеата, Меркедегі малдарды сатуға Ферғанаға айдады. Ташкент базарына ұсақ мал Түркістан қаласы мен Ташкент уезінен жеткізілді [18, 64 б.]. Сырдария облысындағы екі жәрмеңке болды; Әулиеата мен Ташкент. Әулиеата жәрмеңкесі алғашқы кезде 20 сәуір-20 мамыр аралығында, кейін 1 мамыр-1 маусым аралығында жұмыс жасады. Жыл сайын жәрмеңкенің сауда айналымы өсіп отырды. Мысалы, жәрмеңкенің сауда айналымы 1893 жылы – 1453770 мың рубль, 1909 жылы – 2433,2 мың рубль, 1910 жылы – 4237,6 мың рубльді құрады.

Жәрмеңкеде Әулиеата, Шымкент, Тоқмақ, Верный, Жаркент, Қапал уездерінен айдалған мал сатылды. 1904 жылы жәрмеңкеде сатылған жылқы саны; Әулиеатадан – 2417, Тоқмақтан – 2100, Верный – 1850, Жаркенттен – 800; қой саны: Әулиеатадан – 35013, Қапалдан – 23508, Верныйдан – 20749, Жаркенттен – 24555; ешкі саны: Әулиеатадан – 5147, Қапалдан – 2655, Верныйдан – 3350, Жаркенттен – 2659; түйе саны: Әулиеатадан – 400; ірі қара саны: Әулиеатадан – 2575, Тоқмақтан – 600, Верныйдан – 400 бас мал болған. Деректен жәрмеңкеге айдалған малдың негізгі бөлігін Әулиеата уезіндегі қазақ, қырғыздардың сатқанын көреміз. Жәрмеңкеден саудагерлер сатып алған малын Ташкент, Ферғана облысы мен Бұхараға айдады. 1904 жылы Әулиеата жәрмеңкесінен саудагерлердің сатып алған малының қайда жөнелткен көрсеткішіне келсек, жылқы саны: Ташкентке – 800, Ферғана – 3500, Бұхара – 1800; қой саны Ташкентке – 4775, Ферғана – 77055, Бұхара – 11500; ешкі саны Ташкентке – 1200, Ферғана – 7300, Бұхара – 900, ірі қара Ташкент – 400, Ферғана – 600 бас мал болған [19, 222 б.]. Жоғарыдағы деректен малдың негізгі бөлігінің Ферғанаға айдалғанын көреміз. Әулиеата жәрмеңкесіне қазақтар төрт түлік мал және оның терісі мен жүнінен бөлек, текемет, түлкі терісі, қап, арқан, тұз жеткізді.

Қазақстанның далалық облыстарында жәрмеңкелердің саны көп және ондағы сауда айналымы жыл сайын өсіп отырса, Сырдария облысындағы қазақтардың өмірінде базарлардың маңызы жәрмеңкелермен бірдей болды. Өйткені қазақтар өз қажетін осы базарлардан сатып алатын. 1870 жылы Сырдария облысының Құрама уезінде 17 базар болса, оның 7-і орыс үкіметінің бастамасымен ашылған болатын. Аблық, Тілеу, Піскент, Жаңа базар, Зеңгіата, Бөке, Аққорған, Қанжығалы, Қылаушы, Тойтөбе, Кавардан, Паркент, Намденек, Сайлық, Шыназ, Тұрбат, Ескі Ташкент, Делверзин, Қойлық, Искандер, Көкбұлақ, Алтын базарлары болды. Базарларға тауар Қоқан мен Ташкент аралығындағы керуен жолы арқылы жеткізілетін. Базарлар аптаның белгілі бір күні ашылды. 1887 жылы Ташкент уезіндегі базардың саны 29 жетті. Құрама (Ташкент-С.С) уезінен бөлек Сырдария облысында Қазалы, Перовскі, Шымкент, Әулиеата уездерінде де базарлар ашылды. 1898 жылы Қазалы уезінің Аққыр, Қалыбас болыстары үшін Мұзбел, Қамыстыбас, Құлқұдық, Қызылжар және Қуандария бойындағы Қарак деген жерде базар ашылып, базар күндері белгіленген. Перовскі уезінде Жаңақорған, Шиелі, Сауран базарлары болды. Шиелі базары керуен жолының бойында орналасқан және Жөлек бөлімінің орталығында болатын. Жексенбі күнгі базарға 2000-ға жуық қазақ келді. Базарда 56 сауда орны болды. Базарда астық, жоңышқа мен мал шикізаты сатылды. 1893 жылы уездегі астықтың ең төменгі бағасы Шиелі базарында тіркелінген [20, 31 б.]. Жаңақорған базарында да сатылатын малдың, астықтың бағасы Түркістаннан арзанырақ болатын. Сондықтан да саудагерлер Жаңақорған, Сауран базарларына сәрсенбі күндері арнайы келіп қоңырат, қыпшақ, найман руларының малын сатып алатын. Шиелі, Жаңақорған базарларында ірі саудагерлерден бөлек, күнделікті нәпақасын осы базарлардан табатын, ұсақ саудамен айналысатын қазақтар да болды. Мұндай қазақтың ұсақ саудагерлерін Сырдарияның барлық базарларынан кездестіруге болатын еді. Жаңақорған, Сауран базарлары сәрсенбі күндері, Шиелі базары жексенбі күні жұмыс жасады. Жаңақорған болысындағы ұсақ саудагерлер аптасына бір рет базарда бакалейлік тауар сатты. Әр базардағы сататын зат көлемі 5-8 рубльді құраса, өзіне қалатыны 1 рубль болатын [21, 9 б.]. Түркістан, Шымкент уезіндегі қазақтар малын Түркістан қаласында, Созақ, Шолаққорған, Темірлан базарларында сатты.

Сонымен XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақтардың өміріндегі сауда қарым-қатынасында жәрмеңкелер мен базарлар маңызды бола бастады. Ресеймен шекаралас аймақтарда жәрмеңкелердің саны көбірек болса, керісінше Орта Азия хандықтарымен шекаралас өңірлерде

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. олардың саны шектеулі болды, бірақ осындай шектеулігіне қарамастан олардағы сауда айналымдары далалық облыстардағы жәрменкелермен салыстыра алғанда кейде жоғары да болды. Сырдария облысында қазақтардың өмірінде базарлардың ролі жәрменкелермен бірдей болды, басқа өңірлерде керісінше базарлар орыс қоныстанушыларының арасында маңызды болды.

1 *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы) – Алма-Ата: Издательство «Наука» 1964. Т.2. – 573 с.*

2. *Заметки о Сыр-Дарьинской области // ТС.-Т.432. – С. 98-103.*

3. *Обзор Акмолинской области за 1912 год.*

4. *Щеглова Т.Г. Ярмарки Западной Сибири и Степных областей во второй половины XIX века. Из истории российско-азиатской торговли. – Барнаул. 2002. – С. 232.*

5 *Иванов И.С. Краткие сведения о ярмарке во Внутренней Киргизской орде // Памятная книжка Астраханской губерний. ч.1. 1887. – С 185-189.*

6. *Медведский П. Очерк торговли и сырыми продуктами скотоводства в Ставке Внутренней Киргизской орды в течение 1859 года / Журнал Министерства Гос Имущества 1860. №3. – С. 224-236.*

7. *Обзор Семипалатинской области за 1906 год. – Семипалатинск: «Типография областного правления». 1907. – 115 с.*

8. *Обзор Семипалатинской области за 1883 год. – Семипалатинск. Типография областного правления. 1884. – 114 с.*

9. *Обзор Семиреченской области 1902 год. – Верный. «Типография Семиреченского Областного Правления». 1903. – С. 68.*

10. *Обзор Семиреченской области за 1908 год. – Верный. «Типография Семиреченского Областного Правления». 1910. – С. 71.*

11. *Обзор Семиреченской области за 1913 год. – Верный: Типография Семиреченского Областного правления. 1915.*

12. *Обзор Тургайской области за 1896 год. – Оренбург: «Типо-литография П.Н.Жаринова». – Оренбург.1897. – С. 54.*

13. *Обзор Тургайской области за 1911 год. – Оренбург: Типография Тургайского Областного Правления. 1912. – С. 136.*

14. *Обзор Уральской области за 1914 год. – Уральск: Уральская областная типография. 1915.*

15. *ҚРОММ, 40- қор, 628- іс.*

16. *Обзор Закаспийской области за 1905 г. – Ашхабад. 1906. – 234 с.*

17. *Обзор Закаспийской области за 1911 г. – Ашхабад. 1912. – 175 с.*

18. *Обзор Сыр-Дарьинской области за 1911 г. – Ташкент. 1912. – 189 с.*

19. *ӨРОММ, 269-қор, 52-а-іс.*

20. *ӨРОММ, 269-қор, 66-іс.*

21. *ӨРОММ, 17-қор, 39245-іс.*

Резюме

В статье автор рассматривает внутреннюю и внешнюю торговлю Казахстана во второй половине XIX начале XX века. На основе источников анализирует виды торговли сезонные ярмарки, периодические базары, а также постоянные торговли в областных и уездных центрах.

Summary

In this article the author considering external and interior politic of Kazakhstan at the second half of 19-20 centuries. On the basis of sources is analyzing the seasonal fair periodical bazaars and permanent trades at the regional and uyezds centres.

М.К. Тулекова – т.ғ.д., *Абай атындағы ҚазҰПУ Әлем тарихы кафедрасының профессоры*

Қандай да бір ғылым саласымен айналысуда негізгі орынды методологиялық негізі мен оның зерттеу тәсілдері алатыны сөзсіз. Сондықтан да осы шағын мақала арқылы тарихи демография саласының методологиялық негізі мен оның зерттеу тәсілдеріне тоқталамыз.

Жекелеген аймақты тарихи-демографиялық тұрғыдан алып зерттеу ол ғылым саласындағы жаңа ғылыми бағыт емес, жалпы дамудың заңдылықтарына негізделе отырылып жүргізіледі. Аймақтық демографиялық дамуға сипаттама беру үшін методологиялық мәселені қарастыруда ғылыми зерттеуде жаңа әдіс-тәсілдерді қарастыру қажет. Ол жалпы тарихи демографияның заңдылықтарына сай жүргізілгенмен, аймақтың ерекшелігін ескере отырып жүргізілуі шарт. Халықтану, демография саласындағы зерттеу жұмысының методологиялық негізіне Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық даму тарихына байланысты жарық көрген ғалымдардың еңбектері жатады. Осы мәселені зерттеудегі ерекшелік тарихи танымдағы тарихтық принципті басшылыққа алу керек. Халықтың даму тарихын зерттеу тарихи деректер мен тарихи оқиғаларда нақты сипаттамасын алу. Жұмысты жазу барысында реттілік, ерекшелік және географиямен, саясаттанумен, социологиямен байланыс заңдылығы басшылыққа алынады. Тарихи құжаттар мен еңбектерді пайдалануда салыстырмалық-тарихнамалық анализ жасау және реттілік әдістері қолданылады. Тарихи демография әдістерін қарастырған кезде оның негізінен екі ғылым саласы екендігін ескеру керек – тарих және демография, сондықтан да осы екі ғылым саласының әдіс-тәсілдерін бірдей қолдану қажет.

Тарихи зерттеудің негізі методология болып табылатыны сөзсіз. Тарихшылар көптеген уақыт бойы марксизм-ленинизм идеологиялық бұғауынан шыға алмай келді. КСРО ыдырағаннан кейін оның орнында пайда болған жеке мемлекеттер өзінің әлеуметтік-демографиялық дамуында жаңа қазіргі кезеңге сай методологиялық негізді табуы қажет болды. Халықтану, демография саласындағы зерттеулердің методологиялық негізіне тарихи-демографиялық процеске талдау жасау, салыстыру, математикалық талдау, деректерді салыстыру арқылы оның нақтылығына көз жеткізу, халықтың динамикалық өсуімен этнодемографиялық дамуына байланысты әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану жатады. Ол үшін халық саны бойынша шыққан статистикалық деректерді салыстырып зерттеу, халықтың жалпы санын шығару да математикалық анализ бен компьютерді пайдалану қажет.

Зерттеу жұмысының негізіне тарихи принцип алынса, аймақтағы демографиялық даму тарихи дамумен тікелей байланыста алынып зерттеледі. Халық санының өзгеруі, оның даму динамикасы мен саны, оның этникалық құрамы, миграциялық процестер, қалалық және ауылдық жерлердегі халықтардың демографиялық ерекшеліктері, халықтың сапалық құралымы, әсер ететін табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси факторларды анықтау. Демографиялық заңдылықтарды анықтау – туу, өлу, неке, дамуы және басқа да демографиялық процестерге әсер ететін жағдайларды ескере отырып демографиялық бағдарлама жасауға ұмтылу. Жалпы тарихи зерттеулердегі негізгі әдістер: тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалық, тарихи-топтастыру, тарихи-жүйелік әдістер /1/. Ол негізінен аймақтық тарихи-демографиялық зерттеудің негізі болып табылады.

Тарихи-генетикалық тәсіл қарастырылып отырылған мәселенің мәнін ашып көрсету және оның әлеуметтік негізгі себептерін ашып көрсету; тарихи-салыстырмалық әдіс жекелеген демографиялық процестердің жалпы және ерекше дамуын ашып көрсету (туу, өлім, миграция) немесе халықтың топтары (ерлер, әйелдер, қала, ауыл халқы т.б.); тарихи-типологиялық (топтастыру) әдіс – өзара ұқсастығына немесе ерекшелігіне байланысты халықтың белгілі бір топтарын бөліп алу; жүйелік әдіс – халықтану саласында жалпы әлеуметтік жүйенің жалпы бірлігі ретінде қарастырылады.

Аймақтағы әлеуметтік-демографиялық дамуды анықтауда демографиялық анализ жасау әдісі қолданылады: кагорот әдісі – демографиялық бірлікті (туу, ажырасу, өлу және т.б.). демографиялық табиғаттар әдісі – демографиялық процестерді сандық жағынан көрсетуде, ұрпақтар өмірінің сандық өзгеруін көрсетуде; бір жыл ішіндегі туу, өлу, ажырасуды көрсету кезіндегі өзара салыстыру әдісін қолдану; демографиялық компоненттердің реттілік жүйесін жасау, белгілі бір жасқа байланысты (мысалы, туғанда), немесе белгілі бір жасқа дейін (мысалы, некеге отыру). Демографиялық процесс пен демографиялық өзгерістер жасы мен жынысына байланысты; халықтың жастық ерекшеліктері демографиялық процестерге әсер етеді, әртүрлі жастағылар халықтың саны мен сапасындағы өзгеріс-

терге әкеледі; халықтың санының өзгеруіне оның жасы мен жынысындағы өзгерістердің әсер ететіндігін аналитикалық салыстырмалы әдіс арқылы анықтау және халықтың құрамының өзгеруіне әсер ететін басқа да жағдайларды қарастыру. Халықтың демографиялық жағдайын сипаттауда кестелер, демографиялық даму процестерін салыстыруда графикалық әдістер де қолданылды. Жазу барысында әртүрлі статистикалық деректерді салыстыруда компьютерлік техника да қолданылады. Ол арқылы алынған статистикалық деректерді жүйеге келтіру, оны салыстыру және реттеуде көп мүмкіндіктерге қол жеткізу. Тарихи-демографиялық зерттеуде методологиялық негіз ретінде философия, экономика, социология және демография, әлеуметтік психология, құқықтану және халықтың орналасуында география ғылымдарының жетістіктерін ала отырып қарастыру қажеттігін ескеріп отыру. Халықтың әлеуметтік-демографиялық даму тарихын зерттеуде дүние жүзілік ғылыми және қоғамдық-саяси ойдың жетістіктеріне сүйеніп, салыстыру, баға бере отырып пайдалану қажет. Демографиялық мәселені талдауда республикамыздың бірінші Президенті Н.А. Назарбаевтың ғылыми еңбектері мен көптеген жарық көрген мақалаларының мәні зор. Онда қазіргі кездегі республикамыздың әлеуметтік-экономикалық дамуы және ондағы жетістіктер мен кемшіліктер, Қазақстанды өркениетті елдер қатарына апару жолдары мен әдістері туралы жан-жақты талдау жасай отырып баға берілген. Ғылыми тұжырымдар мен анықтамалар берілген /2/. Зерттеу жұмысы негізінен өзара байланысты үш бағытта жүргізіледі. Бірінші – халықтардың сандық өзгеру динамикасының тарихи эволюциясын анықтау, оның құрамы, орналасуы, тығыздығы, сонымен қатар миграция; екіншіден – демографиялық тарихи процестерге талдау жасау; үшіншіден – аймақтағы демографиялық дамудың заңдылықтарын анықтау және демографиялық факторлардың халықтың дамуына тигізетін әсерін көрсету. Көптеген зерттеушілер тарихи демографияда сандық дамуға ерекше көңіл бөледі, ал оның сапалық жағына терең бойлай бермейді, оның ерекше қоғамдық қатнастарға байланысты болуы, аймақтағы дамудың ерекшеліктеріне байланысты дамып отыратынын аша көрсетпейді. Әрбір қоғамдық-экономикалық формацияның өз ішінде дамуы ондағы әлеуметтік жағдайға тікелей әсер етеді. Халықтың этникалық жағынан әртүрлі болуына тигізер әсеріне және соған байланысты әртүрлі халықтардың әлеуметтік-мәдени дамудағы өз ерекшелігіне баса көңіл бөлу; өндірістік қатнастардағы ерекшеліктері, әсіресе көшпенділерге байланысты; қоршаған ортаның әсерін ескеру қажет.

80-90 жылдары тарихшылар мен демографтар “халықтану” туралы көптеген зерттеулер мен ғылыми еңбектер жазды. Халықтану саласында жаңаша бір бағыт кейінгі кезде ғана пайда бола бастады. Ол ғалым-зерттеушілер Асылбеков М.Х., Бехмаханова Н.Е., Базанова Ф.Н., Ғалиев А.В., Алексеенко В.Н. және Тәтімов М.Б. еңбектерімен тікелей байланысты болды /3/. Методологиялық зерттеудің ең басты мақсаты “халықтануға” тарихи демографиялық тұрғыдан баға беру болып табылады. Оны бір жақты алып қарастыруға болмайды, себебі халықтану кешенді түрде жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да әрбір зерттеуші оны өзі қарастырып отырған шеңбер негізінде ала отырып, оған өз түсінігін беруге тырысады. Тарихи демография тұрғысында халық қоғаммен тікелей байланыста алынып зерттеледі. Сондықтан да әрбір тарихи даму кезеңінде халықтың даму тарихында белгілі бір өзгерістер болып тұрады, ол қоғамдағы саяси-экономикалық дамуға тікелей байланысты жүреді. XX ғасырдан бастап негізінен халық санының өзгеруіне миграция, яғни халықтың көш-қоны тікелей әсер етуде. Ол халықтың этникалық жағынан өзгеруіне тікелей әсер етіп отырды. Халықтардың көші-қоны деген термин (латын сөзі – migratio-көшу деген мағнаны білдіреді, яғни халықтардың бір орыннан екінші орынға қоныс аударуы, араласуы /4/. Осыған байланысты жұмысты жазу барысында халықтардың механикалық орын ауыстыруы, халықтың қоныстануы деген осыған балама сөздер қолданылады.

Көші-қонның бірнеше себептері бар. Оларды топтайтындай болсақ төмендегідей болады: экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси, этникалық, діни, нәсілдік, әскери, демографиялық (жанұялардың бірігуі, некелік көші-қон), экологиялық. Осы себептердің арасында қазіргі көші-қонға тікелей әсер ететін ол экономикалық болып табылады. Олар жаңа жерде өздерінің мүмкіндіктерін толық қамтамасыз ете алатындай жұмыс орындарын табуға ұмтылады /5/.

Аймақтық халықтардың демографиялық дамуына анықтама беруде біз туу, өлу, неке, ажырасу және халықтың санының өсуіне әсер ететін жағдайларға да тоқталып өтеміз. Халықтың саны туу мен өлімге тікелей байланыста алынады. Туу – дегенде сол жыл бойғы жалпы 1000 адамға алып есептегендегі орта санды алады (промилль).

Туу репродуктивтік (генеративтік) – мінез-құлыққа байланысты, яғни әлеуметтік – тұрмыс жағдайына байланысты, әлеуметтік-мәдени нормаларға сай, салт-дәстүр, қоғамдық ой нәтижелеріне байланысты баланы туу немесе оны туудан бас тарту, некеде немесе некесіз бала туу. Аймақтағы демогра-

фиялық жағдайды сипаттайтын келесі фактор ол өлім. Жалпы қанша адамның өлгендігін анықтауда орта есеппен 1000 адамға алынып есептеледі. Жалпы белгілі бір кезеңдегі халықтың өліміне сипаттама беру үшін оның негізгі себептерін анықтау қажеттігі туады. Олар демографиялық анықтауға байланысты екі үлкен топқа бөлінеді: эндогендік (адамның ішкі организміне байланысты, жасына байланысты адамның ішкі құрылысындағы өзгерістер) және экзогендік (сыртқы ортаның әсерінен) /6/. Өлімге негізінен биологиялық емес әлеуметтік жағдай көп әсер етіп отырды. Жалпы Қазақстанда ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басында өлім жоғары болған, кейбір жылдары табиғи өсуден гөрі өлім саны жоғары болған. Негізінен жас балалар мен жастар өлімі жоғары болған. Оның негізгі себептерін ғалымдар Асылбеков М.Х. пен Ғалиев А.Б. халықтың көпшілік бөлігінің қайыршылықта болуы және көшпелі өмір, дәрігерлік көмектің болмауы – деп тұжырымдайды /7/. Жалпы халық санының өсуі туғандар мен өлгендер арасындағы сан айырмашылығына тікелей байланысты. Егер туғандар саны өлгендер санынан артық болса, онда өсу қарқыны жоғары, ал өлгендер саны туғандар санынан артық болса кері нәтиже береді. Табиғи жолмен халықтардың өсуін промилль арқылы 1000 адамға алып есептейміз.

Демографиялық жағдайға толық сипаттама беру үшін біз қала халқы мен ауылдық халықты жеке алып қарастыруымыз қажет. Сонымен қатар халықтың жасы мен жыныстық құрамын да анықтау қажеттігі туады. Халықтың жасы мен жынысындағы өзгерістер нақты аймақтағы демографиялық жағдайға сипаттама бере алады. Халықтану саласында ерекше орын алатын мәселе ол халықтардың сапалық құрамына тікелей байланысты болады. Сапалық құрылым өте күрделі болып келеді. Оған: білім деңгейі, мамандығына байланысты бөлінуі, ой еңбегі мен дене еңбегімен айналысуына байланысты бөлінуі, олардың күнделікті өмір сүруіне байланысты және т.б. /8/ Халықтың ұлттық құрылымындағы өзгерістер қазіргі өмір талабына сай болып отыр. “Халық” деген ұғымды түсіндіру кезінде оның территориялық орналасуына ерекше көңіл бөлу қажет, сонымен қатар қоғамды белгілі бір әлеуметтік организм ретінде қарауымыз қажет. Белгілі бір этностың қалыптасуына оның орналасқан ортасы, экономикалық және әлеуметтік дамуы әсер етеді. Екіншіден, әрбір әлеуметтік “организм” белгілі бір адамдардың бірлестігінен тұрады, олар келешекте бір-бірімен байланыста өмір сүреді (мемлекеттік-саяси, шаруашылық-экономикалық, этникалық, діни, мәдени т.б.), өзінің қызметін белгілі бір территориялық ортадағы даму сатысына байланысты жүргізеді. Сондықтан да халықтың даму тарихын зерттеуде біз оны қоғамнан, қоршаған ортасынан бөліп алмай, сонымен байланысты, бірлікте ала отырып зерттейміз.

Халықтың құрылымдық байланысы өте жан-жақты, олар әлеуметтік-экономикалы, саяси, ұлттық, діни, жанұялық және басқа да байланыстар мен қарым-қатынастар, ол халықтың ішкі мәнін ашып көрсетеді. Олар үнемі бір-бірімен байланысты болып дамып отырады. Осының ішінде халықтың дамуына әсер ететін үш негізгі қозғалыс түрін немесе халықтың дамуының үш негізін бөліп алуға болады. Олар: әлеуметтік қозғалыс, әртүрлі тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-таптық құрылыстың өзгеруін көрсетеді; механикалық қозғалыс, ішкі және сыртқы миграцияға байланысты халықтың дамуындағы өзгерістер, оларды орналастыруда мемлекеттің немесе басқа да қоғамдық ұйымдардың қызметі; ішкі демографиялық дамуды көрсететін табиғи даму, табиғи қозғалыс. Осыны тұтасымен алып қарағанда ғана қоғамдағы халықтың сандық және сапалық жағынан даму тарихына сипаттама беруге болады.

Тарихи тұрғыдан халықты методологиялық жағынан зерттеу “халықтың сапасын” сипаттауды қажет етеді. Тарихи демография тұрғысынан оның үш негізін бөліп алуға болады. Бірінші – халықты өзін-өзі дамытатын күш ретінде қарастыру. Онда халықтың жалпы сипаттамасын беру, оның даму динамикасы, туу мен өлу арасындағы дәреженің айырмашылықты анықтау. Екіншіден, халықтың сапасын анықтау – оның табиғи шығу тегі мен қарым-қатынасы. Олардың өндірістік қатынасы мен дамуы. Үшінші олардың арасындағы өзара байланыстардың болуы. Халықтың сапасы оның құрылымының пайда болуына әсер етеді. Халықтың даму тарихын зерттеуде оның сипаттамасын беруде мыналарға ерекше көңіл бөлінеді: өзіндік демографиялық құрылысы; әлеуметтік құрылысы; ұлттық-этникалық құрылысы; олардың арасындағы өзара байланыс. Осылардың әр қайсысының дамуы, өзгеруі жалпы халықтың дамуына алып келетін бір тұтас даму жолы болып табылады. Сондықтан халықтың сапасы дегенде біз оның тарихи сипаттамасын айтамыз. Халықтың әуелі санды сосын барып сапалық жағынан дамуы жүріп отырады. Демографиялық қатнастар әртүрлі формаларда көрініс ала алады: туысқандық, әлеуметтік нормалар, әртүрлі салт-дәстүрлерге байланысты – демографиялық дамуды реттеп отырады.

Методологиялық ерекше мәні бар түсінік “әлеуметтік құрылысы”. Көбінесе әлеуметтік-таптық сипатта алынып зерттеледі. Сондықтан да оны түсіндіруде әртүрлі сипаттамалар беріледі /9/. Әртүрлі әлеуметтік топтар, ұлттар мен таптар мен адамдар арасындағы қарым-қатнастар. Осындай жағдайда ғана демографиялық қатнас әлеуметтік қатнасқа айналады. Адамдардың өндірістік еңбекке байланысты қарым-қатнаста болуы, жіктелуі. Әлеуметтік құрылысты мұнда біз таптар мен әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатнас негізінде алып қарастырамыз. Әлеуметтік құрылым-халықтың дамуын белгілі бір тұтас жүйе ретінде алып қарастыруға мүмкіндік береді. Қоғамның даму сатысына қарамастан төмендегідей әлеуметтік құрылымдарды бөліп алуға болады: әлеуметтік-таптық құрылым, өзіне таптар, әлеуметтік жіктер мен топтар; білгір-мамандануына байланысты – әлеуметтік-экономикалық жағынан еңбектің біржақты сипатта болмауы; әлеуметтік-демографиялық құрылымы, халықтың әр түрлі тобынан тұрады: жастар, зейнеткерлер, әйелдер, ерлер, балалар; әлеуметтік-территориялық құрылым, қала мен деревня арасындағы, қала халқы мен деревня халқы арасындағы айырмашылықтар.

Халықтың сапалық құрылымына сипаттама беруде оның ұлттық-этникалық құрылысы ерекше роль атқарады. Ұлттық және этникалық топтар, жергілікті және сырттан келген халықтарға сипаттама беруге мүмкіндік туады. Ұлттық этникалық құрылымға екі фактор әсер етеді: ішкі табиғи даму және сыртқы әсер. Ішкі табиғи даму дегенде біз жеке алынған ұлттық топтардың сандық және сапалық жағынан өзгеруі, салт-дәстүрге байланысты және демографиялық қарым-қатынаста әдет-ғұрыпқа, өмір сүру жағдайына, сонымен қатар өндіріс пен мәдени дамуына тікелей байланысты қарастырамыз. Сонымен қатар қарым-қатнасқа әсер ететін жанұялық, әлеуметтік топтар, адамдардың территориялық қатнасы т.б. Ұлттық-этникалық құрылыстың өзгеруіне экономикалық, демографиялық, саяси, мінез-құлықтық, жанұялық және басқа да аспектілер әсер етеді.

Халықтың қалыптасып дамуында этникалық топтар арасындағы байланыс ерекше орын алады. Оның ішінде әрбір жеке этникалық топтың өз дамуы бар, екіншіден олардың бір тұтастығының сақталуы. Халықтың ұлттық этникалық құрылысының өзгеруіне сырттан әсер ететін жағдай ол миграция. Ол осыған дейінгі қалыптасқан халықтың өз ішінде өзгерістердің тууына алып келсе, екіншіден жаңа ұлттық сипаттың пайда болуына негіз салады. Ол негізінен халықтар арасындағы мәдениетпен, тілден, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа және күнделікті өмір салтына байланысты. Ұлттық-этникалық құрылыстың дамуының өзі жекелеген белгілі бір этникалық топтардың дамуына сонымен қатар әртүрлі этностар арасындағы қарым-қатнасты дамытады.

Ал 70-жылдардан бастап халықтың дамуы басқа да көптеген заңдылықтарға тікелей байланысты екендігін баса көрсетті, атап айтқанда: халықтың дамуының жалпы заңына, демографиялық, экономикалық және әлеуметтік заңдарға /10/. Халықтың жалпы дамуына қоғамдағы қабылданған әлеуметтік заңдар ерекше әсер етеді. Жалпы халықтың даму заңдылығы әлеуметтік заңмен тікелей байланыста дамиды және халықтың дамуына қоғамдағы болып жатқан өзгерістер жалпы әсер етіп отырады.

Келесі халықтың даму тарихындағы методологиялық принцип – даму принципі. Даму негізінен философиялық ұғым, белгілі бір бағытпен, заңдылықпен байланысты үнемі қоғамның дамуымен қатар халықтың даму процесі болып отырады. Халықтың дамуы негізінен табиғи жолмен дамумен қатар әлеуметтік дамуға тікелей байланысты. Халық үнемі прогрессивті жолмен дамып отырады, ол қарапайымнан күрделіге қарай, бір жақтылықтан көпқырлы болып диалектикалық заңдылыққа байланысты дамиды. Ол халықтың тарихи қарым-қатынасынан байқалады, яғни әрбір тарихи кезеңге байланысты сандық және сапалық жағынан өзгеруі оның әлеуметтік жағдайының өзгеруіне алып келеді. Ең бірінші оның әлеуметтік жағы әсер етеді. Әрбір тарихи даму кезеңінде халықты басқаруда белгілі бір өзгерістер болып отырады, оның әрбір кезеңінде өзіне тән ерекшеліктері болады, басқару әдісі, тәсілі, құралы, жекелеген адамдардың мінез-құлқына әсер ететін арнайы бағытталған мекемелері, бөлімдері болады. Таптарға бөлінген қоғамда әрбір таптың, оның ішінде үстемдік етуші таптардың мүддесін қорғайтын және керек болған жағдайда күш көрсететін құралдары болады. Осының ішінде ерекше орында мемлекет тұр. Халықтың дамуын басқаруда таптық сипат алып және ол саяси қызметке айналады. Қорыта келгенде халықтану, демографияға байланысты зерттеулер жүргізу барысында біз теориялық-методологиялық әдістерді кешенді түрде бір-бірімен байланысты түрде алып отырып пайдалануымыз керек.

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 39-41.

2. Назарбаев Н.А. Стальной профиль Казахстана. – Алма-Ата, 1988; Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Алма-Ата, 1991; Без правых и левых. – М., 1991.

3. Валентей Д. Народонаселение. Современное состояние научного знания. – М., 1991; Шелестов Д.К. Исто-

- Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (33), 2012 г.*
- рическая демография. – М., 1983; Моисеенко В.М. Территориальное движение населения: характеристика и проблемы управления. – М., 1985 и др.; Демографический энциклопедический словарь. – М., 1994. – С. 251.
4. Populations L. etat des connaissances. – Paris, 1996 – С. 14.
5. Климова Т. Тенденции миграционных процессов в Республике Казахстан (социологический аспект) // Центральная Азия и Кавказ. №3 (15), 2001. – С. 213.
6. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 410.
7. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: «Ғылым», 1991. – 185 с. (43).
8. Демография. Современное состояние и перспективы развития: Учеб.Пособие / Зверева Н.В., Кваша А.Я., Козлов В.И. и др.; под ред. Валентея Д.И. – М.: Высшая школа, 1997. – 271 с. (241).
9. Асылбеков М.Х. Рост рабочего класса в условиях развитого социализма // Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. – Алма-Ата, 1980; он же: Рабочий класс Казахстана в 60-80 гг. // История СССР. 1986, №2; Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 125 с.; он же: Демография – наука о народонаселении. – Алма-Ата, 1984.
10. Шелестов Д. Демография: история и современность. – М., 1983; Вишневский А. Воспроизводство населения и общество. – М., 1982; Татимов М. Социальная обусловленность. – Алма-Ата, 1989; Татимов М.В. Человеческом измерении. – М., 1989; Система знаний о народонаселении. – М., 1976.

Резюме

В статье рассматриваются методологические основы проблемы исторической демографии и методы исторического исследования.

Summary

The article discusses the methodological basis of the problem of historical demography and methods of historical research.

ИЗ ИСТОРИИ ОТКРЫТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ТУРЕЦКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахмет Джамалан – диссертант Института Истории им. Бакиханова НАНА

Последнее десятилетие XX века, также как и для ряда других народов мира, и для азербайджанского народа стала периодом перехода на новый этап развития в своей истории. Именно в это время в течение примерно 200 лет, вынужденно отдалившийся под влиянием российского империализма от своих национальных ценностей и этнических корней азербайджанский народ, утративший свою независимость в начале этого века, сумел восстановить её снова и навечно. Была провозглашена независимая Азербайджанская Республика. И признана ведущими государствами мира. После этого Азербайджан увеличил свои усилия по обеспечению важных атрибутов независимого государства. И одним из таких атрибутов была внешнеполитическая деятельность независимого Азербайджана.

Как нам известно, после приобретения независимости Азербайджан в своей внешнеполитической деятельности, несомненно, отдал преимущественно отношениям с этнически родственной, обладающей одинаковым языком, религией и культурой Турцией. Именно турецкое государство первой признало суверенитет недавно восстановившего свою независимость Азербайджана, и отличилось незамыслимыми заслугами по интегрированию его в мировое сообщество в качестве равноправного члена.

В рамках двусторонних связей, созданных Азербайджаном с Турцией, одно из важных мест занимает сотрудничество в сфере образования. Отметим, что связи в сфере образования между Азербайджаном и Турцией начались еще до распада Советского Союза. В этом контексте, на последующих этапах связей азербайджано-турецкие учебные связи, расширившись еще больше, приняли системный характер. Так, Турция оказывала поддержку Азербайджану, недавно обретая независимость, осуществляющему созидание нового государства, постоянно была рядом, и по сей день ради развития взаимных связей старалась подготовить и воплотить в жизнь двухсторонние и многосторонние проекты. Среди этих проектов важное значение придается и связям в сфере образования.

Турция и по сей день, организовывая открытие в Азербайджане очагов образования, составляет и курсы по преподаванию и программы. Открытием турецких средних учебных заведений в Азербайджане, наряду с Министерством народного образования Турции, занимались и различные фонды, частные компании и структуры.

Связи в сфере образования между независимой Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой начались еще до распада Советского Союза. Так, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика подписала 12 июня 1990 года с Турцией в рамках заключенного с СССР договора, охватывающего 1989-1990 годы и отображающего в себе научные и культурные связи, протокол по налаживанию связей. Этот протокол, охватив 1990-1992 годы, брал за основу взаимное признание сторонами учебных систем друг друга. В задачах, вытекающих из данного протокола, предполагалось неотлагательная организация связей в сфере образования (1, 102).

Первый официальный договор об открытии турецких школ в Азербайджане между Азербайджаном и Турцией был заключен 28 февраля 1997 года. По соглашению, достигнутому в ходе встречи, состоявшейся между работавшим в тот период премьер-министром Азербайджана Г.Гасанова, бывшего с официальным визитом в Турции, и министром народного образования Турецкой Республики Кёксалом Тонтаном, был заключен договор (2). По условиям этого договора, турецкая сторона также брала на себя обязательства по активному участию во всех реформах по перестройке учебной системы Азербайджана. В рамках этих переговоров турецкая сторона в выделяемых Азербайджаном помещениях должна была открыть школы, обучающие на иностранных языках (преимущественно, с преподаванием на английском языке). Направления же развития созданных в такой форме школ должны были проясниться в ходе сотрудничества официальных лиц обеих стран. В целом, связи в сфере образования между Азербайджаном и Турцией начались именно в том году с подписания протокола о деловом сотрудничестве между двумя сторонами во время визита делегации, состоящей из представителей Министерства народного образования Турецкой Республики (3). И начиная с того времени решения, принятые в заключенных один за другим многих соглашениях и протоколах между двумя братскими странами решения об обмене студентами, деловом сотрудничестве между университетами двух стран, сотрудничестве в сфере среднего образования, в сфере взаимной образовательной деятельности и обеспечения обучения, стали воплощаться в жизнь один за другим.

Турция приложила очень большие усилия в направлении учреждения учебных заведений, дающих качественное обучение молодому поколению Азербайджана после восстановления его независимости. Организованные именно в этих рамках Министерством народного образования Турецкой Республики или же частными структурами, действующие турецкие школы продолжают предоставлять азербайджанской молодежи образование высокого качества. В то же время, эти очаги образования делали и делают важные вклады в обновление и развитие азербайджанской системы образования, только начавшей интегрироваться в образцовую мировую образовательную систему.

Как отмечалось выше, открытые в Азербайджане турецкие учебные заведения организовывались и официальными государственными структурами, и частными компаниями. Одним из первых очагов образования было открытый 10 августа 1993 года в Баку Министерством народного образования Турецкой Республики Бакинский турецкий анатолийский лицей. Основной же целью в открытии этой школы было удовлетворение учебных потребностей детей живущих в Баку граждан Турции, имеющих уровень, достаточный для учебы в лицее. Со дня открытия этого среднего учебного заведения до 2010 учебного года 640 человек стали выпускниками. В то же время необходимо подчеркнуть, что в 2010-2011 годах в учебном году в этой школе продолжили учебу 385 человек (146 девочек, 239 мальчиков) (5).

Одним из очагов образования, открытых в Азербайджане согласно договору, подписанному 28 февраля 1997 года Министерством народного образования Турецкой Республики с Азербайджанской Республикой о связях в области образования, был Бакинско-турецкий тюркоязычный центр обучающе-воспитательный центр. Центр был открыт 21 июня 1994 года. Основная же цель в открытии центра заключалась в подготовке кадров, в которых так нуждалась недавно начавшая интегрироваться в современное мировое сообщество Азербайджанская Республика, в помощи в изучении турецкой культуры параллельно с турецким языком, усилении национального, духовного и исторического единства. Из этого обучающе-воспитательного центра со дня открытия до 2010 года всего 130 учеников сумели получить сертификаты на различных уровнях. В 2010-2011 году же получили образование 622 человека (315 девочек, 307 мальчиков) (5).

Как отмечалось выше, в деле открытия в Азербайджане учебных заведений кроме официального органа Турции, занимающегося образованием, Министерство народного образования, ряд частных компаний и организаций были очень активны в этом деле. Одним из таких учебных заведений был открытый Турецким Фондом Диянат (*Türkiyə Diyanət Vaqf*) Бакинский турецкий лицей. Этот открытый в Баку частный турецкий лицей начал свою деятельность на основе протокола, подписанного ру-

ководством Бакинского государственного университета с представителем Турецким Фондом Диянат (*Türkiyə Diyanət Vaqf*) Таййаром Алтыкулачем 3 августа 1994 года. Согласно достигнутому соглашению, в этом лицее обучение бесплатное, а все материальные затраты обеспечиваются Фондом. В этом лицее практикуется одиннадцатилетнее образование с приемом, начинающимся в 5-ом классе. Прием в лицей проводится путем экзамена, а экзамены осуществляется тестовым методом (6). Необходимо также отметить, что преподавание и обучающе-воспитательная работа проводится на азербайджанском языке на основе программы, утвержденной Министерством образования Азербайджанской Республики, и все учебники представляют собой учебники, используемые в школах Азербайджанской Республики. Однако в лицее дополнительно преподаются турецкий, английский и арабский языки в качестве иностранного языка. Главной целью деятельности лицея усиление дружеских основ и уз привязанности двух братских народов, возвращение усваивающих высшие светские знания, духовные и культурные понятия, всегда верных Родине и народу, готовых тратить все свои знания и умения на службу народу и стране, не жалеющих все возможного для принесения в тюркский, да и весь мир примирения, мира и спокойствия, чувствующих ответственность за свои действия перед своим народом и страной, своей деятельностью готовых служить человечеству, защищающих интересы азербайджанского государства во все времена, верных национальным стратегическим целям, воспринимающих современные знания, трудолюбивых и самоотверженных, наконец, высоконравственных молодых поколений. Необходимо отметить, что выпускники Бакинского турецкого лицея ТФД, закончив свое образование в передовых университетах Азербайджана, Турции, России, Германии, США, Швеции, Франции, Англии, Польша, Болгарии и других европейских стран, вернулись на родину в качестве высококвалифицированных специалистов. Есть выпускники, до сих пор в этих университетах получающие образование.

Одним из очагов образования, организованных со стороны ТФД в Азербайджане, был факультет теологии, открытый при Бакинском государственном университете. Этот факультет был организован на основе протокола, заключенного 30 июня 1992 года между БГУ и ТФД. Факультет начал свою деятельность с 1992-1993 учебного года. Со дня своего открытия факультет осуществлял прием студентов по 2 специальностям:

- а) Отдел языков с преимущественным обучением арабскому языку;
- б) Отдел исламских наук (7).

Именно в соответствии с этими специальностями выпускникам дают дипломы и как специалистам в теологии, и как специалистам в арабском языке. Необходимо подчеркнуть, что поскольку в первые годы открытия факультета в отделе исламских наук достаточно количества азербайджанцев, желающих учиться на нем не было, этот факультет оканчивали приехавшие в большом количестве учащиеся из Турции. В данный момент 9 человек (3 женщины, 6 мужчин), закончивших этот факультет на высоком уровне и, будучи отправленными в Турцию, получившие высокие научные степени, преподают на этом факультете. Расходы факультета и заработная плата преподавателей выплачиваются на взаимной основе БГУ и ТФД. Однако заработная плата преподавателей, приехавший из Турции, выплачивается непосредственно ТФД. Каждый год в факультет принимается порядка 40-50 человек. До сего дня этот факультет окончили более 350 выпускников. Самые способные же выпускники, естественно, выбранные путем экзаменов, были направлены в Турцию для получения докторской степени. И, необходимо подчеркнуть, именно с этой целью около 20 выпускников получают сейчас в Турции образование (7).

Другой частной турецкой компанией, занимающейся открытием в Азербайджане учебных заведений, был *Фонд Исследований Тюркского Мира (Türk Dünyası Araştırmaları Vəqfi – TDAV)*. Необходимо отметить, что основы деятельности TDAV в сфере образования в Азербайджане начались в 1990 году с посещения помощника премьер-министра Азербайджанской Республики Рагима Гусейнова этого фонда во время нахождения в Турции. Так, во время этого визита между Кабинетом министров Азербайджанской Республики и *Фонд Исследований Тюркского Мира* было подписано 2 протокола, один из которых был об обеспечении открытия в городе Баку одиннадцатилетней турецкой школы (8).

Начавший свою деятельность в сентябре 1992 года в Баку *Лицей Атаюрк Тюркского Мира (Türk Dünyası Atatürk Litseyi)*, также как и все турецкие школы TDAV в тюркских государствах, давала образование на турецком языке. Этот открытый в Баку лицей имеет очень большое значение для Фонда. Поскольку, отличие от школ в других странах, этот лицей находится непосредственно под контролем Фонда. Также дается одиннадцатилетнее образование с приемом в лицей с первого класса. Часть

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. преподавателей были направлена Министерством народного образования Турции. Как и в других лицеях Фонда, и в этом лицее вместе со всеми предметами преподаются религиозная культура и нравственные знания, а также турецкая история. Во всех школах TDAV учебные книги и обучающие средства, школьные формы учеников выдаются фондом бесплатно. У этих лицеев, ведущих обучение на турецком языке без каких-либо условий и платежей, самое важное своеобразие заключается в следовании основополагающему лозунгу «единство в языке, идеях, деле» (9).

TDAV, наряду со среднеобразовательными заведениями, придавал очень большое значение открытию в Азербайджане заведений и факультетов, которые давали бы высшее образование. Так, фонд, на основании достигнутого с Кабинетом министров Азербайджанской Республики в 1990 году соглашения, подписал протокол об открытии в Баку Школы высшего образования (*Yüksək İslətməçilik məktəbi*). В этот период и ректор Азербайджанского института управления был гостем в TDAV. А фонд в результате соглашения, достигнутого с Азербайджанской Республикой в эти же сроки, принял 28 мая 1991 года решение об открытии в Баку совместно с Институтом Управления Высшей школы управления. Которая впоследствии, превратившись в факультет «*İslətmə*», вошла в состав Азербайджанского государственного экономического университета. И Постановлением №240 от 4 мая 1992 года Кабинет Министров Азербайджанской Республики этот факультет был организован под названием факультета «*Türk Dünyası İslətmə*» при Институте управления народным хозяйством сообразно Стамбульскому Университету

Необходимо отметить, что вне зависимости от того, где и на каком уровне находится TDAV, обучение студентов без всяких условий бесплатно. Образование, которое дает этот фонд, максимально приближен к уровню образованию в Турции. Диплом, выдаваемый ими, является юридически признанным, а учебные программы на этом факультете одинаковы с учебными программами Стамбульского университета. Однако эти программы для граждан турецких республик в обязательном порядке дополнены уроками истории революции, для граждан регионов же – общей тюркской культурой (9). На этом факультете, наряду с азербайджанскими студентами, учатся и студенты из Турции. Все расходы по содержанию факультета – заработные платы приехавших из Турции преподавателей, их дорожные расходы, найм домов для них, даже дополнительная заработная плата работающим на факультете азербайджанским преподавателям – несет сам Фонд. Отметим также, прием студентов на факультет «*Türk Dünyası İslətmə*» осуществляется Государственной Комиссией по приему студентам Азербайджанской Республики.

Таким образом, исследовав вопросы организации и последующую деятельность турецких образовательных учреждений в Азербайджане, мы пришли к выводу о том, что в процессе перестройки и интеграции в образцовые системы образования мира, образование, являющееся самым важным из уделяемых внимание Азербайджаном вопросов после восстановления им собственной независимости, вложен немалый труд государственных и частных структур Турецкой Республики. Так, система образования Турции установлением непосредственных связей с системой образования Азербайджана после обретения им независимости добилась создания сети турецких образовательных учреждений в республике. И этим превратилась в участницу реформ, проводимых с целью обновления системы образования Азербайджана. И категорично можно сказать, что в сегодняшнем развитии образования в Азербайджане сеть турецких учебных предприятий в республике сыграла очень большую роль.

1. Мехмет Сарай. История Азербайджанских тюрков севера и юга. – Баку: Шерг-Герб, 2010 (на азерб. языке).
2. Архив кабинета Министров Азербайджанской Республики, папка отношений с тюркоязычными государствами, лист 278.
3. Архив отдела международных отношений Министерства Образования Азербайджанской Республики, лист 386, 387.
4. Газета «Азербайджан», 9 август 1993.
5. «Наш Мир» («*Bizim dünyamız*»). Журнал Бакинской турецкой начальной школы, №5, 2011.
6. <http://www.tdv/bil.edu.az/litseyhaqda.htm>
7. Кемаль Хакки Кылыч. Отношения в области религии с Азербайджаном // *Diyanet Avrupa Derkisi*, май 2010, №133 (на турецком языке).
8. Туран Язган. Уважаемые читатели // *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 1990, №48 (на турецком языке)
9. Туран Язган. Образовательная деятельность Турции в тюркском мире // *Katı iş dergisi*, 7 т., №2, 2003 (на турецком языке).

Түйін

Азербайжан мен Түркия арасында қалыптасқан екі жақты байланыстардың ішінде білім саласындағы байланыс маңызды орын алады. Түркия қазіргі күнге дейін Азербайжанда білім ошақтарын аша отырып, сабақ беру курстарын, бағдарламаларын жасап келеді. Азербайжандағы білім ошақтарының ашылуына Түркияның білім министрліктерімен бірге әр түрлі қорлар, жеке компаниялар, құрылымдар қатысты.

Ключевые слова: связи, сотрудничество, Азербайджан, Турция, школа

Summary

Within the bilateral ties created by Azerbaijan with Turkey, one of important places occupies cooperation in education. Turkey and to this day, organizing opening in Azerbaijan of the centers of education, makes both courses on teaching and programs. In Azerbaijan, along with the Ministry of national education of Turkey, various funds, the private companies and structures were engaged in opening of Turkish average educational institutions also.

Keywords: communications, cooperation, Azerbaijan, Turkey, school.

КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДЕГІ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

М.Дакенов – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің теориялық-қолданбалы саясаттану және әлеуметтану кафедрасының профессоры, т.ғ.к.,*
Г.Е. Абиқенова – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы, т.ғ.к.,*
С.М. Илгидаева – *С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ*

Бүгінгі таңда отандық қоғамтану ғылымдарының алдында әлемдік діндердің, оның ішінде көне түркілердегі ислам дінінің тарихи орнын анықтау ерекше мәселе болып табылмақ. VI-XII ғғ. қазіргі Қазақстан территориясы Түрік қағанаттарының құрамында болды. Көне түркілер заманындағы тайпалар бір-бірімен кең экономикалық және мәдени байланыста болды. Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырушы дәнекер рөлін атқара жүріп көне түркілер тамыры терең, айшықты дәстүр-салты бар өзгеше дала мәдениеті негізін салып, қоғамдық-әлеуметтік институттардың күрделі түрлерін, соғыс өнерін, елшілік үрдісін игере білді, сол сияқты олардың көрші елдердің идеологиясына қарсы қоятын өзіндік дүниетанымы да болды.

Түркілер өздерінің тәңіршілдік т.б. наным-сенімдерімен қатар әлемдік діндердің қатарына жататын буддизм, христиан, ислам діндерінің ықпалын көре бастады. Бұл аталған діндердің әрқайсысы түркілер өмірінде, олардың мәдениеттерінің өркендеуінде белгілі мағынада прогрессивті рөл атқарған. Түркілер басқа халықтармен байланыс орната отырып мәдени қорының баюына ықпал етті.

Қай халық болмасын басқа халықтардың мәдениетімен қарым-қатынаста болып, бір-біріне ықпал-әсерін тигізу арқылы байып, алға басып отыратыны белгілі. Бұл турасында өз кезегінде атақты шығыстанушы В.В. Бартольд былай деп атап көрсеткен еді: «Прогресстің басты факторы – халықтар арасындағы өзара тығыз қарым-қатынастың болуында екені қазір дәлелденіп отыр, халықтардың өркендеп, дамуы немесе кері кетуі олардың нәсіліне, оларды қоршаған табиғи ортаға да байланысты емес, оның басты себебі – бұл халықтар өз тарихының әртүрлі кезеңінде халықтар арасындағы байланыс көпірін тұрғыза алды ма, жоқ па міне осыған байланысты» /1/ – деп жазған болатын.

Осылайша, түркі халықтары буддизм діні арқылы Қытай, Үндістан мәдениетімен, христиан діні арқылы батыс мәдениетімен, ислам діні арқылы Араб халифаты мәдениетімен кездесіп, өздерінің мәдениетін толықтырып отырды. VI ғ. бастап буддизм дінінің таралуы басталса, одан кейін христиан дінінің таралуымен жазба мәдениет, қолөнер, сәулет өнері, әдебиеттің дамуында өз үлестерін қосты. Дегенмен, оларды түркілер арасында кең етек алды деп айта алмаймыз. Ал Араб халифатының жаулап алушылық саясаты нәтижесінде – осы мемлекетте әр түрлі өркениеттер ықпалдастыққа түсе отырып, жаңа жоғары дамыған мәдениетті туғызды, бұл мәдениеттің тілі – араб тілі, ал идеологияның негізі – ислам болды.

Ислам діні – бүкіл адамзатқа үндеу ретінде келген ұлы дін. Ислам өзінің негізгі қағидаттарын қатаң сақтай отырып, Орталық Азияға және де басқа шалғай өңірлерге тарады, бірақ та сол жерлердегі мәдениеттердің ерекшелігін ескере отырып дамыды.

Араб жаулап алушылығы қарсаңында Шығыс халықтарының ескі діндері терең дағдарыс үстінде еді. Орталық Азия, оның ішінде қазіргі Қазақстан территориясында мекендеген түркі тайпаларын алар болсақ, олардың арасында Ислам дінінің таралуына тарихи алғышарттар пісіп жетілді. Түркілер-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. дің ислам дінін қабылдауындағы басты себеп: олар ұстанған діндердің рухани және әлеуметтік жағы адамдарды қанағаттандыра алмады. Ескі сенімдердің исламмен жарыса алмауы басты негіз болды. М.Бұлұтайдың пікірінше, адамның рухын көтере алмайтын отқа сыйыну және тағы басқа наным-сенімдер мен діндердің ислам келгенде қаншалықты негізсіз екені анықталды. «бақсының безектеуі мен аң-жануарлардың киелілігі, ислам ғылымымен танысқаннан кейін қасиетін және мағынасын жоғалтқаны хақ» /2/.

Ғалымдардың айтуы бойынша, түркілердің қоғамдық құрылымында әлеуметтік әділеттілік пен теңдіктің жеткілікті түрде болмауы, түрлі топтардың экономикалық әл-ауқатына қарай бір-бірінен тым алшақта тұруы, олардың әлеуметтік әділеттілік пен ынтымақтастықты уағыздаған, яғни белгілі мағынада демократияшыл сипаттағы мұсылманшылдықты қабылдауына қосымша себеп болған. Ислам дінінің даналығы сонда, ол аристократизм мен демократизмді ұштастыруды, өмірге, нақты жағдайға сай икемді, әрқилы әрекет қылуды міндеттейді. Жалпы, Құран мен Хадис демократиялық негіздерге шақыратыны белгілі, онда мұсылман теңдігі туралы көп айтылады. Исламның артықшылығы да сонда, бұл дінді ұстанған қоғамда нәсілдік аксүйектік (родовая аристократия) деген түсінік жоқ, ата-бабаларының даңқы, қызметтері ұрпағына ешқандай нақты әлеуметтік артықшылықтар, ерекше құқықтар бермейді, мәртебе тек жеке адамның өз басының қасиеті, қабілеті, еңбегіне байланысты беріледі /3/.

Исламтанушы фон-Грюнебауым көрсеткендей, VII ғ. таман, яғни араб жаулауының қарсаңында көне ирандық және тағы басқа шығыс мәдениеттері мен діндер – терең дағдарыс үстінде еді. Сондықтан, олардың ішінен тозып, ыдырап, жас ислам өркениетімен алмастырылуы – әбден заңды құбылыс болды /4/.

Сондықтан да, ескі діндердің орнына рухани қуаты зор, өркениет тудыруға қабілетті жаңа дін келуі – тарихи қажеттілік, заңдылық еді.

Халифат дәуірінде мәдениеттің қауырт дамуында исламдіні тікелей ықпал етті десек артық болмас.

Халифатта білімділік ең жоғары қасиетті деп есептелді. Араб-мұсылман мәдениетінің, әсіресе ғылыми жетістіктері аса зор маңызға ие болды. Араб-мұсылман мәдениеті Орталық Азия халықтарының тұрмысына да айтарлықтай ықпал етті. Соның ішінде, ең алдымен, түкілерге отырықшылық пен қалалық өмірдің, сауданың дамуына, тұрмыс мәдениетінің көтерілуіне ықпал етті.

Исламның түркілер арасында берік тарауы, оның басқа әлемдік діндерге қарағандағы ерекшелігі еді. Басқа әлемдік діндердің уақытша жемісі исламға қарағанда өте жоғары болды, бірақ оның нәтижесі ұзаққа созылмады. Буддизм өзінің әлемдік қызметін батыстан бастаса да, ол Шығыс Азиялық мәдени әлемнің діні болып қалды. Христиан діні ислам жеңісіне дейін түркілер арасында кең тарады. Нәтижесінде оны батыстың, шығыстың халқы мойындады, ал мұсылман үгіт-насихатына мүлдем орын қалмаған болатын, бірақ, бұл жеңістер уақытша ғана болды. Ислам негізінен Алдыңғы Азияның мәдени әлемінің діні болып табылады, бірақ оның ізін қушылар Шығыс Азия, әсіресе Үндістан қазір Алдыңғы Азия мұсылмандарынан да басып озады. Қытайда мұсылмандар жеке бір күш болып табылады, олардың өз тілдерінде рухани әдебиеттері қалыптасқан /5/.

Қалай айтсақ та, түркілер арасына енген ислам діні басқа діндердің тәжірибесін мүлде жоққа шығарған жоқ. Бір құдайшылдық идеяға бет бұру – әлемдік халықтардың барлығына күші жүретіні заңдылық. Орталық Азияға жаңадан келген Ислам діні мен тәңірге табыну біршама бейбіт түрде және қайшылықсыз тоғысты. Адамгершілік пен имандылықты, әділеттілік пен теңдікті бойына сіңірген ислам дінінің басым түсуі заңды еді. Алайда ислам діні өзінен бұрынғы түркілер сан ғасыр бойы табынып келген Тәңірі дінінің ең жақсы қағидаларын өз бойына сіңіріп алды.

Арабтардың Орталық Азияны жаулап алуы VII ғ. ортасынан басталған. VIII-IX ғғ. жаулап алынған Хорезм, Хорасан және Әмудария мен Сырдария аралықтарын алу арабтар үшін оңайға түскен жоқ. Арабтарға қарсы соғдылықтар, ферғаналықтар, шаштықтар соғысқаны белгілі. Оларға түркілерде көмек беріп отырған. Арабтар өз тарапынан түркештерді өздерінің одақтастары етуге әрекеттенді. Олардың арасында исламды насихаттауға да әрекет болды. Түргеш қағаны Сұлұқ екі майданда күресуге мәжбүр болды. Батысында арабтар тарапынан болса, шығысында Қытай. Сұлұқ қаған арабтар тарапынан Әбу-Мұзахим (сүзеген) деген ат алды.

VIII ғ. II жартысында Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жерін мекендеген тайпалардың, соның ішінде түркі тайпаларының да, арабтарға қарсы күресіне толы болды. Көп ұзамай түркілер арабтардан гөрі қытайлықтар қай жағынан алғанда да қауіптірек екендігін түсінді.

Осы кездегі күрделі саяси жағдайды Қытай империясы пайдалана отырып, аймаққа өзінің экспан-

сиясын күшейтті. Нәтижесінде Қазақстан территориясында 751 жылы өте кең көлемде арабтар мен қытайлықтар арасында қақтығыс болды. Бұл тарихта Талас шайқасы деген атпен белгілі. Талас алқабындағы шайқастың Орталық Азия халықтарының, оның ішінде түркі тайпалары үшін үлкен тарихи мәні болды. Ол «Тандық Қытайдың Орта Азия істеріне қолсұғушылығына шек қойды және түркі халықтарының мәдени бағдары жайлы мәселесін мұсылман өркениетінің пайдасына шешіп берді /6/. Демек, Талас шайқасы саяси-әскери тағдырды ғана емес, Орталық Азияның діни тағдырын да шешкен маңызды оқиға болды.

Осы Талас шайқасынан кейін түркі тайпаларының ислам дініне бетбұыстары қарқынды жүрді, яғни Қазақстанның исламдануының басталуы VIII ғасыр деуге болады. Түкі тайпаларының ішінде бірінші болып ислам дінін белсенді түрде қабылдаған – қарлұқтар.

Сонымен, Талас шайқасының басты нәтижелерін қойта айтар болсақ: Қытай империясының экспансиялық жоспарлары тоқтатылды, жергілікті халықтардың ислам дініне көзқарастары өзгерді, түркілер арасында исламдану басталды, Талас жеңісінен кейін исламият Қазақстан жерінде орын ала бастады. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймақтарында қалалар, керуенсарайлар, мешіттер, медреселер, бой көтерді.

Сондай-ақ, Талас өңірі мен Жетісуда ислам дінінің VIII ғ. тарай бастауын, бұл аймақтың Ұлы Жібек жолындағы маңызды аймақ болғандығымен де түсіндіруге болады. Орта Азияда ислам үстемдікке жетісімен-ақ мұсылмандар бұрынғы сауда жолдарымен сауда керуендерін жөнелте бастады. Керуенді тек сауда-экономикалық әрекет ретінде ғана қарастыруға болмайды. Осындай керуендермен саудагерлер, бейбіт қоныстанушылар, дін уағыздаушы және саяхатшылар ретінде арабтар VIII ғ. өзінде-ақ Орталық Азияға – Ертіс бойындағы қимақтарға, енисейдің жоғарғы ағысындағы қырғыздарға, шығысында – ұйғырларға, батысында – бұлғарлар мен хазарларға дейін жетті. Көріп отырғанымыздай, Орталық Азияның Қиыр Шығыс аудандарының өзінде VIII ғ. бастап-ақ мұсылмандар еніп, өз дінін уағыздай бастаған және оның негізгі жолы бұл дәуірде сауда жолдары болған. Түркі тайпаларының арасында ислам дінінің жетістікке жетуі Орталық Азия мен Шығыс Самани әулеті билік құрған кезеңнен (IX-X ғғ.) басталады, яғни шамамен 820 жылдан 1000 жылдар аралығында. Саманилер түркілермен бірде бейбіт, бірде соғыс жағдайында болып келді. Олар мұсылмандықты желеу етіп, әлі де болса ислам дініне еңбеген түркілерге қарсы арабтар бастаған «дін жолындағы қасиетті соғысты» жалғастырып жатты /7/.

839-840 жж. Саманилер билеушісі Нұх ибн Асад Испиджабқа жорық жасап, қаланы бағындырады, сөйтіп жүзіндіктер мен егістіктеді қошап қамал тұрғызады. IX ғ. аяғында, атап айтқанда, 893 жылы Талас өңірі басып алынды. Қарлұқ қағандығы дәуірінде негізінен Оңтүстік Қазақстан жерінің аз ғана бөлігінде араб үстемдігі орнады. Бұл қосып алынған аудандардың халқы мұсылман әулеттерінің ортақ ұраны «дін жолындағы күреске» тартылды. Мұндай соғысқа қатысу мемлекет тарапынан ынталандырулар алып отырды. Саманилердің жаулаушылық жорықтары тек шекаралас, жақын аудандарға ғана ұйымдастырылды. Мәуереннахрда ислам көпшілік дініне айналғаннан кейін, мұсылмандардың қоныс аударуы басталды. Нәтижесінде, Сырдарияның төменгі ағысында мұсылман қалалары – Жент, Хувара, Янгикент пайда болды /8/.

Бұдан аталған қалалардың Саманилер жаулап алған территорияда емес, жергілікті түркілердің келісімімен Мәуереннахрдан қоныс аударғандардың салған қалалары екеніне көз жеткізуге болады. Саманилер түркілердің исламдануына маңызды рөл атқарған полиэтникалық, маргиналды мемлекет болды.

Саманилер жаулап алған Талас та, бейбіт қоныстанушылар негізін салған жаңа қоныстар Орталық Азиядағы сауда қызметтерін кеңінен өрістетті. Саманилер дәуірінде Шаш және Ферғана аудандарына түркілердің көптеп қоныстануы жүріп жатты (Ферғанаға – көпшілігі қарлұқтар, ал Шашта – оғыздар). Саманилер түркілердің исламдануында маңызды рөл атқарған полиэтникалық, маргиналды мемлекет болды /9/.

Ортағасырлық Қазақстан территориясында ислам дінінің одан әрі жалғасуы қарахандар билігінің дәуіріне (X-XIII ғғ.) жатады. Қарахандар түркі мемлекеттерінің тарихында тұңғыш рет ислам дінін мемлекеттік дін етіп жариялады. Қарахандық билеушілердің ішінде өзін алғаш рет мұсылман деп ислам дінін қабылдаған Сатұқ Боғра хан (955-956 ж.) болды. Сатұқ Боғра хан өзіне Әбу әл-Керім деген мұсылман есімін қабылдайды. Ал Боғра хан Харун ибн Мұса исламды мемлекеттік дінге айналдырады. Қарахандар мұсылман дінінен тек өзінің идеологиялық қаруын ғана көрген жоқ, сонымен бірге қоғамды діни бірлік негізінде тұрақтандыруды көздеді: исламның бұл жағдайдағы қызметі қоғамда әлеуметтік интеграция мен құқықтық тәртіп орнатуға сайды.

Қарахан кезеңінде Жетісу және Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының мұсылмандану жүзеге асты. X ғ. бастап мұсылмандық жерлеу ғұрпы жүзеге асырыла бастады. Қалаларда мешіт салу құрылыстары жолға қойылды. Ислам дінін ұстаушылар қатары көбейе түсуіне қарай қалаларда алқалық ғибадат мешіттері салына бастады.

Мұндай мешіт қалдықтары Ескі Құйрықтөбе қаласы жұртын қазғанда табылды. Мешіт қаланың орталық көшелері қиылысында болған /10/.

Қарахан мемлекетінде исламның мемлекеттік дін статусын алуы бұл діннің Орталық Азия халықтарының жаппай дініне айналуы үшін қолайлы жағдайлар туғызды. В.В. Бартольд осыған байланысты қолжазба деректерден алынған мынандай мәліметтер келтіреді: 960 жылы ислам дінін 200 мың киіз үйден тұратын түркілердің бір тайпасы қабылдады. X ғасырда исламды Сырдарияның төменгі ағысында мекен еткен оғыз халқының бір бөлігі қабылдады. Исламды қабылдаған оғыздардың қол-басшысы Селжүк өз әрекетін мұсылман қалаларын кәпірлерге төлеп тұрған алымынан босатудан бастады /11/.

IX ғ. аяғы мен X ғ. басында оғыздар туралы араб тіліндегі тарихи географиялық шығармаларда кездеседі. Онда қазақ даласын «Мафазат-әл-бузз» (оғыздар даласы) деп атаған. Түркі тілдес тайпалардың исламдануы біркелкі жүрген жоқ, яғни бірнеше ғасырларға созылды.

X-XIII ғғ. басында ислам дінін басқа да түркі тайпалары – қыпшақтар, печенегтер қабылдады. 1043 жылдың күзінде Орталық Азия даласында көшіп-қонып жүрген түркілердің бір бөлігі мұсылман дінін қабылдайды, «жазда олар бұлғарлармен көрші қонатын, ал қыста Баласағұн маңында қыстайтын», – дейді Бартольд. Бұл қыпшақ тайпалары болса керек. Олардың жаз жайлауы Еділ бойында, бұлғарлармен көршілес жатқан. Бұлғарлардың қатарында бұрынырақ ислам дінін қабылдаған отырықшы қыпшақтар да болған еді. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу халқымен салыстырғанда қыпшақтар өз ескі нанымдарын шынында да ұзағырақ сақтады. Алайда, VIII ғасырға қарай Дешті-Қыпшақтың негізгі бөлігі мұсылманданып үлгерген еді. Исламдандудың қарқыны белгілі дәрежеде жергілікті халықтың өмір салтына, олардың Сырдария бойы қалаларымен байланыстарына, Хорезммен саяси қарым-қатынастарға байланысты болды. Алғашқы болып исламды шонжар өкілдері, хандар, қолбасшылар, жалпы неғұрлым саналы, рухани жетілген адамдар қабылдады /12/.

Сондай-ақ қыпшақтардың оңтүстік тобы атап айтқанда Сығанақ тобы VII ғасырда-ақ өздерін мұсылманбыз деп санаған. XI-XII ғғ. қыпшақ хандары Қыран (Икран) мен Алп Дерек мұсылман дінін қабылдап, соған байланысты дәстүрге сәйкес Қыдыр хан және Ғайыр хан деген мұсылман есімдерін қабылдаған.

Қыпшақтардың солтүстік бөлігіне, яғни Еділ бойы қалаларына ислам X ғ. бастап өз қызметін белсенді түрде жүргізе бастаған көпестер мен миссионерлер арқылы келді. Араб жиһанкездерінің мәліметтері бойынша, Бұлғар бұл кезде мұсылман қаласы болған. Бұл жерлерде исламды белсенді түрде таратушылар – көпестер мен қолөнершілер болды. Мұның өзі мұсылмандықтың түркілердің көпшілік бөлігінің арасында күштеусіз, бейбіт жолмен таратылғанын тағы бір дәлелдейді.

Мұсылман мәдениеті жүйесінде суфизмнің оны ерекше. Түркілер арасында сопыларды құрметтеу терең орын алған. Оларды тілдік ортаға байланысты және рухани дәрежесіне байланысты «суфий», «сопы», «әулие», «дәруіш» т.б. атаулармен атады. Мәуереннахр Хорасанмен бірге кейбір әдебиеттерде «дәруіштердің классикалық елі» деп аталады. Исламды уағыздаушы сопылар көбінесе осы аймақтардан шығып отырды. Суфизм қазақ мәдениетінің көрнекті өкілдерінің (ежелгі ақындардан Абай және Шәкәрімге дейін) көзқарастарының қалыптасуына ықпал етті. Ерте ортағасырларда көшпенділердің, негізінен сопы – уағыздаушылардың арқасында (олардың көрнекті өкілі Қ.А. Иассауи) мұсылмандарға айналғаны сөзсіз.

Сопылық – ислам шеңберіндегі ерекше діни-философиялық дүниетаным, оның өкілдері жеке психологиялық тәжірибе арқылы адамдардың құдаймен тікелей жүздесуі мүмкін деп санайды. Сопылар исламды жергілікті халықтың ана тілінде, ұлттық белгілерді, дәстүрлі мәдениет символдарын пайдалана отырып уағыздады, олар өмір салтын, адамдардың мінез-құлқын, жас ерекшеліктерін, жынысын, әлеуметтік жағдайын т.б. ескеріп отырды. Сондықтан да, олардың уағыздары «ресми» ислам өкілдерінің уағыздарына қарағанда анағұрлым тиімді, нәтижелі болды.

X-XIII ғғ. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда қалалық мәдениеттің, қолөнердің және сауданың дамыған, өркендеген кезеңі болды. Сонымен бірге, Сауран, Сайран, Сығанақ, Жент, Жаңакент, Тараз, Баласағұн қалалары рухани, діни орталық болып саналды. Қарахандықтар, Селжүктер, Хорезмдіктер, қыпшақ билеушілері Сырдария маңындағы қалаларға үлкен құрмет көрсеткен. Ол қалаларға мешіттер, медреселер тұрғызған және діннің, ғылымның, өнердің дамуына қолдау көрсетіп отырған. Бұл

дәуір Қожа Ахмет Иассаuidiң қызметімен тығыз байланысты. Осы дәуірде Қожа Ахмет Иассауи және оның сопылық мектебі көшпелі халықтар арасында ислам дінін таратудағы діни-ағартушылық қызметін табысты түрде жүргізіп, Иассауи «Орталық Азияның көшпелі тайпаларының ұлттық әулиесі» деген атаққа ие болды.

Тағы бір атап өтетін жайт Орталық Азия өңірі мен мұсылман әлемінің басқа өлкелерінде ислам дінінің таралуына жергілікті халықтарға лайығынша түсіндірілуінде ислами ғылымдардың өркен жаюына, фәлсафа, математика, ғарыштану сықылды көптеген ғылым салаларының дамуына үлес қосқан медреселер жүйесі болды. X ғасыр Хорасан мен Мәуереннахрда болған медреселер мұсылман өкіметінің әрекетінен тыс исламды таратудың күшті құралы болған.

Қорыта келгенде, түркілер арасында ислам дінінің арасында мейлінше бейбіт түрде жүргізілгендігін байқауымызға болады. Әйтсе де, кейбір жерлерде жергілікті халықтар тарапынан қарсылықтың болуынан соғыс әрекеттері жүріп отырды. Дегенмен, бірнеше діндердің ықпалынан өткен түркі тайпалары өздеріне ислам дінінің қаншалықты жақын және дүниетанымдық көзқарастарының сәйкес келуімен байланысты басқа дінді емес, исламды таңдауы заңды құбылыс еді.

1. Бартольд В.В. *Ислам и культура мусульманства*. – М., 1992.
2. Бұлұтай М.Ж. *Ата-баба діні. Түркілер неге мұсылман болды?* – Алматы, 2000.
3. Нұртазина Н.Д. *Қазақ мәдениеті және ислам*. – Алматы, 2002.
4. Нұртазина Н.Д. *Ислам дінінің қазақ тарихы мен мәдениетіне тигізген әсері // ҚазМУ хабаршысы, Тарих сериясы. №4 (23) 2001.*
5. Бартольд В.В. *Сочинения. Т.5*, – М., 1968.
6. Нұртазина Н.Д. *Ислам в истории средневекового Казахстана*. – Алматы, 2000.
7. Бартольд В.В. *Сочинения, Т.5*, – М., 1968.
8. Сонда.
9. Нұртазина Н.Д. *Ислам в истории средневекового Казахстана*. – Алматы, 2000.
10. Байпақов К.М., Нұржанов А. *Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан*. – Алматы, 1992.
11. Бартольд В.В. *Сочинения, Т.1*, – М., 1964.
12. Қартабаева Е.Т. *Араб-мұсылман мәдениеті және Орта Азия халықтары өміріндегі өзгерістер (VIII-XIII ғғ.) т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация*. – Алматы, 2002.

Резюме

В данной статье рассматриваются история распространения ислама в среди древнетюркских народов. Вместе с тем, показано влияние мировых религий (буддизм, христианство (несторианство) в духовном развитии древнетюркских народов. Раскрыто содержание и сущность суфизма.

Summary

This article discusses the history of the spread of Islam among the peoples of the Ancient. At the same time, shows the influence of world religions (Buddhism, Christianity (Nestorianism) in the spiritual development of the ancient Turkic peoples. Rasskryto suschnost content and Sufism.

КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖЫЛДАРЫНДА ЖЕРГІЛІКТІ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ ШЕТ ЕЛГЕ ҚОНЫС АУДАРУЫ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Қ.Р. Жириндинова – *С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті*

Қазақстанда ұжымдастыру шараларын жүргізу өте қиын да күрделі үрдіс болды. Қазақстан жағдайында екі күрделі мәселелерді шешуге тура келді: ұсақ жеке шаруа қожалықтарын ұжымға біріктіру мен көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтарын жаппай отырықшыландыру.

Шығыс Қазақстанның жеке аудандары мен шаруашылығының әртүрлі дайындығы колхоз құрылысы мен жаппай ұжымдастыру қарқынына әсер етпей қойған жоқ. Ұжымдастыруға бүкіл Қазақстан территориясындағыдай Шығыс Қазақстанда да отырықшы аудандардың өтуі біршама жеңілірек болып, ал тұрғындары көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан аудандардың өтуі күрделірек болды. Сондықтан Шығыс Қазақстанда жаппай ұжымдастыруды жүзеге асыру үшін үлкен дайындық қажет болды.

Бір-бірімен сабақтаса жүргізілген тәркілеу, ет және астық өнімдерін дайындау, күштеп ұжымдас-

тыру, зорлап отырықшыландыру саясаттары дәстүрлі мал шаруашылығын толығымен күйретті. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан күн-көрісі болып келген көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген мал шаруашылығының ерекшеліктерін ескермеу, оған зиян келтіру қазақ халқының аштыққа ұшырап, қырылуына тікелей әсер етті. Ел басына түскен небір зұлматтардың ішінде орыны толмас өкініш ұжымдастырудың зардаптарынан болған аштық пен босқыншылықтың бәрінен асып түскені белгілі. Орталықтың күштеу саясатының салдарынан жасанды ашаршылық туындап, халқымыздың бұрын-соңды болып көрмеген демографиялық зұлматқа – геноцидке ұшырады. Үш жылға созылған ашаршылық республикада сол кездері қазақ жұртының тең жартысына жуығы қырылып, 15 пайызы Қазақстаннан тысқары аймақтарға біржолата оралмастардан көшіп кетуіне әкеп соқты.

Ұжымдастырудың күштеу саясатының негізінде жүргізіліп, кеңес өкіметінің салық пен тәркілеуге бағытталған зомбылығы мен саяси қысымына шыдамаған, сонымен қатар әлеуметтік жағдайлары өте нашарлаған қазақтар шет елге кетіп, жан сауғалауға мәжбүр болды. Күштеу саясатына қарсы қазақ аудандарының наразылығы шекаралас аудандардың тұрғындарының Қытайға жаппай көшуімен ерекшеленеді. Республикамыздың шекаралық 11 аудандарының ішінде Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай, Зайсан, Марқакөл, Мақаншы аудандары бар. Бірақ кейбір деректерде Қытаймен шекаралас емес аудандардың қазақтары да Голощекин зұлматынан құтылу үшін шекара асқандығы туралы мәліметтер кездеседі.

1930 жылы ауа көшуді тексеруге құрылған мемлекеттік комиссия Шығыс Қазақстан облысының 3 шекаралық ауданы бойынша, мынадай қорытындылар шығарған:

1. Зайсан ауданынан – 1238 қожалық;
2. Марқакөл ауданынан – 61 қожалық;
3. Тарбағатай ауданынан – 417 қожалық.

Барлығы 1716 қожалық шекара асқан [1, 177 б.].

Ал енді шекарадан өтерде осы үш ауданнан шекара отрядтарымен қанша қожалықтары ұсталғанына назар аударалық [1, 177 б.]:

1. Зайсан ауданынан – 518 қожалық;
2. Марқакөл ауданынан – 21 қожалық;
3. Тарбағатай ауданынан – 221 қожалық.

Барлығы 760 шаруашылық колға түскен.

Сонымен қатар, ОГПУ-дың Қазақстан бойынша өкілінің БК/б/ партиясының өлкелік партия комитеті бақылау комиссиясының жауапты қызметкері Столбоваға 1932 жылы 22 маусымда жолдаған хатында Тарбағатай ауданының №1, 3, 5, 6 ауыл кеңестерінен жиыны 654 үй көшіп, оның 214-і ұсталғандығын және 1931 жылдың наурызында №4 ауыл кеңесінің таулы аймағынан тұрғындардың түгел көшіп кеткендігі жөнінде айтылған. Ал мамыр айында көшпек болған 37 үйдің 22-сі ұсталғандығы туралы хабарлаған [2, 3 б.]. Мұнда "Қытайға көшкен қазақтарды байлардың басқарғаны туралы әдеттегі голощекиншіл байбалам неге жоқ" – деп таңданбай қоя тұрған жөн. Оның үстіне мұндай басшылар әдетте партия мүшелері болып табылған.

1930 жылы сәуірде ОГПУ-дың округтік бөлімі Қытайға көшкен шаруашылықтар туралы мынадай деректер береді [3, 65 б.]: «1930 жылдың ақпаны мен наурыз айлары бойынша Мақаншы ауданынан 269 шаруашылық, оның ішінде 191 шаруашылық – «барлығы колхозшылар; Зайсан ауданы бойынша 503 шаруашылық, Тарбағатай ауданы бойынша 56 шаруашылық (мәліметтер толық емес болуы мүмкін); екі ай ішінде 2 аудан бойынша (Мақаншы және Зайсан аудандары) бойынша Семейлік Ертіс маңынан барлығы 839 шаруашылық, оның ішінде 772 кедей-орташалардың шаруашылықтары көшкен».

Осы құжаттар жинағында 1932 жылдың 1 қаңтарынан 1933 жылдың 1 қаңтары аралығында шекаралық Тарбағатай ауданынан Қытайға 4460 адам (162 шаруашылық) көшіп, 1865 мал басы әкетілген. Сонымен қатар, осы ауданның Қытайдан Қазақстанға 741 реэмигранты қайтып келгендігі де нақты көрсетіледі [3, 65 б.]. Бұл мәліметтер дәлелді болу үшін, мұрағат деректерінде сақталған осы мерзімдегі болған фактілерді де ескеру қажет. Мәселен, Тарбағатай ауданының №4, 5, 6, 1 шекаралық ауылдарында 1932 жылдың көктемінде саяси жағдай күрделі болған. 20 күн ішінде №6 ауылдан 20 шаруашылық малдарымен көшіп кеткен [5, 48 б.]. Осы ауылдарда аштық белгілері болып, осы мәселені қарастырған бюро мүшелері колхозшылар мен жеке шаруашылықтарға азық-түлік беру және балықпен қамтамасыз етуге бұйрық берген. Яғни бұл бюро шешімінен, шындығында да алыста орналасқан шекаралық ауылдарда аштық болып, сондықтан олардан шет елге кетуге мәжбүр болу фактісін көреміз.

Мұндай жағдайларды өкімет басындағылар да біліп, жергілікті орындарға хабарлама жасаған. Мысалы, округтық атқару комитетінің төрағасы Ярмухамедов 1930 жылы 21 сәуірде «өте құпия» деген белігімен Зайсан аудандық атқару комитетіне жіберген хатында былай деп көрсеткен [4, 29 б.]: "Соңғы уақытта шекаралық аудандардағы кеңес органдарына қызметке орналасу мақсаты, кейінірек қызметін шет елге кетуге пайдалану үшін жүргізілетін жағдайлар кездесіп отыр. Сондықтан, округтік атқару комитеті шекаралық аудандарда жұмыс істеу қызметіне қызметкерлерді қатал тексеру негізінде қабылдауды ұсынады. Және ол ОГПУ-мен және Жаркенттегі, Бахтыдағы және Зайсандағы шекаралық күзет органдарымен келісім негізінде жүргізілуі тиіс".

Партия мүшелері бастап Қытайға көшу туралы фактілер өте көп кездеседі. Мәселен 1931 жылы 22 ақпанда Зайсан ауданының №7 ауылының "Қазақстан" колхозының төрағасы Сибенов Сәми жергілікті халықты Қытайға көшіруге ұйымдастырған [5, 14 б.]. Осы түні бұл колхоздан 50 шаруашылық, соның ішінде "Қазақстан" колхозының мүшелері көшіп кеткен. Бірақ шекаралық отрядпен 22 адам малдарымен және жеке мүліктерімен ұсталған. Сонымен қатар Голошекиннің өзінің атына жергілікті жерлерден түскен құжаттарда коммунистер мен комсомол мүшелерінің де Қытайға кетіп жатқандары туралы деректер баршылық. Мысалы, солардың бірінде – Күршім ауданынан Қытайға ауа көшулер туралы мәлімдемеде шет елге кеткен 170 қожалықтың 30-ы байлардікі екенін, сондай-ақ олардың ішінде 5 партия және 9 комсомол мүшелері бар екені көрсетілген. Тарбағатай ауданының ауылдарының жаппай көшуіне көмектескен 21 ауыл басшыларының партия қатарынан шығарылып, жауапқа тартылғандығы туралы деректер де кездеседі [1, 172 б.].

Қытайға көшуді кейбір жерлерде бай емес, колхоз басшылары мен коммунистердің бастауы кеңес өкіметінің күштеу саясатына деген наразылықтың бір белгісі болып табылады. Бірақ бұл фактілерді сол кезеңде көрсету, сталиндік-голошекиндік зорлап ұжымдастыру саясатын айыптаумен бірдей еді. Сондықтан бұл мәселеде негізгі тұлға – бай болып қала берді.

Сонымен қатар, қазақтар тек шекаралық аудандарда ғана емес, басқа аудандардан да кеткен. Мысалы, Күршім ауданынан 1930 жылы 2 қожалық кеткен [6, 18 б.]. Көкпекті ауданының басшылары Юсупов, Алтынков облыс орталығынан тұрғындардың шет елге қашуына байланысты, осы ауданды «шекаралық аудан» деп есептеген. 30 адамнан тұратын отряд жіберуін сұраған [7, 47 б.].

Осы деректерді келтіре отырып құжаттардың аздығына байланысты, кеңес өкіметінің күштеу саясатының салдарынан қанша шаруашылық Шығыс Қазақстан облысынан Қытайға кеткендігі жөнінде нақты мәлімет келтіру қиын.

Осы мәселеде тағы бір ескеретін жағдай, ол тек қазақ халқының өкілдері ғана Қытай асты ма деген сұрақ туады. Мұрағат деректерін қарастыратын болсақ, тек қазақтар ғана емес, орыс халқының өкілдері де шет ел асқандығы туралы фактілер кездеседі. Анығырақ қарастыратын болсақ, Зайсан ауданының, Кендірлік ауылының тұрғыны Шульгин Иван Қытайға қашқан кулактармен байланыста болып, 1931 жылдың 2 ақпанында жанындағы 6 адаммен қашқан кезде ұсталған [7, 47 б.]. Оның ісі сотқа беріліп, тергеу кезіндегі хаттамада ол Қытайға кету себебін, КСРО-да өмір сүру ауыр екендігімен түсіндірген. Бұл деректен бұдан бұрын да орыс кулактары және шаруалары Қытай асып, қалған жергілікті тұрғындармен байланыстарын үзбей, олардың шет елге кетуіне ықпал жасап отырғандығын көреміз. Бұл факті арқылы біз Шығыс Қазақстан облысы территориясында орыс ұлт өкілдері тек көтеріліске шығып, қазақ халқы тек Қытай асты деген жорамалды бір жақты қарастыруға күмән келтіреміз. Шекаралық аудандарда өмір сүрген орыс ұлтының өкілдері де өз жағдайларын ойлап, және кеңес өкіметінің қысымшылығынан Қытай асуларына мәжбүр болғандығын атап айта аламыз.

Шындығында да шекаралық аудандардағы қазақтардың хал-ахуалы әлеуметтік жағдайы нашар болғандықтан және жергілікті басшылардың асыра сілтеушілігінің салдарынан Қытай асуларына мәжбүр болды. Сондықтан біз Қытайға тек қазақ халқы ғана көшіп кетті деп, бір жақты ғана қарамауымыз керек.

Жергілікті тұрғындардың өз қоныстарын тастап, шет елге кетуіне әсер еткен көп себептерді атап көрсетуге болады. Соның ішінде ауыр тигені салық саясаты болып табылады. Тарбағатай ауданының №2 ауылдық кеңесінің төрағасы Ерубаев Адылбекті тергеу барысындағы хаттамаға назар аударатын болсақ, ол Тарбағатай ауданында салық салу объектілерін есепке алу 4 рет жүргізілген [3, 67 б.]. Үшінші рет тізім жіберілгеннен кейін, өкіл Чумбинов келіп, әрбір орташаны шақырып, нақты мал санын анықтап қана қоймай, 1926 мен 1927 жылдары қанша мал болғандығы туралы да мәліметтер жинайды. Бұл жылдардың малдары салық ретінде төленіп, көбі азыққа пайдаланған болатын. Бірақ Чумбинов 1928 жылғы мал санына осы жылдардағы мал санын қосып, тізім жасайды. Осылайша,

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. көптеген қазақтарға артық мал саны жазылады. Мысалы, Усинов Азекенге ұлымен бірге 200 бас қой артық жазылады.

Екінші себеп, кеңес өкіметі орнағанға дейін ата-анасынан бөлек шыққан отбасыларына тізім жасап, оларды салық аз төлеу үшін мүлкін бөлгендігі жөнінде айып тағып, істерін сотқа береді. Ерубаев Адылбек, мысал ретінде, 5 ауылдық кеңестің азаматы Сағитаев Зайнулланың жағдайын келтіреді. Ол 1917 жылға дейін жеке бөлініп шығып, 1921 жылдан бері жеке салық төлеп келген ұлын арнайы бөліп, салық аз төледі деп айыпталды. Бұл үшін ол 1 жылға, ұлы жарты жылға сотталған. Шаруашылығында болған 30 бас ірі қара мен 320 бас қойдың 16 бас ірі қарасы мен 60 бас қойы ғана 13 адамнан тұратын отбасына қалтырылды [3, 68 б.].

Кеңес өкіметінің салық саясатындағы «асыра сілтеушіліктері» жергілікті тұрғындардың билікке деген сенімін жоғалтып, олардың өздерінің әл-ауқатына ешқандай назар аудармайтынына көздері жетті

Ал енді өз наразылығын білдіріп, Қытай асқан қазақтардың қызыл әскерлердің қолынан шекара бойында қанша қырылғандығын жоғарыда айтып кеткен шаруалар көтерілісіндегі шығынмен қосатын болсақ, осы жылдары Шығыс Қазақстанда өкімет қолынан қанша адам құрбан болды деген сұрақ туады.

Негізінде қазақтардың шекара бойында қым-қиғаш атыс кезінде қайтыс болулары туралы нақты тарихи деректер әдебиеттер мен мұрағат құжаттарында кездеспей отыр. Тек арқа сүйейтініміз мерзімді басылымдарда шыққан көз көрген адамдардың естеліктері.

Сол қанды қырғында тек біздің өлкеміздің қазақтары ғана емес, Қазақстанның ішкі жағынан ауа көшкен қазақ ауылдарының да тұрғындары құрбан болған. Мысалы сондай ауылдың бірі Айыртас жайлауында "Қызыл қырандар" отрядының қоршауында қалып, кәрі-жасы, бала-шағасына қарамай қызылдардың қолынан түгелдей қаза тапты. Сонымен бірге шекара тұрғындары Марқакөл ауданының "Үшбұлақ жайлауында [8, 2 б.], Катон-Қарағай ауданының Қойтүбек деген жерінде [9, 3 б.] және Тарбағатай ауданының [10, 4 б.] Қытаймен шекаралас жерлерінде үлкен қырғынға ұшырады.

Сонымен, ұжымдастыру жылдары Шығыс Қазақстанның тұрғындарының шет елге жаппай қоныс аударуы Қытаймен шекаралас аудандарда кең етек алды. Кеңес өкіметінің күштеу саясатының салдарынан әртүрлі әлеуметтік топты құраған қазақ халқы бас сауғалап, жат жерге кетуге мәжбүр болды. Тарихымыздың осындай көлеңкелі жақтары әлі де тиянақты зерттеуді қажет етеді.

1. Қойгельдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылымы не дейді?* – Алматы. 1993. – 177 б.

2. Шаяхметов М. *Құжаттар не дейді?* // Дидар. 1992. - 20 маусым. – 3 б.

3. *История Казахстана XX века в документах. Сборник документов архива Президента РК.* – Алматы, 2005. – 84 с.

4. ШҚОМА. 788-қор. 1-тізбе. 37-іс. 29-п.

5. ШҚОҚЗТҚО. 578-қор. 1-тізбе. 58-іс. 14-п.

6. ШҚОҚЗТҚО. 74-қор. 3-тізбе. 89-іс. 18-п.

7. ШҚОҚЗТҚО. 788-қор. 1-тізбе. 41-іс. 47-п.

8. Тұрар Қ. *Үшбұлақтағы қанды оқиға* // Дидар. 1993. - 3 қыркүйек. – 3 б.

9. Мусин М. *Қойтүбек қоңыраулары* // Дидар. 1991. - 15-16 мамыр. – 2 б.

10. Салықов А. *Әйелше киінген әскер* // Егеменді Қазақстан. 1992. - 30 мамыр. – 3 б.

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

М.А. Жолсейтова – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Ресей империясының үстемдігі Жетісу өңіріне орнасымен онда орыс тұрғындарына арналған оқу орындары ашылып, қызмет ете бастады. Жетісу облысындағы бастауыш мектептерде балаларды қолөнерге баулуға да назар аударылған еді. Балаларды қолөнерге баулудың мақсаты училищеде оқушыларды қосымша өндірістік дағдыға үйрету болды. Мысалы, Қапал қалалық училищесі жанында қолөнер класы жұмыс істеді. Қолөнер класы ағаш шебері және тігін тігу бөлімдерінен тұрды. Оқушыларды ағаш өңдеу шеберлігіне үйрету 1881 жылдан басталған болатын. Ал тігін тігу бөлімінде балалар қарапайым киім пішу үлгісі бойынша ерлер көйлегін тігуді үйренді. Оқушыларға қолөнер ісін үйретуші мұғалімдер

отставкаға шыққан солдаттар болатын. Қолөнер класы балаларының өндірген өнімі жергілікті оқу орындарына, жеке тапсырыс берушілерге және ішінара базарға шығарылып сатылды. 1882-1883 жылы училищеде тағы екі бөлім – слесарлық-токарлық және темір ұстасы бөлімдері ашылды.

1882 жылы училищенің қолөнер класында ағаш ұстасы мен токарлық іс бойынша – 15, тігін тігу ісі бойынша 12 бала оқыды. 1885 жылы Бұл бөлімдегілердің саны 10 балаға артқан еді [1].

Балаларды қолөнерге баулудың мақсаты училищеде оқушыларды қосымша өндірістік дағдыға үйрету болды. Оқушыларды қолөнерге баулайтын шеберлерді жалдау ақысы жергілікті халықтан жиналған қаражат есебінен төленді. Училище оқушылары қолөнер класын бітіргеннен кейін өздерінің білімін онан әрі жетілдіру үшін қолөнер кластарында тағы екі жыл оқуға қалуға болатын еді. Олар шеберлердің жетекшілігімен өздерінің қабілетін шындай түсуге мүмкіндік алды. Курсты бітірген оқушыларға сынақты ойдағыдай тапсырған жағдайда “мастер” атағы берілетін [2].

Алайда, балаларды қолөнерге баулу ойдағыдай шешімін тапқан жоқ. Оған 1887 жылы Жетісу облыстық әкімшілігінің Дала генерал-губернаторына берген мәлімдемесіндегі: “Училище осы күнге дейін маман шебер түгіл, оның көмекшісін де әзірлеп шыға алмады. Өйткені, қолөнерге үйрету үшін қыста күніне 2-ақ сағат бөлінеді, ал жазда қолөнер бойынша тіптен сабақ болмайды. Оқушылар белгілі бір шеберлікті меңгеруге үйрене алмай жатыр,” – деуі күә бола алады. Сондай-ақ осы мәлімдемеде Қапал уездік бастығының қолөнер кластары пайдасыз деп есептейтіндігі де айтылған [3].

Осындай кемшілігіне байланысты Қапал қалалық училищесінің қолөнер кластары 1887 жылдың 1 маусымында жабылды. Тура осындай себептермен Қаракөл қалалық училищесіндегі қолөнер кластары өз жұмыстарын доғарған еді.

Қолөнерге үйрету ісі Верный қаласында 1879 жылы құрылған балалар үйінде де қолға алынған еді. Облыстағы жетім балаларға арналған балалар үйінде алғашқы жылы – 10, 1884 жылы – 31, 1890 жылы – 37, 1900 жылы – 26, 1901 жылы – 66, 1904 жылы – 68 (оның 33-і қыздар) тәрбиеленді. Балалар үйі қайырымдылық танытқан адамдардың қаржысына ұсталды.

Балалар үйі жанындағы мектеп жетім балаларды өз бетінше күн көруге үйретуді мақсат етіп қойды. Мектепте балалар сауат ашумен бірге қолөнер ісіне баулынды. Бастауыш білім алған балаларға арналып, аяқ киім жөндеуші, тігінші, наубайханашы секілді мамандықтар бойыншы практикалық сабақтар жүргізілді. 1900 жылы етікші мамандығы – 7, тігінші мамандығы бойынша – 25 бала баулынды. Балалар үйінің ауласынан етік жөндейтін және киім тігетін ұстахана ашылып, онда балалар қаражат таба бастады. Балалар үйі жанындағы мектепті бітіргендер басқа оқу орындарына барып түсуге ерікті болды [4].

Жетісу өңірінде патша өкіметінің бастауыш және орта білім беретін оқу орындарынан басқа ауыл шаруашылық мектептері деп аталатын оқу орындары да болды. Мұндай мектептер жер шаруашылығы және мемлекеттік мүлік министрлігіне қарайтын кәсіптік білім беретін оқу орындары болып табылатын.

Ауыл шаруашылық мектептерін шет аймақтарда ашқанда орталық үкімет орындары ондағы орыс тұрғындарының балаларын жаңа игеріліп жатқан отар аймақта шаруашылық істерді жүргізуге баулуды көздеген еді. “Туркестанские ведомости” газетінің 1902 жылғы 17 қаңтардағы санында жарияланған бас мақаласында орыс шаруаларына ауыл шаруашылығын тиімді жүргізу үшін жергілікті халықтан көп нәрсені үйренуі керек, себебі қоныс аударған шаруаларға кезінде Түркістан өлкесінің климаттық және жер ерекшеліктері түсіндірілген жоқ, енді үкімет осы кемшіліктің орнын толтыру үшін орыс шаруаларының балаларына арналған ауыл шаруашылық мектептерін ашуда деп жазған еді [5].

Жетісу облысындағы ең алғашқы ауыл шаруашылық мектебі 1871 жылы Верный қаласында ашылды. Верныйдағы бау-бақша шаруашылығы училищесі деп аталатын Бұл оқу орнының алдына тәжірбиелі бақша өсірушілерді даярлау және тұрғындар арасында бау-бақша өсіруге үлгі болып, жеміс ағаштары мен дәнді дақылдардың ең жақсы сорттарын тарату міндеті жүктелді.

Ауыл шаруашылық мектептері 1897 жылы Қапал мен Жаркентте, 1888 жылы Пржевальскіде, 1893 жылы Пішпекте ашылды. Сөйтіп Жетісу көлемінде бес ауыл шаруашылық мектебі болды [6,262]. Бірақ Пржевальскідегі ауыл шаруашылық мектебі 1893 жылы 1 қарашада талапқа сай келмейді деп жабылып, ондағы оқушылар Пішпектегі ауыл шаруашылық мектебіне ауыстырылған болатын [7].

1904 жылы 26 мамырда қабылданған ауыл шаруашылық мектептері туралы Устав бойынша ауыл шаруашылық мектептерінде оқу үш жыл болып белгіленді. Мектепке діни ілім (Закон Божий), орыс тілі, жағрафия, геометрия, арифметика, жер өлшеу және ауыл шаруашылығының салалары оқытылатын болды. Уставта ауыл шаруашылығы мектептері жанынан дайындық кластарымен бірге пансиондардың ашылу керектігі аталынып көрсетілді [8].

Бұл Устав қабылданғанға дейін Дала өлкесі генерал-губернаторы Колпаковский ауыл шаруашылық мектептері жанынан қазақ және қырғыз балаларына арналған пансиондарды ашуды қолға алып, көшпенділердің балаларын жер игеру шаруашылығын меңгеруіне ерекше көңіл бөлген еді. Себебі, ол мұндай оқу жергілікті халық балаларының орыстардың тұрмыс-тіршілігімен жете танысуға мүмкіндік береді, сөйтіп олар өз халқы арасында орыстық тұрмысты таратушыларға айналды деген пікірде болған еді [9].

Осылайша патша өкіметінің әкімшілік орындары ауыл шаруашылық мектептеріне жергілікті халық балаларын да тартуға мүдделі болды. Патша өкіметі ауыл шаруашылық мектептеріне қазақтарды отырықшы тұрмысқа әзірлейтін орын ретінде де қарады.

Ауыл шаруашылық мектептеріне негізінен оқушыларға бастауыш білім беру және ауыл шаруашылығы бойынша төменгі дәрежелі мамандар даярлау жүктелген еді. Сөйтіп, ауыл шаруашылық мектептері осы екі міндетті бірден атқарды.

Қырғызстандық зерттеуші Д.Айтмамбетов Жетісудағы ауыл шаруашылық мектептеріне негізінен кедейлердің балалары барды, Бұл мектептерде оқумен бірге қара жұмыс істелетін болғандықтан облыстағы ауқатты тұрғындар оған балаларын жібере қоймады деген пікір айтады [10, 99]. Негізінен мұндай пікір шындыққа оншалықты жанаса қоймады. Оны Жетісу облысындағы ауыл шаруашылық мектептерінде оқитын оқушылардың әлеуметтік тегі мен саны көрсетілген (1903 жылғы мәлімет бойынша) төмендегі кестеден байқауға болады [11].

Кесте-1

Оқу орнының атауы	Дворяндардың балалары	Мещандардың балалары	Қазақтардың балалары	Шаруалардың балалары	Солдаттардың балалары	Қазақпен қырғыз балалары	Барлық оқушылар саны
Верныйдағы бау-бақша шаруашылығы училищесі	1	7	9	1	–	1	19
Қапалдағы ауыл шаруашылық мектебі	–	1	12	2	–	10	25
Жаркенттегі ауыл шаруашылық мектебі	1	2	4	11	–	7	25
Пішпектегі ауыл шаруашылық мектебі	–	7	2	5	2	5	21
Барлығы	2	17	27	19	2	23	90

Ауыл шаруашылық мектептерінде басқа оқу орындарына қарағанда жергілікті халық балаларының үлес салмағы біршама көбірек болды. Бастауыш білім алмаған қазақ балалары ауыл шаруашылық мектебі жанындағы дайындық класында бір жыл білім алды. Оқушылар күніне 2-3 сағат көлемінде мектеп қабырғасында, қалған уақыттарын (4-5 сағат) егістік алқаптарында өткізетін. Қапалдағы ауыл шаруашылық мектебінде оқушыларға егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, бау-бақша өсіру және балара өсіру секілді арнайы пәндер оқытылатын. Бұл пәндерді оқыту негізінен практикалық жұмыспен ұштастырылып жүргізілетін.

Жаркенттегі ауыл шаруашылық мектебі оқушыларды ауылды жердің тұрмыс-тіршілігіне икемді етіп тәрбиелеу мақсатында мектептің жанынан жеке фермерлік шаруашылық ашқан болатын. Бұл шаруашылықтан түскен пайда мектепке жұмсалып отырған. Өз шаруашылығын онан әрі кеңейту ниетінде 1905 жылы мектеп ауласында Халыққа қызмет көрсететін ұстахана ашылды [6, 264].

Ауыл шаруашылық мектептеріне 11 жастан 19 жасқа дейінгілер қабылданды. Оқу процесі барысында орыс балалары мен қазақ балалары бірге оқыды. Осыған байланысты мектеп басшылары қазақ балаларынан орыс тілін және т.б. пәндерді ғана меңгеріп қана қоюды емес, сонымен бірге христиандық ілімді де оқып меңгеруді талап етті. Мәселен, Жаркенттегі ауыл шаруашылық мектебінде қазақ оқушылары екінші оқу жылынан бастап “Закон Божий” пәнін де оқитын болды [12].

Ауыл шаруашылық мектептерін бітіріп шыққандарға осы сала бойынша мамандық беріліп, күелік тапсырылатын. Патша өкіметі ауыл шаруашылық мектебі секілді кәсіптік білім беру оқу орындарында қазақ балаларын оқытқанда оларды әкімшілік аппараттың төменгі дәрежелі сенімді қызметкері

етіп қалыптастыруды бірінші кезекке қойды. Бұл оқу орындарды бітіргендер қоныс аудару басқармасына барып қызмет етеді деп үміттенді.

1907 жылы Верныйдағы бау-бақша шаруашылығы училищесінде – 17, Қапалдағы ауыл шаруашылық мектебінде – 43, Жаркенттегі ауыл шаруашылық мектебінде – 13, Пішпектегі ауыл шаруашылық мектебінде – 12 оқушы болды [13].

Жетісу өңірінде құрылған ауыл шаруашылық мектептерінде оқып шыққан, кейіннен өзінің білімін онан әрі тереңдетіп мемлекеттік қайраткер деңгейіне дейін жеткен қазақ азаматтары да болды. Бұл ретте әйгілі саяси қайраткер Т.Рысқұловты ерекше атап көрсету абзал. Ол 1910 жылы Пішпектегі ауыл шаруашылық мектебіне түсіп, оны 1914 жылы бау-бақша өсіруші мамандығы бойынша бітіріп шыққан. Пішпектегі ауыл шаруашылық мектебін үздік бітіріп шыққан Т.Рысқұловқа Самара қаласындағы орта дәрежелі училищесіне түсу үшін арнайы жолдама да беріледі. Бірақ училище директоры оны “қазақ номад, оған жер өңдеуді оқудың қажеті жоқ”, – деп қабылдамай қойған еді [14, 230].

Патша өкіметі ауыл шаруашылық мектептеріне қазақ балаларын тартқанда оларды жергілікті отаршыл әкімшілік орындарда жұмыс істейтін төменгі дәрежелі қызметкер етіп қалыптастыруды көздеді.

1. ҚР ОМА, 44-қор, 1-т., 48280-іс, 37-п.
2. ҚР ОМА, 39-п.
3. ҚР ОМА, 77-79-п.
4. ҚР ОМА, 177-182-п.
5. Туркестанские ведомости. 1902, №5.
6. Недзвецкий В.Е. Памятная книжка и адресь календарь Семиреченской области на 1905 год. – Верный, 1906. – 393 с.-262 с.
7. Туркестанские ведомости. 1893. №88.
8. ҚР ОМА, 64-қор, 1-т., 1217-іс, 83-п.
9. ҚР ОМА, 369-қор, 1-т., 1729-іс, 9-10-п.
10. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы Киргизии. – Фрунзе: Изд-во АН Киргиз. ССР, 1961. – 129 с. (99).
11. ҚР ОМА, 44-қор, 1-т., 48419-іс, 54-64-п.
12. ҚР ОМА, 369-қор, 1-т., 1729-іс, 19-п.
13. ӨР ОМА, 1-қор, 28-т., 1016-іс, 110-112-п.
14. Рыскулов Т. Избранные труды. – Алма-Ата: Қазақстан, 1984. – 259 с.

БАЙҰЛЫ ҚҰРАМЫНДАҒЫ РУ-ТАЙПАЛАРДЫҢ КӨНЕ ТАРИХЫ

Ғ.А. Меңілбаев – т.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Түркіменстан жерінде тұратын қандас бауырымыз Нұрымбаев А.А. орыс тілінде 2009 жылы «Заметки о родоплеменных названиях Младшего жуза казахов или краткий словарь этнонимов казахов-алшынов» деп аталатын 2-тараудан тұратын ғылыми мақаласын Ашхабад қаласында жарыққа шығарды. Бізді қызықтырғаны, осы мақаланың 1-ші тарауында Байұлы құрамына жататын ру-тайпаларға қысқаша сипаттама жасап кеткен. Яғни, олардың шығу тарихына шолу жасаған. Бұл автордың ғылыми сараптамасында, тікелей тақырыбымызға қатысты «алшын», «беріш», «жаппас», «қызыл-құрт» т.б. кіші жүздің барлық рулары мен тайпаларының көне тарихына байланысты анықтамалар берілген. Оларды түп-нұсқа күйінде бергенді дұрыс көріп отырмын. [1] Последние исследования авторов этих строк показали, что история происхождения многих казахских племен Младшего жуза связана с историей аланского этноса. На аланское происхождение казахов Младшего жуза указывает, прежде всего, их собирательное, генеральное название – Алшын. По мнению лингвистов Джанузакова Т.Д. и Кенесбаева С.К. в основе этнонима алшын лежит название скифского племени алазон, которое в 6-5 вв. до н.э. проживало на берегах Черного и Азовского морей. Трансформация этнонима алазон в алшын представляется следующим образом: алазон/ализон/алзон/алсын/алшын. Сам по себе этноним алазон состоит из двух частей: Ала-др.-тюркск. «большой, огромный»; зон-бук. «сборище племен», «многочисленное, большое племя». [2]. В основе этнонима алан также лежит др.-тюрк. слова /ала/ «большой, огромный», которое оформлено словообразующим аффиксом /-н-/. Стало быть, можно говорить, что этноним алан имеет значение «многочисленное, большое племя». Если же учесть временные рамки существования этнонимов алазон (6-3 вв. до н.э.) и алан (2 в. до н.э.-первые века н.э.), то прийти можно к выводу, что этноним алан представляет из себя фонетический вариант этнонимов

алазон. Алазоны действительно были частью алан. Об этом свидетельствует древнегреческий автор Дионисий Перигет (Эйхвальд). Аланами считает алазон и сам Эйхвальд. В этнониме алазон пропущен аффикс /-н- / после слова /-ала-/, т.к. его заменяет др.-тюрк.слова зон /дзон/ в значении «народ, племя». Выяснив генетическую взаимосвязь между алазонами и аланами, можно уверенно говорить об аланском происхождении казахов-алшынов, история которых очень занимательна, прежде всего, тем, что этнические имена казахов Младшего жуза практически не встречаются в известных исторической науке документах по истории тюркских народов. Данное обстоятельство привело многих исследователей к заведомо ошибочным гипотезам относительно происхождения многих казахских племен Младшего жуза. Н.А. Аристов связывал происхождение племени алшын с западными динли-нами, которые в ходе своей истории смешались с тюрками и угро-финами [3]. Другие исследователи связывали историю казахов-алшынов с др.-тюрк. племенем ашино (Бернштам А., Аманжолов С.). Большинство же племен и родов алшынского объединения было предписано аргынское, найманское, кыпчакское (все средний жуз), дулатское, канглийс-кое (старший жуз) происхождение (Востров В.В., Муканов М.С.).

Это, по мнению автора этих строк, в корне неверно. Данное обстоятельство привело автора к решению написать работу, которая пролила бы свет на действительное происхождение казахского племенного объединения Алшын.

1. Алшын – казак халқының құрамындағы кіші жүзге қарасты ру-тайпалардың барлығына ортақ, жалпылама атау ретінде айтылады. Лингвист ғалымдар Жанұзақов Т.Д. пікірлерінше, алшын этнонимының негізі скиф тайпасы алазонмен тікелей байланысты болуы керек деп айтады. Алазон тайпасы б.з.д. 6-5 ғ.ғ. Қара теңіз және Азов теңіздерінің жағалауларында мекендеген деп болжам жасайды. Алазон этнонимының алшын болып өзгеріске ұшырауы төмендегі жағдайда жүзеге асқан секілді: алазон/ализон/алзон/алсын/алшын. Алазон этнонимы екі бөліктен тұрады: Ала – мағынасы, түрік сөзі «үлкен, ірі, зор»; Зон – «тайпалар жиынтығы», «көп мөлшердегі, үлкен тайпалар бірлестігі». Сонымен бірге ғалымдардың бір тобы алазон /алзон/ алшын сөзі – алан этнонимының фонетикалық баламасы болуы керек деген пікір айтады [4] Осындай әртүрлі болжамдар ғалымдардың ғылыми сараптаулары арасында кездесетіндігін атап кетуге болады. Алшын этнонимы динлиндердің Алақшын елімен байланысты болуы және түрік қағанатының ашино тайпасымен арада тығыз қарым-қатынастың болуы туралы болжам жасайды (Аристов Н.А.).

2. Байұлы – алшын тайпалар одағы бірлестігінің құрамындағы ру-тайпалық топтың атауы. Тарихи түп-деректердің пайымдаулары бойынша Байұлы этнонимы телес тайпалар бірлестігі құрамындағы баегу/байгу/багу/байыр-ку/ тайпасының атауымен байланысты болуы мүмкін. С.Аманжолов байұлы этнонимын түрік дәуіріндегі бекұлы/бекін тайпасымен байланыстырып, осы тайпаның негізінен байұлы атауы шығуы мүмкін деп қарастырады. Бұл болжауын қидандардың күшеюімен бекұлы/бекін тайпасы батысқа қоныс аударып, сол жақта тұрақтап қалған деген тұжырым жасайды. Қыпшақтар оларды басқаша атайды, яғни байұлылар деп атаған (Аманжолов С.). Байұлы ру-тайпа бірлестігінің атауын – қыдырбай деп те атаған, ол булғар-хазар тайпасы қыдыр/кугуртымен байланысты деген де болжамдар бар (С.Қондыбай). Ал булғарлар және хазарлар өздерінің құрамына көптеген алан тайпаларын біріктірген. Күні бүгінге дейін байұлы тайпалар бірлестігі құрамындағы рулардың бірі ретінде алаша руы аталып келді.

3. Алаша – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Алаша этнонимы екі бөлімнен тұрады: ал/ала – «үлкен, алып», «тау»; аша/аса – «асы». Осыдан шығатын қортынды, алаша/аласа – «асы» немесе «тау асы» (тау асуы) деп те айтуға болады. Былайша айтқанда – аласа тау (оншама биік емес тау – деген ұғымды да беретін секілді). Осыған байланысты Алаша тау деген сөзді де осы сөйлемнің баламасы ретінде айтуға болатын секілді. С.Аманжолов алаша этнонимын түріктің өзге сөзімен «халадж/калач/алач сөзімен байланыстыра қарастырады. Кейбір ғалымдар халадж сөйлемінің шығу тарихын орта азиядан шыққан эфталиттермен байланыстыра қарастырады. Яғни, халадж – орта азиялық эфталиттердің бір бұтағы деп қарастырады. Ру-таңбалық белгілерін салыстыра отырып, Востров В.В. және Муканов М.С. алаша этнонимы ортағасырлық найман (бағаналы) тайпасының құрамынан шыққан деп есептейді. Бұл жерде алаша руының таңбасы секілді ұқсастықты ұлы жүздің албан және дулат тайпаларынан да кездестіруге болады. Сол секілді, алаша тайпасының құрамындағы бір тармағының «қоңыр бөрік» деп аталатындығын, дәл осындай атау, ұлы жүздің албан тайпасының қарамағында да қоңыр бөрік руының атауы кездесетіндігін айтуға болады. Осының барлығы алаша тайпасының шығу тарихының көне заманнан бастау алатындығын және оның құрамының түрлі тармақтардан

құралғандығын көрсетеді. Көпшілік жағдайда алаша алаша/аласа тайпасының шығу тарихын аланасы т.б. байланыстыра отырып, араб ғалымы Әбулпейіс алан тайпасының құрамындағы ас/алас дегеніміз – алаша/аласаның баламасы деген болжау жасайды.

4. Алтын – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Алтын – бұл алшын этнонимының фонетикалық нұсқасы, ал /ала – «үлкен, орасан»; тун/тын – түрік сөзі зон/чон/дун сөзінің фонетикалық нұсқасы, оның мағынасы «халық, адамдар» дегенді білдіреді. Алшын мен Алтын рулары атауларының ұқсастығы және оның дыбыстық үндестігінің арасындағы жақындық туралы, қазақ тілінің белгілі маманы, ғалым С.Аманжолов та жазып кеткен болатын. Востров В.В. мен Мұқанов М.С. пайымдаулары бойынша, алтын руы мен есентемір, серкеш рулары найман руларының құрамынан шыққан деген болжам айтады, оған дәлел ретінде найманның жалпы таңбасы алтынның таңбасына ұқсастығында дейді. Біздің ойымызша, бұл ғылыми дәлелденбеген, тереңдей зерттеуді қажет ететін тақырып деп есептеуге болады. Себебі, найман руының таңбасына ұқсайды екен деп, кіші жүздің алтын, есентемір, серкеш руларын орта жүзбен байланыстыратын болсақ, онда кіші жүздің таңбасына ұқсайтын орта жүз бен ұлы жүздің өзге де ру-тайпалары туралы не деуге болады. Сондықтан, бір рудың өзге бір рулармен арадағы қарым-қатынастарын байланыстыра қарастырмас бұрын, оны терең зерттеп, ғылыми талдау жасап барып болжам жасау керек деп ойлаймын. Тіпті, Алтын атауы мен оның таңбасының көне заманнан бері бар екендігі соңғы кезде белгілі бола бастады. Ал, Востров В.В. мен Мұқанов М.С. болжамдарына сүйенер болсақ, алтын руы жақын арада пайда болған дейді. Атап айтқанда, 17 ғасырдағы жазбаша деректерде Алтын руна байланысты деректер кездеседі екен. Бұл жерде, бұл ғалымдардың пікірі орыс жылнамаларында кездесеті қыпшақ тайпалар бірлестігінің құрамында алтун опа/алтын обо рулары болды деген жазбаша деректерге қарсы болып тұр. (Баскаков Н.А.). Осыдан көріп тұрғанымыздай Алтын руына байланысты біржақты пікір айтуға болмайды. Бұдан шығатын қортынды, Алтын руы – Байұлы құрамындағы тайпалар бірлестігіне жатады, кіші жүздің беделді руларының бірі болып табылады.

5. Жаппас – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Кейбір зерттеуші ғалымдардың пайымдаулары бойынша, жаппас руының қазақтары, өздерінің атауларының шығу тарихын хазар тайпалар бірлестігінің құрамындағы абаз тайпасымен байланыстырып қарастырғандары дұрыс деген пікір айтады. Ал, абаз тайпасы болса өзінің көне атауын массагеттер тайпалары бірлестігінің құрамындағы апасии/апасиаки тайпасының атауынан келіп шыққан деген ғылыми талдау жасайды. Апасиак/апасак – сақ тайпасының атауы, оған нақтырақ ғылыми талдау жасар болсақ «үлкен сақтар» (старшие саки) деген ұғым береді. (Закиев М.З.). Апасиак /апасак этнонимы мен апаз/абаз этнонимы арасында да тығыз байланыстылық болуы мүмкін деп ойлауға болады. Атап айтқанда, апаз/абаз – «туысқан асылар» немесе «асы рулары» деген мағына береді, бұл жердегі – апа «туысқан», оба – «ру, елді-мекен», оған қосымша ак-көпшілік жалғаудың аффиксы болып табылады. Осы жерде, жаппас тайпасының шығу тарихында; сақтар тайпалары бірлестігінің құрамындағы апасиак/апасак тайпасы – «үлкен сақтар» (старшие саки), хазарлар тайпалары бірлестігінің құрамындағы абаз тайпасымен байланыстыра қарастырады. Бұл жердегі апаз/абаз – «туысқан асылар» немесе «асы рулары» деген ұғымды білдіреді. Осындай тағы да бір ғылыми болжамды түрік дәуірінің ескерткіштеріндегі жазбаша деректерден де кездестіруге болады. Сол дәуірге жататын Махмұд Қашқаридың атақты «Диуан лұғат ат-түрік» атты еңбегінде: жавуш – «тот, кто выстраивает отряды к битве и предотвращает бесчинства со стороны войска» [5]. Осы жердегі жавуш/жабуш/жаббус/жаббас/жаппас этнонимының балама ұғымы деп айтуға болады. Яғни, жабус/жаббус/жаббас/жаппас атуы деп нақты ғылыми талдау жасау дұрыс деп есептеймін. Бұл жерде жабус/жаббус/жаббас/жаппас – «шайқасқа жасақтарды ұйымдастырушы және әскер тарапынан болуы мүмкін жүгенсіздіктерге жол бермеуші» деген мағына береді. Былайша айтқанда, әскерлер қатарында және орда ішінде беделді қызмет атқаратын ру-тайпа деп түсінген дұрыс. Осы жабус этнонимының мағынасын жаркаш/жаркас/жаркбас/жарбас/жапбас болып өзгерістерге ұшырауы мүмкін деуге болады. Себебі, жаркаш/жаркбас/жарбас/жапбас/жаппас – «стройться (к битве). Осы жерде, жабус пен жаркаш этнонимдерінің екеуінің де мағыналары бір ұғымды білдіріп тұр деуге болады. Ол – «әскер, жасақ», «ұйымдастырушы» т.б. деген мағына десек қателеспейміз.

6. Байбақты – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Таңбаларын және этнонимдерді салыстыру арқылы байбақты өзімен туысқан беріш және тама руларымен қатар, барлығы ортағасырлық қыпшақтардың (половецтер) тікелей тұқымдары деп есептейді [6]. Осы тұрғыдан алғанда, байбақты құрамындағы тоқсоба тармағының шығу тарихы өзіне назар аудартады. Бейбарыс және Ибн-Халдун-

ның хабарламаларында, сондай-ақ көне орыс жылнамаларында т.б. ежелгі қыпшақ тайпалар бірлестігінің құрамындағы алғашқы ру-тайпалардың бірі ретінде тоқсобаның атауы кездеседі. Қарақалпақ халқының құрамында қыпшақ тайпасы бар және оның әскери ұраны «тоқсоба» болып табылады. Дәл осындай жағдай, башқұрт халқының құрамындағы қыпшақ тайпасында да кездеседі, оның да ұраны «тоқсоба». Байбақты тайпасының түп негізі алан тайпалары бірлестігімен тікелей байланысты – «Ру, Бай тайпасы» немесе «бай, ауқатты ру» деп айтылады. Сол секілді, байбақты тайпасы беріш тайпасының бөлшектенуі нәтижесінде пайда болған деген де болжамдар бар. Оған себеп, беріш тайпасының құрамындағы кейбір тармақтардың байбақты тайпасының құрамында да кездесуімен түсіндіреді. Мұндай жағдайда, байбақты тайпасының алан тайпалар бірлестігінің құрамынан шыққандығын айғақтай түседі, себебі, тарихи түп-деректер беріш тайпасының түп-тамыры аландардан бастау алатындығын соңғы кездері ғалымдар дәлелдеп жүр (Беріш мақаласын қараңыз).

7. Беріш – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Тарихи түп-деректер булғар және хазар тайпаларының құрамында барсил/берсил деген тайпаның болғандығын атап кетеді, олар өзінің генеалогиялық шығу тегінде алан тайпалар бірлестігінен бастау алады. «В царствование византийского императора Маврикия из внутренней Скифии вышли три брата со своими родами. Один из них Булгар, прошел к границам Римской империи, два других заняли страну алан, называемую Берсилия. Когда же над той страной стал господствовать чужой народ, они были названы хазарами по имени того старшего брата, которого имя было Хазарик» (Плетнева С.А.). Осы аңыздан бай-қағанымыздай, қалайша берсил/барсил деп аталатын алан халқының хазар болып аталғанын көріп отырмыз. Қазақ халқының құрамындағы беріш/беріс руы өзінің шығу тарихын хазар тайпалар бірлестігіндегі/берсил деген атаудан келіп шыққан деуге болады, оның шығу тегі алан тайпасымен тығыз байланысты. Қыпшақтар құрамында берсил – буржоғлы/берішоғлы деген атаулармен белгілі. Зерттеуші ғалымдар Востров В.В. мен Мұқанов М.С. пайым-даулары бойынша, беріш тайпасы ортағасырлық қыпшақтар құрамына кірген деген болжам айтады. (көне орыс жылнамаларында «берчевич» деген атау-мен танымал болған). Лингвист ғалым С.Аманжолов алғаш рет египеттік мамлюк сұлтандар Бейбарыс (1260-1279 жж.) және Қалауын (1274-1290 жж.) қыпшақ тайпаларының ішіндегі Бржоғлы руынан шыққандығын атап өтеді. Оған бірден-бір дәлел ретінде, олардың: «Я от тюркского племени берча сын есть» – деген сөздерін мысалға келтіріп кетеді. 12-13 ғасырлар аралығындағы қыпшақ тайпалар бірлестігінің құрамында беріш тайпасының болғандығын өзге де дерек көздері айғақтай түседі.

8. Есентемір – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Есентемір тайпасы өзінің шығу тегін ғұн-алан тайпалар бірлестігі кезеңінен бастау алады. Оның ішінде қон (кең) және тахашы тармақтарының ежелгі ғұн-алан тайпалары құрамында кездесетіндігін атап кетуге болады. Қон (кең) – бұл ғұн сөзінің фонетикалық өзгеріске ұшыраған мағынасы дейді. Ал, тахашы/тағашы – бұл «даха руының адамы» деген ұғымды білдіреді деген ой айтады. А.Марцелии пікірінше дахалар аландардың бабалары болып табылады. Көне заманда есентемір тайпасының рулық ұраны (әскери ұраны) – Алдоңғар деп аттан салатын болған, осыдан – алдон/алзон/алазон деген мағынаны байқау қиын емес. Востров В.В. мен Мұқанов М.С. пайымдаулары бойынша, жалпы ортағасырлық найман тайпасының таңбалары мен есентемір, серкеш, алтын, ысық таңбаларының арасындағы ұқсастық негізінде, кіші жүздің бұл тайпалары наймандардан шыққан деген болжам айтады. Бұл әрине, шындыққа жақын келмейді. Себебі, осы секілді кіші жүздің тайпаларында кездесетін орта жүз бен ұлы жүз тайпаларының ру-таңбалық белгілері туралы да осындай болжам айтуға болады. Сондықтан, мұндай күрделі тақырыпты зерттеу кезінде біржақты болжам жасап, оған жан-жақты ғылыми талдау жасамай, терең зерттемей тұрып жоғарыдағыдай болжам жасау дұрыс емес деп ойлаймын.

9. Қызылқұрт – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Қызылқұрт тайпасы – ертеректе кіші жүздің тайпалар бірлестігіне қарасты, байұлы құрамындағы негізгі ру-тайпалық бірлестіктердің бірі болған. Байұлы – (сөзбе-сөз аударғанда, «ауқатты ұрпақ») – өзінің құрамына 12 ру бірлестігінің басын біріктірген тайпалық одақ бірлестігі: адай, алтын, алаша, жаппас, бай-бақты, беріш, ысық, қызылқұрт, есентемір, масқар, серкеш, тана, таз. Халықтың санасында қалған генеалогиялық (шежірелік) ауызша келіп жеткен деректерге сүйенер болсақ, қызылқұрт тайпасының негізін қалаушылар кіші жүздің тегін құрушы Бекарыстың тікелей ұрпақтары болып табылады. Этнонимды және таңбаларды салыстыру арқылы оның шығу тарихының өте күрделі екенін байқауға болады (Востров В.В., Мұқанов М.С.). Оған дәлел ретінде – кіші жүздің тама руының бір тармағының қызылқұрт деп аталатындығын және ұлы жүздің ысты тайпасының ойық руының бір тармағы қызылқұрт деп айтылатындығын мысалға алады. Тіпті, ысты руымен таңбалары да ұқсас болып келеді (көсеу таңба). Бұдан

шығатын қортынды, қызылқұрт тайпасы ысты тайпасының құрамынан бөлініп шыққан, ал оның бөлшектері тама тайпасының құрамына тармақ болып енген деген болжам айтады (Востров В.В., Мұқанов М.С.). Қызылқұрт тайпасының негізгі тармақтарына: емрей, олжашы, ерші, саба, т.б. жатады. Кейбір зерттеушілер қызылқұрт тайпасының шығу тегі алан-асс тайпалар бірлестіктері құрамына жатады деген пікір айтады. Оған дәлел ретінде, «ысты» этнонимын «ассы» деп оқу керек деген ұсыныс жасайды. Ұлы жүздің құрамында аланассы тайпалар бірлестігі құрамына кіретін тайпалардың болғандығына таңданудың қажеттігі жоқ, себебі алан-ассы тайпалары ертеректе Жетісу өңірінде мекендеуі мүмкін деп ойлаймыз, мысалы: юэчжидің жалпы атауы ас-тохар, үйсін: «ас-сун/ас-сюн/ас-хун/. Осындай байланыстылықты ұлы жүздің сіргелі – сирак-елі/ «сирак халқы»; албан/алуан/алан/.

10. Масқар – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, этнонимы мен таңбалық белгілерін салыстыра отырып, масқар тайпасы да ежелгі қаңлы тайпасының құрамынан шығуы мүмкін деген болжам айтады. Осындай, тағы да бір қызықты жағдай: – Батыс Моңғол жеріндегі түрік тайпаларының бірі – хотон тайпасының құрамында масқар руының кездесуін айтып кетуге болады. Масқар тайпасының тармақтарының бірі – қырық садақтың қарақалпақ, өзбек-лоқайлардың т.б. құрамында кездесуі, масқар тайпасының ежелгі заманда пайда болғандығын және ол өзінің қалыптасу тарихында күрделі кезеңдерді басынан кешкендігін байқатады. Масқар тайпасының негізгі тармақтарына – құттықадам, масақ жатады. Масқар этнонимын ежелгі массагет халықтарының атаулары; масқар/масақ-ар/массақ/-ар, бас-сақ-ар. Бұл сөйлемдерді қысқарта айтқанда: «үлкендер, негізгі сақтар». Ғалымдардың көпшілігінің пайымдаулары бойынша; аландар өзінің шығу тегін массагеттерден бастау алатындығын дәлелдеп отыр. Бұдан шығатын қортынды, кіші жүздің ру-тайпаларының көпшілігінің шығу тарихы массагеттермен тығыз байланысты болып тұр.

11. Таз – байұлы бірлестігінің құрамындағы тайпа атауы. Таз тайпасының құрамындағы 3-тармағының атаулары төмендегідей: абдал, шарғы, жастабан. Осылардың ішінде абдал руының атауы зерттеушілер тарапынан үлкен қызығушылық тудырып отыр. Себебі, Орта азиялық мемлекеттердің саяси өмірінде және көптеген түркі халықтарының шығу тарихында үлкен із қалдырған: б.з. 4-5 ғғ. аралығында өмір сүрген эфталиттер (ақ ғұндар) болды, абдал руы солардың бір тармағы болып табылады. Яғни, абдал руының шығу тегі эфталиттермен тығыз байланысты болып тұр. Абдал руы – түркмендер мен өзбек-лоқайлықтар құрамында кездесті болса, таздар – башқұрлар мен қырғыздар құрамында кездессе, ал, жастабан руы – хорезмдік өзбектер ішінде кездеседі. Қытай жазбаша түп-деректеріне сүйенер болсақ, эфталиттер – бұл үлкен юэч-жей тайпалар бірлестігінің құрамындағы тайпа болып табылады. Ал, юэчжилер болса – бұл астохарлар [7]. Таз тайпасына байланысты көптеген пайымдаулар бар, солардың бірі, Байрамқұлов А.М. «К истории аланской ономастики и топонимики» деген ғылыми монографиялық еңбегінде 10 ғасырдағы парсы жазба түп-деректерінде алан тайпалық бірлестігінің құрамындағы тас тайпасы туралы мағлұматтар бар екендігін атап кетеді. Оның аталмыш еңбегінде, «русс шах»-ың билеушісі Кинтал: Бермас, Эртас, Алан және Тасқа хат жазды деген сөйлем жолдары кездеседі...

12. Ысық – байұлы бірлестігі құрамындағы тайпа атауы. Бұл атудың шығу тарихына байланысты да біржақты пікір жоқ деуге болады. Солардың бірі – ысық тайпасын ортағасырлық найман тайпасының құрамынан шыққан деушілердің айтатын дәлелдері, ысық тайпасы таңбасының – наймандардың таңбасымен ұқсастығына басты назарды аударғысы келеді (бақан таңбасы). Осы пікірді және ысық атауын арабтың «шейх» (түрік сөзімен – ших/сих/ыссых болып өзгеріске ұшыраған деушілер. (Востров В.В., Мұқанов М.С.). Осы жоғарыда есімі келтірілген авторлардың кіші жүздің көптеген ру-тайпаларын орта жүздің найман руынан, қыпшақ және ұлы жүздің ысық т.б. тайпаларынан бөлініп шыққан деген болжамдары көпшілік жағдайда ғылыми терең зерттелмеген, нақтыланбаған, тек біржақты ғана пайымдау жасалған болжам ғана деп баға беруге болады. Осы тұрғыдан, біздің негізгі мақсатымыз осындай әртүрлі пайымдаулар мен болжамдар, пікірлердің барлығын жинақтай отырып, оған ғылыми тұрғыдан терең сараптама жасау, оны талдау болып табылады. Ысық тайпасына байланысты – Маңғыстаулық зерттеуші, дүниеден ерте кетсе де артында мол мұра қалдырып кеткен Серікбол Қондыбайдың пікірінше: ысық/сық – этнонимы ғұн тайпалық одағындағы зих/цих/цикх тайпасының өзгеріске ұшыраған түрі болуы керек деген болжам айтады. Бұл тайпа ғұндар мемлекетінің құлауынан кейін – булғар, хазар, печенег, оғыз, қыпшақ ордаларының құрамына кіруі мүмкін деген пікір айтады. Осы пікір – біршама шындыққа жақын тұрған ғылыми талдау деп айтуға болады. Ысық тайпасының шығу тарихын, алшын тайпаларының көпшілігінің шығуы секілді, алан тайпалар бірлестігімен байланыстыра қарастыратын болсақ, бұл жерде – ысық этнонимын өзгеріске ұшыраған «асық», «асы» деп оқуымызға болады.

13. Шеркеш – байұлы бірлестігі құрамындағы тайпа атауы. Шеркеш/черкес – орта ғасырлық касог/касақ/қазақ атауының екінші қосалқы атауы деген пікір бар. Орыстың атақты ғалымдарының бірі, зерттеуші Карамзин Н.М. былай деген: «торки и берендеи назывались черкесами и казаки – тоже»; осы ғалымның тағы бір жерде; «...что касоги тоже черкесы, страна которых в 10 веке называлась Казахией, они обитали между Черным и Каспийскими морями». – деген пікірлері шындыққа жақын тұрған, терең, ғылыми талдау жасалған, дұрыс анықтама деп баға беруге болады. Карамзин Н.М. жазбасында – «осетин халқы – шеркештерді қазақтар деп атайтын болған» деген сөйлем жолдары кездеседі. Ең алғаш рет, шеркеш және қазақ деген этнонимдер хазар мен булғар тайпалары мекендеген Азов, Қара теңіз жағалауындағы аймақтардан табылған жазбаша түп-деректерден кездеседі. Ал, хазарлар мен булғарлар болса: шығыста – Оралға дейін, батыста – солтүстік қара теңіз жағалауы т.б. «ерте кездері аландар мекендеген жерлерде» тұрып жатқан аландар мен асылар тайпалық одағының құрамына қараған ру-тайпаларды да өздеріне қаратып алды. Мысалы, жазбаша түп-деректерге сүйенер болсақ; хазар мен булғар тайпалық одақтарының құрамында – берсил, абдал (эфтал-ит), аваз/абаз (апассии/апассиак), авар (алан – аорыс), аликанус, кулас/кул – ас «ассы тайпасына бағыныштылар», эсегел/асигел (мағынасы «алан-ассы халықтары»), оның шығу тегі – алан тайпалар одағынан бастау алады. Осыған байланысты шеркештердің түп негізі алан тайпалық одағымен тығыз байланысты деп нақты айтуға болады. Шеркештердің алан тайпалық одағынан шығуы және онымен қарым-қатынасын, қазақ этимологиясының шығу тарихы да дәлелдей түседі. Қазақ этимологиясының түбірі: қаз/қас – бұл сармат тайпасының атауы (қаски, қаспи – бұлар сармат тайпалар одағының рулық атаулары) және көпше түрдегі аффикс – ақ-; қазақ/қасақ – мағынасы «қаз-лар, қас-лар». Татар халқының ғалымы, тіл маманы Закиев М.З. пікірі бойынша, қазақ этнонимы «ашық түсті сақтар» деген мағынаны береді. Яғни; – қыусак/қасақ/қазақ болып өзгеріске ұшыраған, қыу – «ашық/светлый», сақ-түрік халқының атауы «название тюрк. народа». Востров В.В., мен Мұқанов М.С. болжамы бойынша, шеркештер де таңбалық белгілерінің ұқсастығы бойынша орта ғасырлық найман тайпасынан бөлініп шыққан болып табылады. Осы жерде жоғарыда есімдері келтірілген ғалымдардың кіші жүздің көптеген ру-тайпаларын орта ғасырлық найман тайпасынан бөлініп шыққан деген пікірге көпшілікті сендіруге тырысуы ғылыми дәйектемелерге сүйенбеген, ғылыми терең талданбаған, біржақты айтылған пайымдау деп бағалауға болады. Сол себепті оны дұрыс деп қабылдауға болмайды. Кіші жүздің 12 ата байұлы бірлестігіне қарасты тайпалардың ежелгі тарихына байланысты ойымызды қорытар болсақ, бұл жерде төмендегідей қортынды жасауға болады:

а) Қазақтың кіші жүзінің байұлы бірлестігіне жататын тайпалар бірлестігі алан этносымен тығыз байланысты, әрқайсысының өзіндік жеке тарихы бар. Алан тайпалық бірлестігінің атауы қазақ халқының құрамындағы кіші жүздің барлық ру-тайпаларының жиынтық атауы болып табылатын Алшын атауымен аталаып жүр. Сонымен бірге, көне алан атауы ұқсастықтарын әлімұлы және алтын ру-тайпалық бірлестіктерінің атауларынан да көруге болады.

б) Кіші жүз ру-тайпаларының шығу тарихын зерттеушілер пікірінше: адай, алаша, беріш, жаппас, таз, ысық т.б. қазақтың кіші жүзіне жататын ру-тайпалардың шығу тарихы, алан тайпалық одағына жататын ру-тайпалардың этимологиялық атауларынан келіп шығуы мүмкін деген ғылыми болжам және талдау жасап, пікір айтады: дах, алас/ас, берсил, апассии/апассиаки, тас т.б. туралы түп-деректерді кездестіруге болады.

в) Алшын тайпалары, кейбір руларының тармақтары өзінің атауларының тамырын алан тайпалары атауларымен тығыз байланыстырып қарастырады: – тахашы (есентемір) – дахтар, абдал (таз) – эфталиттер т.б. атап кетуге болады. Бұл жерде, біз тек қана байұлы тайпалар бірлестігіне жататын ру-тайпалардың шығу тарихын ғана алып отырғанымызды ескерте кеткім келеді. Кіші жүзге жататын әлімұлы (қаракесек бірлестігі), жетіру тайпалар бірлестігіне байланысты бұдан бұрын еңбектер шыққандықтан, оны қайталап жатуды жөн көрмедік.

г) Алшын бірлестігіндегі кіші жүз ру-тайпаларының ежелгі шығу тарихына байланысты, әрбір атаудың шығу тарихына тоқталып, оған зерттеушілердің берген ғылыми анықтамаларын көбірек келтіріп, оған талдау жасауға тырыстық. Бұл жерде біздің мақсатымыз тікелей тақырыбымызға қатысты жазбаша түп-деректер ішінен біршама шындыққа жақын, көпшіліктің ойынан шығуы мүмкін деген пікірлерге көбірек көңіл бөлдік. Біздің ойымызша, алшын бірлестігіне жататын кейбір ру-тайпалардың шығу тарихын өзге рулар мен тайпалардың құрамынан шығарып қою секілді әдістерден аулақ болған дұрыс қой деп есптейміз. Мысалы: есентемір, шеркеш, алтын және ысық тайпаларын – найман тайпасының құрамынан шығару, рамадан және табын тайпаларын – дулат тайпасының құрамынан

шығару, қызылқұрт және масқар тайпаларын – ысық (ұлы жүз) немесе қаңлы тайпаларының құрамынан шығару, тама мен байбақты тайпаларын – қыпшақ тайпасының құрамынан шығару, алаша тайпасының ежелгі шығу тарихын орта және ұлы жүздің бірнеше ру-тайпасымен байланыстыру секілді үрдістер де байқалады (найман, албан, дулат). Алшын тайпалары – найман, қыпшақ, қаңлы, дулат, ыстық т.б. құрамынан бөлініп шығуы мүмкін емес, олардың шығу тарихы алан-алшын тарихи ортасында пайда болған. Б.з. IV ғасырында алан тайпалық одағының ыдырауына байланысты, алшын тайпалық одағының құрамындағы көптеген ру-тайпалар ғұн ордасының құрамына кірді. Ал, ғұндар ордасы құлаған соң, оның орнынан булғар және хазар мемлекеттері пайда болды, бұл мемлекеттер ішінде алан тайпалық одағы – басты, шешуші роль атқарды. Мысалы, хазар қағанатындағы билеуші қағандардың біреуінің есімі Астархан болды, «ассының тарханы (билеушісі)» деген мағына берді. X ғасырдың екінші жартысында хазар қағанаты құлайды, оның құрамындағы халықтар – печенегтер, оғыздар құрамына араласып кеткен болса, XI ғасырдың ортасында хазарлар құрамындағы рулар мен тайпалар қыпшақтар құрамына кіреді. Хазар қағанатына қарасты халықтар құрамында аландар тайпалық одағының да болғанын атап кеткеніміз дұрыс болар.

1. Нұрымбаев А.А. «Заметки о родоплеменных названиях Младшего жуза казахов или краткий словарь этнонимов казахов-алшынов» – Ашхабад, 2009.

2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы /атаулар сыры-3/ – Алматы, 2007.

3. Аристов Н.А. «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей /и сведения об их численности/. – СПб., 1897.

4. Байрамқұлов А.М. «К истории аланской онамастики». – М., 1986.

5. Махмұд әл-Қашқаридың «Дивани Лұғат ат-Түрік» – Алматы, 2005.

6. Востров В., Муқанов М. Родо-племенной состав... – М., 1962.

7. Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств // Новые материалы по древней и среднековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1960.

Резюме

В данной статье впервые рассматриваются древняя история племени и родов казахского народа. Дается краткое описание истории возникновения расселения, этимология, топонимика и.д. племени и родов, младшего жуза.

Summary

This article considered in the first ancient history of the tribe and genera of the Kazakh people. A brief description of the stories of Russell, etymology, place names, i.d tribes and genera, mladwego juza.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН МЕН АЛТАЙ ӨҢІРІНДЕГІ МӘДЕНИ ДАМУДЫҢ САЯСИ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ХАЛЫҚШЫЛ ДЕМОКРАТТАР КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ СИПАТЫ

М.М. Мұратқазин – *Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, т.ғ.к.*

Шығыс Қазақстан аймағына ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қоныстандыру саясатының барысында шаруалармен қатар орыс демократиялық қоғамының белді өкілдері мен саясаткерлер де қоныстана бастады. Ресейден жер аударылған демократиялық қоғам мүшелері аймақтағы сауаттандыру мен білім беру жалпы мәдени даму ісінде біршама қызметтер атқарды. Осындай бағытта 1871 жылдан бастап «Семей облыстық жаршысы» Шығыс Қазақстан аймағына саяси жер аударылушылардың белсенділігімен үнемі шығып тұратын болды. Семей облыстық жаршысында аймақтағы халыққа білім беру, жергілікті халық тұрмысы, кәсібі, өлкедегі зерттеулер және т.б. үнемі жарияланды. Басылым бетінде олар өздерінің ойларын үнемі халыққа жеткізуге тырысты. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың екінші жартысында Шығыс Қазақстанда саяси жер аударылушылардың тікелей басшылығымен аймақтың жергілікті жерлерінде мектептер мен мәдени мекемелер бой көтерді.

Г.Н. Потанин мен Нестеровтың тікелей басқаруымен 1863 жылы Өскеменде алғашқы жексенбілік мектеп ашылды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында Г.Н. Потанин Зайсан көлін, оның маңайындағы халық тұрмысын зерттеп, деректер жинады. Семей қаласында революционер-халықшылдар кітапхана, мұражай ұйымдастырып, облыстық санақ комитетінің жұмысын басқарды. Олар жергілікті халықтың тарихи дәстүрі мен құқықтық қатынастарын жүйелеп, 1886 жылы Омск қаласында «Қырғыздар

дың құқық салттарын зерттеу материалдары» атты жинағын баспадан шығарып отырды [1]. Сонымен қатар Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті халыққа білім беру ісінің жағдайы жөнінде мол мағлұматтар жинақтап, басылым беттеріне жариялаған. Революционер-халықшылдар Патша үкіметінің Ресейдің шеткері халықтарына білім беру саласындағы мақсатына қарсы пікірде, яғни қазақ халқын жаппай сауаттандыруды мақсат етті. Олар күнделікті қазақ даласындағы қызметтері арқылы осы кезеңдегі патша саясатына сай қалыптасқан «қазақтардың оқуға бейімі жоқ» деген пікірді жоққа шығаруға тырысты. Мысалы, халықшыл С.Л. Чудновский Семей өңіріндегі қазақ балаларына білім беру жөнінде жан-жақты зерттеулер жүргізген. Оның мәліметтерінің бірінде қазақ балаларының оқуға деген ынтасының төмендігін Семей өңіріндегі қазақ мектептерінің білім беру дәрежесінің нашарлығымен айғақтайды. С.Л. Чудновскийдің мәліметі бойынша Семей уезіндегі мектеп жасына толған 367 баланың 83-і ғана мектепке білім алуға тартылған, жалпы осы аймақ бойынша олардың 22,6% құрады. Мұндай көрсеткіш орыс балаларына қарағанда екі есе аз болғандығын дәлелдейді. Ал тағы бір зерттеуші халықшыл демократ С.П. Швецов Шығыс Қазақстан және Алтай өлкесіндегі халыққа білім беру ісінің барысын зерттеген. Оның көрсеткіші бойынша: Семей облысында XIX ғасырдың 80-90-шы жылдары 15 қазақ мұсылман мектебі болып, бұл мектептерде 798 ұл және 20 қыз бала оқығандығын келтірген. Оның айтуынша мектептерде ешқандай класс бөлмелері жоқ. Осыдан барып аталған мектептердің өзінің шәкірттеріне дұрыс білім беруі мүмкін емес.

XIX ғасырдағы қазақ даласын зерттеп, оның әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына шыншылдық тұрғысында баға берген батыстың алдыңғы қатарлы зерттеуші, қазақ даласына саяси жер аударылған Адольф Янушкевичтің еңбегі орасан зор [2].

Қазақстанның Шығыс, Таулы Алтай өлкесі табиғатын, жергілікті халық тұрмысы мен шаруашылығын зерттеуде Е.П. Михаэлистің еңбегін ерекше айтуға болады. 1861 жылы Петербургте халықшыл Н.В. Шелгуновтың «Жас ұрпаққа» атты шақыруын таратқандығы, студенттер арасындағы патша үкіметіне қарсы ашық революциялық қызметі үшін ол тұтқынға алынды [3]. Студенттер арасындағы аталған толқулардың басқарушысы деп танылған Е.П. Михаэлис алдымен Олонец губерниясы Петрозаводск қаласына, 1863 жылы Тобыл губерниясы Тару қаласына жер аударылды.

1869 жылы шешесінің араласуымен жер аударылу Семей қаласында тұрумен ауыстырылды. Осы кезден өмірінің соңына дейін (1913 жылға дейін) ғалым, этнограф, зерттеуші Е.П. Михаэлистің қазақ жеріндегі қызметі басталады. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының шешімімен ол 1869 жылғы 22-ші қазаннан Семей облыстық басқармасы шаруашылық бөлімі іс жүргізушісінің көмекші қызметіне тағайындалды. Оның білімін, қабылетін ескере отыра Семей облыстық басқармасы оған келесі жылдың көкек айында ерекше тапсырмалар жөнінде кіші қызметкердің орнын ұсынады. Көп ұзамай Михаэлиске Семей мен Қарқаралы арасындағы қолайлы почта жолын іздестіруді тапсырады.

Осы мақсатпен Михаэлис аталған жермен өткен, сонда қоныстанған көшпелі халықтардың тарихын, су көздерін, табиғат ерекшеліктерін зерттейді. Нәтижесінде Семей, Павлодар, Қарқаралы почта жолы ашылды. Бұл жолдың артықшылығы сонда – ол жол елді мекендер, қазақтардың қысқы ауылдары арқылы өтті, нәтижесінде олардың отырықшы өмірімен т.б. өркениеттілік белгілерімен танысуларына жағдай жасалды.

Е.П. Михаэлис 1875 жылдың қазанынан 1878 жылдың маусым айына дейін Семей облыстық хабаршысының редакторы болып, осы кезеңдерде аталған басылымда Шығыс өлкесінің этнографиялық, этнологиялық т.б. тақырыптарда мақалалар жиі жарияланып тұрды.

Е.П. Михаэлистің бастамасымен облыстық басқарма жанынан есеп комитеті құрылып, оның құзырына облысты экономикалық зерттеуге талдау жасау міндеті кірді. Комитет жанындағы жинақталған бағалы ғылыми әдебиеттер облыстық Гоголь атындағы қоғамдық-ғылыми кітапхананың негізгі кітап қорына айналды [4]. Оның ұйымдастыруымен 1882 жылдың наурыз айында тұңғыш рет қала халқының санағы жүргізіліп, онда қала тұрғындарының ұлттық құрамы, білім туралы анықтамалар алынған. Санақ қорытындысы зерттеліп, баспасөзде жарияланды. Оның тікелей басшылығымен 1881 жылы Семейде халықтық кітапхана ашылып, қала халқының, соның ішінде саяси жер аударылушылардың, оқыған қазақ ұлты өкілдерінің ғылым, білім, демалыс орнына айналды [5].

Михаэлис сонымен бірге осы кезеңде өзінің және қаладағы саяси жер аударушылардың бастамасымен ашылған қалалық музейдегі мұрағат бөлімін басқарды.

Полицейлік бақылаудан босатылған Михаэлис 1882 жылы ғылыми жұмыспен айналысу үшін Өскемен қаласына қоныс аударды. Отыз жылға жуық уақыт Өскемен қалалық думасының мүшесі бола отырып, Михаэлис қаланы көркейтуге үлкен үлес қосты. Өскемен қаласындағы саяси жер аударылғандармен бірлесе отырып 1896 жылы қалада тұңғыш кітапхана ашты.

1899 жылы Михаэлистің тікелей жетекшілігімен қалалық бақтың іргетасы қаланып, алғашқы ағаштар отырғызылды. Михаэлис саяси жер аударушылармен бірге 1897 жылы Өскемендегі діни мектептің, 1912 жылы бастауыш мектептің осы жылы әйелдер гимназиясы мен халық үйінің негізін қалауға белсене қатысты.

Михаэлис сонымен бірге Қалба тауының геологиялық құрылысымен танысып, ондағы бағалы тастарды, минералдарды зерттей отыра, алтын шығатын аймақтарды іздестіреді, нәтижесінде осы жерде бірнеше алтынның мол қоры бар орын табылады.

Е.П. Михаэлис Шығыс Қазақстан өңіріндегі саяси жер аударылушылардың ортасындағы негізгі тұлғаға айналды. Әсіресе саяси жер аударылушылар өздерінің ғылым, ағартушылық т.б. жұмыстарын Семей санақ комитеті арқылы жүргізді. Бұл уақытта аталған комитеттің бірінші хатшысы қызметін Е.П. Михаэлис атқарды. Осы кезде Семейде Ресейдегі революциялық қызметке қатысушылар А.Л. Блек, А.А. Леонтьев, П.Д. Лобановский, Н.И. Долгополов, С.С. Гросс, Г.Шестаков т.б. болды. Олардың барлығы қаладағы айдалу мерзімдерін өтеген кездерінде комитетпен тығыз байланыста болды.

Өскемен қаласында Михаэлис Федоров, Костюрин, Тараевич, Вистениус, Папенфус т.б. саяси жер аударылушылармен тығыз байланыста болды. Ол Өскемен қаласы Думасының сол қанатын басқарды. Археолог Белослюдов, публицист Герасимов, тау инженері Ч.Ерин оның жақын достары болды [6].

Осы бағытта, жалпы XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының мәдениетін, ауыз әдебиетін зерттеуге үлес қосқан Семей облысында туып, өлкедегі ағартушылық жұмысқа белсене қатысқан Николай Федорович Костылецкийдің еңбегі ерекше.

Костылецкий әсіресе қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың Омск кадет корпусындағы алғашқы мұғалімдерінің бірі болып, оның жан-жақты білім алуына, қазақ халқы ауыз әдебиетімен танысуына айырықша ықпал етті. Жас Шоқанды Омскідегі алдыңғы қатарлы, өз заманының білімді адамдарымен таныстырды.

Н.Ф. Костылецкийдің өмір жолы, ағартушылық, зерттеушілік еңбегі туралы мұрағат құжаттарында көптеген мәліметтер бар. Оларда көрсетілгеніндей: Николай Федорович Костылецкий Омск кадет корпусында тіл білімінен сабақ берді. Ол халықшылдық бағытты қолдады.

1840 жылдың желтоқсан айынан бастап оның Омск қаласындағы ағартушылық қызметі басталады. Н.Ф. Костылецкий жас Шоқанның алғашқы ұстазы болды. Бірнеше жыл бойы олар ерекше ықыласпен қазақ халық эпосын зерттеумен айналысты және олардың осы саладағы бірлескен жұмыстары өте табысты болды. Алғаш рет «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының көне нұсқасын орыс тіліне аударды [7]. Ол Өскемен қаласында мерзімдерін өтеп, одан кейін осында қалған саяси жер аударылушылар А.Н. Федоров, О.Ф. Костюрин, Е.П. Михаэлис т.б. тығыз қарым-қатынаста болды. Б.Г. Герасимовтың саяси жер аударылушылармен байланысы және оның сенімсіздігі туралы Өскемен қалалық басқарушысының Семей облыстық губернаторына жазған хабарламасынан да байқауға болады. Семей облыстық мемлекеттік мұрағатындағы құжаттарында «Губерниялық халыққа білім беру бөлімі» қорындағы мәліметте оның «Кәсібі және мамандығы» деген сұраққа Борис Георгиевич Герасимов «Педагог, қырғыз халқының тарихын зерттеуші» деп жазған [8].

XIX ғасырдың 80-90-шы жылдарының ортасынан бастап, – деп көрсетеді ол, Өскемен қаласына жергілікті қала халқы «социалистер» деп атаған саяси жер аударылушылар келе бастады. Бұлар халықшылдардың алғашқы легі еді, одан кейін олардың саны көбейе түсті. Қоныс аударушылардың келуіне орай Өскемен қаласына жаңа ағым келгендей болды. Олардың қатарында жазушылар, физиктер, журналистер, химиктер және т.б. бар еді. Осы қоныстанушылардың арасында кейбіреулері аса білімділігімен ерекшеленді. Олардың арасында Коновалов, ағылшынша еркін оқитын Меленчук, Полтава губерниясынан жер аударылған жазушы-журналист Бяловесский болатын.

Шығыс Қазақстан аймағына жер аударылғандардың бір бөлегі өздерінің мерзімдері біткеннен кейін Отандарына оралса, келесі бөлегі Өскемен, Семей, Аякөз, Көкпекті және тағы басқа қалаларда тұрақты тұруға қалды. Олардың ішінде Өскеменге тұрақты тұруға қалғандар қатарына О.Ф. Костюринді, А.Н. Федоровты, И.В. Емельяновты, В.Л. Иньковты, В.В. Пинковт-Дзевлятовскийді және Е.П. Михаэлисті жатқызуға болады» [8].

Шығыс аймақты зерттеуші Черных С.Е. «Саяси жер аударылушы Василий Логинович Линков, – деп жазады ол, – тұрғындарды дәрімен қамтамасыз ету мақсатында қалада аптека ашты. Келесі саяси жер аударылушы Цезарь Осипович Тараевич уездік аурухананы басқарып, оны үлгілі емдеу орнына айналдырды. Ол білімді, ақжарқын адам еді. Оның қанатты сөздерін бүкіл қала білетін. Екі дос – Михаэлис пен Тараевичтің күнделікті әңгімелері жарқын сөз бен ойдың, тауып айтылған шешендіктің үлгісі еді» [5].

Қорыта айтқанда, қазақ жерінің Ресей империясының құрамына қосылуынан кейінгі кезеңдегі қазақ даласында әр түрлі жағдайда және мақсатта болған орыс қоғамының алдыңғы қатарлы ғылым, білім өкілдері сол кездегі жергілікті халықтың теңсіздік жағдайын дұрыс түсініп, өлкенің мәдени дамуына өздерінің озық ойлы пікірлерін айтты. Осы тұрғыда, олар нақты зерттеулер жүргізіп, бағалы да құнды еңбектер қалдырды. ХІХ ғасырдың екінші жарысындағы Шығыс Қазақстан мен Алтай өңіріндегі мәдени дамуға саяси жер аударылған халықшыл демократтардың ғылыми зерттеулері, шолулары, шығармалары арқылы мол мағұлматтар қалдырып, өлшеусіз үлес қосты.

1. Галиев В.З. *Ссылные революционеры в Казахстане*. – Алматы, 1978. – 60-61 бб.

2. Янушкевич А. *Дневники и письма из путешествия по казахским степям*. – Алматы, 1966. – 8 б.

3. Созақбаев С. *Общественно-политическая деятельность ссыльных воспитоников Петербургского университета в Казахстане // Вестник АН КазССР*. – 1984, №4 – С. 16-17.

4. ШҚОММ қор. 752, т. 2, іс 69, - 1 п.

5. Черных С.Е. *С берегов Иртыша*. – Алматы, – 1981. – 45 б.

6. Галиев В.З. *Ссылные революционеры в Казахстане (вторая половина ХІХ века)*. – Алматы, 1978. – 91 с.

7. ШҚОММ қор. 540, т.1, іс 15 – 167 п.

8. ШҚОММ қор. 50, т.1, іс 89 – 16 п.

Резюме

В статье представлены события II половины ХІХ века, система взглядов ссыльных народных демократов на культурное развитие Восточного Казахстана и Алтайского края.

Summary

This article presents event II half of XIX century, popular Democrat system views exiles in cultural development of East Kazakhstan and the Altai Krai.

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

И.А. Соловьева – доцент кафедры теоретико-прикладной политологии и социологии КазНПУ имени Абая

Последнее десятилетие во всем мире и, в том числе в Казахстане, отмечено ростом использования новых информационных технологий применительно к индустрии образования.

Современное общество движется от индустриального статуса к информационному, в котором стратегически ключевым ресурсом становится не капитал, а информация и знания. Качественное преобразование общества неизбежно приводит к такому же изменению образования. Именно образовательная система может решать главные проблемы общества 21 века.

Такие обстоятельства, как появление концепции открытого образования и применение дистанционных образовательных технологий в различных формах обучения, направленных на повышение мобильности обучаемых, а также удобство и эффективность образовательных процессов породили целый класс экономических задач.

В Послании народу Казахстана Президент Н.А. Назарбаев наряду с десятью задачами, поставленными перед правительством, впервые применил термин «умная экономика» т.е. экономика, основанная на новых знаниях, человеческом капитале, достижениях науки, инновациях, новых технологиях, качественном образовании.

Одной из главных задач нового этапа развития Казахстана, по словам Президента Нурсултана Назарбаева, является «современное образование и профессиональная переподготовка, формирование основ «умной экономики», использование новых технологий, идей и подходов, развитие инновационной экономики» [1].

В постиндустриальную эпоху одним из главных активов экономики современности выступают человеческие ресурсы. Население с высоким уровнем научного и творческого потенциала обеспечит вхождение Казахстана в число наиболее конкурентоспособных государств мира.

Человеческий капитал – это реальное богатство нации. Это интеллектуальные способности, знания и навыки, которые приобретает человек в течение всей своей жизни. Это высокообразованное, здоровое и социально защищенное население. Поэтому создание эффективной системы образования, адекватной потребностям экономики, является первостепенной задачей.

Главным условием успеха образовательной реформы, считает Глава государства, является достижение такого уровня, когда любой гражданин нашей страны, получив соответствующее образование и квалификацию, может стать востребованным специалистом в любой стране мира [2].

Во всем мире, включая и Казахстан, в сфере образования происходит внедрение новых информационных концепций и технологий, таких, как открытое образование и дистанционные образовательные технологии.

Принципами системы образования, сложившейся в прошлом веке, решающими проблемы индустриального общества являлась массовость, стандартизация, синхронизация, централизация.

Основанная на этих принципах схема массового образования формирует и ориентирует в людях способности эффективно решать трафаретные задачи по стандартным правилам.

Дистанционные технологии используются сегодня не только высшими учебными заведениями, но также организациями, предлагающими свои услуги на других образовательных уровнях и даже за пределами обучения крупных компаний, непосредственно не связанных с образовательной отраслью.

Традиционное обучение ориентировано на использование, хранение, распространение уже существующей информации.

В современном рыночном обществе, благодаря развитию и внедрению новых информационных технологий во все сферы общественной жизни конъюнктура рынка специалистов быстро изменяется. Поэтому система современного образования должна быть направлена на формирование профессионалов широкого профиля, которые могут быстро обучаться и адаптироваться вместе с изменением условий работы. Это необходимо не только в технических, но и гуманитарных науках.

Высшее образование характеризуется высокой степенью сложности информации, значительным объемом усваиваемых знаний, необходимостью предварительной подготовки, относительно длительными сроками обучения.

Как составной блок единой образовательной среды, высшее образование реализует все общеобразовательные концепции с учетом конкретных стоящих перед ним задач и тенденций развития.

Непрерывность, открытость, доступность, индустриализация, многообразие форм – все эти направления принадлежат к важным парадигмам качественной трансформации ВУЗовского образования на современном этапе.

Современному высшему образованию должна быть присуща способность оперативного изменения в соответствии с быстро изменяющимися требованиями динамичного рынка высоких технологий. Такая способность возможна на основе широкого внедрения в сферу высшего образования вычислительной техники, современных информационных технологий и телекоммуникаций. Такое современное высшее образование обычно называют открытым образованием.

Открытое образование повышает академическую мобильность студентов, повышает доступность и качество самого образования, благодаря применению новых информационных технологий. Их использование требует новых подходов к планированию учебных процессов.

Наиболее полная реализация открытого образования возможна именно при использовании дистанционных технологий обучения, но и в Казахстане, и за рубежом открытое образование реализуется в различных формах.

Система открытого образования существенно отличается от традиционного. В этой системе обучающийся сам планирует свое обучение, составляя индивидуальную программу обучения, выбирая из предлагаемой системы курсов то, что ему интересно и необходимо.

В этой системе студенты свободны в выборе времени и темпов обучения. Поэтому прием студентов в ВУЗ происходит в течение всего года. Отсутствуют фиксированные сроки обучения, определяют их сами студенты.

Учебный план электронного курса во многом повторяет свой аналог традиционной дисциплины. При обучении по дистанционному методу студенты прослушивают вне аудиторий определенное количество часов лекций, имеют возможность задать вопросы по лекционному материалу в отведенные часы консультаций, скачивают электронные учебники, самостоятельно изучают материал, проходят тестирование, обсуждают определенные вопросы на форуме или в чате, получают и выполняют практические задания и лабораторные работы и получают по ним консультации, сдают выполненные задания, и в итоге проходят заключительное тестирование после прохождения курса.

Студенты могут физически отсутствовать в учебных аудиториях и самостоятельно выбирать, где обучаться. Будущие специалисты должны быть умными, креативными, мобильными, нацеленными

на успех, знающими языки, востребованные на рынке труда, а самое главное – умеющими применять знания и добывать их на протяжении всей жизни в любой точке мира.

В традиционном обучении действует принцип «образование на всю жизнь», в открытом – «образование на протяжении всей жизни».

Целью открытого образования является подготовка обучаемых к полноценному и эффективному участию в общественной и профессиональной областях в условиях информационного общества. Свобода в выборе места, времени и темпов обучения является принципиальной основой открытого образования.

Открытое образование значительно расширяет контингент обучающихся, делая его фактически безграничным.

Очная форма обучения является наиболее традиционной и известна с давних времен. Она предполагает постоянный прямой контакт между студентами и преподавателями, что с одной стороны облегчает контроль над каждым обучаемым, а с другой ставит количество студентов, которых ВУЗ может одновременно обучать, в сильную зависимость от ресурсов ВУЗа (т.е. аудиторий, количества преподавателей и т.д.).

Кроме того, при данной форме обучения студент территориально «привязан» к ВУЗу, а сроки изучения дисциплин и проведения экзаменов жестко фиксированы (семестры и сессии).

При заочной форме обучения студент и преподаватель дисциплины прямо контактирует только два раза в год. Данная форма обучения несколько снижает загрузку ресурсов ВУЗа, но не ослабляет зависимость студента от территориального расположения ВУЗа. Сроки изучения дисциплины и сроки сдачи экзаменов остаются тоже жестко фиксированными. Качество обучения находится в сильной зависимости от качества и количества учебно-методических материалов.

Применение дистанционных технологий в учебном процессе позволяет устранить часть недостатков названных форм обучения. В открытом дистанционном образовании можно выделить три основных технологии:

Кейс-технология, когда учебно-методические материалы четко структурированы и соответствующим образом укомплектованы в специальный набор («кейс»). Они пересылаются обучаемому для самостоятельного изучения с периодическими консультациями у специальных преподавателей-консультантов (тьюторов).

Каждый учебный курс обеспечивается специальным учебным пособием, программой и методическими указаниями, помогающими осваивать учебный материал. В случае высшего образования модульный принцип формирования учебных планов позволил успешно сочетать потребности и возможности обучаемых с требованиями образовательных стандартов.

TV-технология, базирующаяся на использовании телевизионных лекций с консультациями у преподавателей-тьюторов. Использование TV-технологий широко применяется в мире (например, в Национальном технологическом университете США, Шанхайском Телеуниверситете в Китае). Однако в Казахстане в силу скудности финансирования системы образования, большинство ВУЗов страны не применяют данную технологию.

Сетевая технология, базирующаяся на использовании сети Интернет, как для обеспечения обучаемых учебно-методическим материалом, так и для интерактивного взаимодействия между преподавателем и обучаемыми.

Электронный курс разбивается на занятия по темам. Целью разбивки является наиболее равномерное распределение объема знаний и умений, усваиваемых обучающимися (учебной нагрузкой студентов). Занятия на сетевом курсе подразделяются на лекционные и практические. Количество занятий в различных курсах может быть разным. Оно зависит от объема знаний и навыков, которым необходимо обучить студента.

В структуре электронного курса включаются лекционные занятия, практические занятия, которые подразделяются на семинарские (электронные семинары) и лабораторные (виртуальная лаборатория) занятия, самостоятельная работа студентов (СРС), консультации и тестирование студентов.

Целью лекционных занятий является передача необходимого объема знаний по определенным темам. Данные занятия проводятся в двух вариантах: по расписанию и вне расписания.

Лекционные занятия вне расписания предполагают самостоятельное изучение электронного учебного материала, в котором последовательно излагается содержание темы курса, соответствующего государственному стандарту и учебной программе и официально утвержденного в качестве данного вида занятий.

Лекционные занятия реализуются такими способами, как электронный текстово-графический материал, электронный текстовый материал с аудио-сопровождением, электронный текстовый материал с видео-сопровождением, аудиоконференции, видеоконференции.

Практические занятия направлены на получение студентами определенных умений и навыков. Они могут быть организованы как семинарские занятия (электронные семинары) или как выполнение лабораторных работ с использованием виртуальных лабораторий.

Семинарские занятия предназначены для углубленного изучения того или иного предмета. Нужно время, чтобы теория стала собственным убеждением обучаемого, время, для формирования умений и приобретения навыков в использовании этой теории на практике. Семинары помогают студентам овладеть понятийно-терминологическим аппаратом, свободно оперировать им, применять теорию к практическим приложениям. Они прививают навыки самостоятельного мышления, устного выступления. На семинаре знания, которые получили студенты на лекции и в результате самостоятельной работы, закрепляются, приобретают качественно иное, более осмысленное содержание, расширяются, углубляются. Семинары помогают раскрыть сильные и слабые стороны в подготовке студентов. Здесь преподаватель имеет возможность оценивать уровень работы группы в целом и каждого студента.

По форме проведения семинарские занятия могут представлять собой развернутую беседу по заранее сообщенному плану или небольшие доклады студентов. В этом случае на семинар можно вынести теоретический материал, который оставлен студентами для самостоятельного изучения. Коллективное обсуждение может проводиться в режиме реального или отложенного времени.

Электронные семинары в реальном времени осуществляются с помощью видеоконференций и аудиоконференций. В педагогическом аспекте видеоконференция ничем не отличается от традиционных семинаров, так как участники процесса видят друг друга на экранах мониторов компьютера и «вживую» обсуждают темы.

В структуре курса, как правило, предусматривается также **самостоятельная работа студентов**. Самостоятельная работа предполагает выдачу студентам заданий. Это могут быть: написание реферата, решение и разработка ситуационных задач, составление таблиц, схем-иллюстраций, создание компьютерных программ, выполнение заданий по компьютерному моделированию, статистическая обработка данных, решение задач, выполнение заданий по компьютерной графике и другие.

После выполнения задания студент оформляет результат своей работы по установленному образцу и отправляет его преподавателю, который осуществляет проверку СРС и выставляет оценку. В некоторых случаях возможна автоматизация проверки и выставления оценки за СРС.

Консультации являются гибкой формой помощи студентам в усвоении материала и руководства самостоятельной работой студентов. Происходит целенаправленный обмен информацией между преподавателем, проводящим консультацию, и студентами.

После каждой лекции, в процессе самостоятельной работы, перед проведением электронных семинаров и итогового тестирования могут быть организованы консультации в необходимом объеме, осуществляемые различными способами, которые по видам можно разделить на проводимые в реальном (синхронные) и в отложенном времени (асинхронные). При этом, как показывает опыт, среднее число студентов при консультировании в реальном времени должно быть не более десяти, чтобы не создавать «очереди».

Электронный курс обязательно включает в себя **контроль полученных знаний и умений**, который может проводиться на разных этапах обучения. Различают *первичный, промежуточный и итоговый контроль знаний*. Он осуществляется, как правило, с помощью тестов. Первичный контроль оценивает начальный уровень знаний и степень подготовленности студента. Промежуточный контроль проводится либо после каждого занятия, либо через несколько занятий по связанным между собой темам. Он позволяет оценить степень усвоения материала по данному занятию или по нескольким занятиям. При промежуточном тестировании оценивается совокупность знаний студента по определенной теме, приобретенных им на лекционных, семинарских занятиях, виртуальных лабораторных работах, в процессе выполнения заданий по СРС и получения консультаций по данной теме. Итоговый контроль играет важную роль. Он позволяет оценить итоговые знания студента по курсу, и по его результатам дается заключение о выставлении зачета или незачета.

Результаты усвоения по курсу отражают степень усвоения студентом учебного материала, что измеряется с помощью анализа результатов тестов и результатов оценки практических занятий и

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
самостоятельной работы студента на всех этапах обучения на курсе, которые объединяются в агрегированный показатель контроля полученных знаний. В процессе промежуточного контроля формируется показатель среднего балла промежуточного тестирования обучаемых по каждой теме. Итоговый контроль характеризуется средним баллом итогового тестирования обучаемых по всему материалу, изученному на курсе.

Широкое внедрение глобальной компьютерной сети Интернет в образование не позволяет рассматривать перспективные образовательные проекты в отрыве от технологий этой уникальной информационной и транспортной среды.

Сетевое дистанционное обучение, в свою очередь, активно стимулирует развитие систем информационного обеспечения учебного процесса открытого образования – сетевых электронных библиотек.

Система сетевого дистанционного образования становится неотъемлемой частью образования различного уровня во всем мире. Это объясняется низкой стоимостью обучения (в 3-5 раз ниже, чем при очной форме обучения), возможностью получить образование в удобное для обучающегося время и в удобном для него месте.

На текущий момент многим государственным и негосударственным образовательным учреждениям (обучающим организациям), желающим предложить или уже предлагающим свои услуги по дистанционному сетевому обучению на любом уровне образования, требуется принимать решения, связанные с тем, какие информационные технологии применять и какое программное обеспечение использовать, как реально организовать деятельность преподавателей, необходима ли узкая специализация в смысле разрабатываемых и предлагаемых учебных курсов, как разрабатывать курсы и дисциплины, какие цены устанавливать на обучение и сколько обучаемых набирать.

Анализ процессов, протекающих в системе образования различных стран мира, позволяет рассматривать систему образования как такую систему, в которой происходят эволюционные процессы. Ведь дистанционные технологии получения образования можно рассматривать как естественный этап эволюции системы образования от классического университета – до виртуального, от доски с мелом до компьютерных обучающих программ (учебников-роботов, от книжной библиотеки до электронной, от обычной аудитории о виртуальной и т.д.).

Таким образом, с помощью новых современных образовательных технологий будет осуществляться широкий экспорт образования на евразийском пространстве. Экспорт и импорт образования с помощью компьютерных систем – это не только прогрессивная тенденция, но и объективная необходимость развития всех стран СНГ.

1. Назарбаев Н. *Новый Казахстан в новом мире. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана // Казахстанская правда. – 2007., 28 февраля. – с. 5.*

2. Там же.

Summary

This article is consider the meaning of new forms and new technology in education and advantage of new forms before the traditional. Education not all life, but education along the whole life.

Резюме

В данной статье рассматриваются значение новых форм образования и их технологий, а также их преимущества перед традиционными формами обучения – образование не на всю жизнь, а образование на протяжении всей жизни.

А.Д. Утегалиева – к.и.н., доцент кафедры социальных дисциплин,
Алматинский университет энергетики и связи

В 1920-30-х гг. в истории Казахстана произошел процесс массового форсированного оседания казахов-кочевников, слома их историко-цивилизационной формации. Номадический способ производства складывался в ареале Великой Степи на протяжении нескольких тысячелетий, корни этого процесса уходят в эпоху бронзы.

Общезвестно, что ряд философов, культурологов и геополитиков выделяют среду обитания этноса как базовое понятие, формирующее экономико-технологическую основу этноса, которая в дальнейшем определяет его политико-экономическое, социальное и культурное развитие. Так, например, понятия «месторазвитие этноса» Л.Н. Гумилева (1), или «географический индивидуум или ландшафт» П.Н. Савицкого рассматривают этнос как единство территории и социально-политической среды» (2).

Единство двух факторов: объективного (природно-географического, технологического начал) и субъективного (общественные формы сознания – культура, государство, религия) обобщаются в понятии «психосоциокультурная матрица» (3). Именно она формирует образ жизни, базовые мироориентации и ценности этноса и составляющих его индивидов.

Жизнь сообщества кочевников всецело зависела от природы (экосистемы), ее изменений и законов. В социальном же плане условием выживания и развития номадов было их объединение на основе естественного родоплеменного принципа. В итоге все хозяйство и социальная родоплеменная структура кочевников определялись и регулировались, в конечном счете, экосистемой и традиционными естественно-историческими факторами родства. Таким образом, сама психосоциокультурная матрица номадов формировалась природой, экосистемой, окружающей средой и, в конечном итоге, космосом, ходом Солнца, Луны, Юпитера, Венеры.

Иное дело оседлая, земледельческая и тем более промышленная цивилизации, относительно самостоятельные от естественных (природных) факторов. Здесь в основе структуры общества лежит классовое промышленное разделение общественного труда и технологические факторы преобразования природы, извлечения и распределения материальных ценностей через государство и капиталиста (хозяина фабрики или завода). Поэтому, если в период колонизации начался процесс ломки традиционного хозяйства и мироуклада казахов, то форсированное насильственное оседание казахов в 1920-30-е гг. привело к окончательному краху всего образа жизни, культуры и мировоззрения казахов, живших как часть космической экосистемы. Теперь они должны стать частью искусственной городской технократической структуры.

В результате проведенного большевиками «Малого Октября» целый народ, привыкший кочевать со стадами и почти не имевший навыков земледелия, был срочно посажен на землю. Форсированная коллективизация привела к уничтожению кочевого скотоводства и организации колхозов в кратчайшие сроки, что наглядно демонстрирует динамика их создания: 2% в 1928 г., 50% в 1930 г., 65% в 1931 г. Потери скота в колхозах были настолько очевидными и пугающими для рядовых казахов, что они просто пускали скот под нож, выражая так свой протест. Только одна цифра, приводимая в учебниках истории, показывает масштабы катастрофы: это почти 10-кратное сокращение поголовья скота с 40,5 млн. голов (до коллективизации) до 4,5 млн. голов на 1 января 1933 года (4).

Таким образом, полное отрицание всей ставшей излишней кочевой культуры, ее истории и языка стали условием модернизации, фундаментом включения казаха в новую социальную структуру, формируемую диктатурой «победившего пролетариата». Так произошла катастрофа, которая отрезала казахов от их прошлого, всего культурно-исторического наследия предков. Поистине, целый народ лишили корней, сделали манкуртом.

Катастрофическими были социокультурные последствия слома психосоциокультурной матрицы, определявшей внутренний мир номада-казаха. Казахо-кочевников подобно рыб выбросили из родной стихии на сушу. В природе такой скачок в образе жизни растягивается на миллионы, а в истории на сотни лет.

Большевики в соответствии с логикой тоталитарного мышления форсировали этот процесс и навязывали свой путь к светлому будущему. Они не видели необходимости растягивать оседание и адап-

тацию номадов в несколько десятилетий. Напротив, они видели в кочевом хозяйстве одни недостатки, рассматривали казахов-кочевников как диких аборигенов, которых надо посадить на землю и цивилизовать, превратив их в управляемую винтик «Красной империи».

Народ был выброшен из своей культурно-экологической ниши на обочину чужой оседлой западной культуры. Культура, язык кочевников, их обычаи и вера вдруг оказались ненужными и нефункциональными. Чтобы выжить, необходимо было от них отречься, выбросить тысячелетний родовой уклад и стать оседлым членом коллективного хозяйства, научиться русскому языку, вступить в партию и т.д.

Одним словом, чтобы выжить и стать успешным и современным, «передовым» казахом, нужно было перестать быть им, нужно было лишиться внутреннего содержания, собственной психоматрицы и адаптироваться к новым аграрно-промышленным и городским реалиям.

Поэтому такой резкий переход, скачок казахов-кочевников от родного кочевого способа бытия в чуждый и полностью противоположный, оседлый сопровождался трагическими последствиями в различных аспектах:

– Духовно-нравственном, мировоззренческом

Тенгрианство и вера в духов предков-аруаков, а так же распространившийся в казахской степи с X в. ислам, играли огромную роль в духовно-нравственной жизни казахов. Под их непосредственным воздействием сформировалась вся традиционная культура и мировоззрение казахов до начала XX гг. Причем, более важным и близким по духу кочевникам-казахам был суфизм, основоположником которого был Ахмет Яссауи. Не отрицая обрядовую сторону ислама, суфии видели цель жизни человека в духовном слиянии с Богом через внутреннее (духовное) самосовершенствование личности. Религия, морально-этические нормы духовной жизни, наряду с языком и самобытной устной мифо-эпической культурой делали культуру казахского народа неповторимой и своеобразной.

Культурная революция 1920-30-х гг. огнем и мечом искореняла религию повсеместно, насаждая атеизм. Как следствие, в степи закрывали мечети, мусульманские школы, исчезали не только муллы, но и носители степной духовности и культуры – баксы, суфии, сказители-жыршы, беркутчи и т.д. Казахи потеряли свой Космос, тысячелетнее содержание кочевой культуры, уходящий корнями к сакам, гуннам и тюркам, когда-то внесших выдающийся вклад в мировую культуру.

– Культурно-образовательном

Губительным ударом по основам казахской культуры стала смена казахского алфавита. Перевод с арабской графики на латиницу в 1929 г. проходил на фоне широкой дискуссии ярких представителей казахской интеллигенции. Теперь же, после уничтожения ее лучшего цвета в тридцатые годы, на кириллицу в 1940 г. (5), казахи переходили в атмосфере молчаливого согласия. Учитывая, что в Казахстане широкая часть населения была грамотна, владела тюркским, арабским и фарси языками, эти реформы привели к катастрофическим последствиям. Так, новое советское поколение казахов было отсечено от своей многовековой истории, духовных корней и письменных источников, оформленных на арабском языке. Традиционное мировоззрение и духовная культура были просто уничтожены, а арабоязычная и тюркская литература постепенно стали угасать, так как ее уже некому было читать... Таким образом, в течение жизни одного поколения большевики насильно превратили казахов в безбожников-атеистов и в европейски мыслящих «коммунистов», а по сути – «манкуртов». Так, первый этап отрезал казахов сначала от всей восточной (тюркской) культуры и ислама, а второй включал их в новую советскую культуру.

В то же время в 1920-30-е годы борьба с неграмотностью носила в Казахстане массовый характер, так как практически все население, от мала до велика, осваивало письменность и грамоту через кириллицу и русский язык. Так была похоронена прежняя традиционная казахская культура, а на ее обломках была построена советская коммунистическая культура и идеология (которая через пол века вновь была дискредитирована и уничтожена).

В то же время казахская интеллигенция начала XX века, получившая европейское образование в институтах и университетах России, владевшая несколькими языками, открывала казахам путь к вершинам современной общечеловеческой мировой культуры. Они равным образом исходили из европейской и арабской (восточной) культуры, и смогли синтезировать их в своем творчестве и политических программах.

– Демографическом

Невиданными жертвами сопровождалась коллективизация в казахской степи – гибелью от голода более 2 млн. человек в 1931-33 гг., численность этноса сократилась наполовину (6). Демографы счи-

тают, что казахский этнос в те годы находился на грани исчезновения, и демографические последствия этой трагедии будут волнообразно повторяться в течение 150-170 лет.

– **Социальном**

Окончательно были сломлены остатки традиционной социальной структуры казахов с аксакалами-старшинами, биями, родоправителями, духовенством, носителями государственного мышления – чингизидами. Верхняя прослойка общества «белая кость», состоятельная элита физически уничтожалась. Почти все они – представители традиционной элиты – чингизиды и кожа, родовые бии, зажиточное байство, составляющие руководящий слой традиционного казахского общества, были объявлены чуждыми буржуазными элементами, репрессированы или изгнаны.

Старое традиционное казахское общество было разрушено, обезглавлено и лишено всяких традиционных ценностей, ориентиров и тысячелетних регуляторов.

Таким образом, практически была искусственно прервана преемственность поколений носителей казахской культуры, был репрессирован и уничтожен целый пассионарный слой мыслящей интеллектуальной элиты, участвовавший в создании и деятельности партии «Алаш» (А.Букейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов, М.Тынышпаев и др.). Была уничтожена не только мыслящая, творческая и руководящая партийная элита казахского общества, но и широкие слои интеллигенции на периферии подвергались репрессиям, уничтожались либо отстранялись от руководящих должностей как сочувствовавшие национал-патриотам (7). В результате, это привело к насаждению конформизма, беспринципности, карьеризма в среде новой «элиты», которую коммунисты формировали из «батрацких» элементов. Так формировалась конформистская псевдоэлита, боявшаяся выступить против антиказахской (в социокультурном плане) политики большевиков. В руководстве страны и на местах первые посты обычно занимали не казахи а, прежде всего, представители славянской, еврейской и других национальностей. Среди населения же в целом и массовом сознании формируется психология послушных, безгласных и исполнительных «винтиков».

Так, в результате большевистского геноцида и форсированной катастрофической акции по насильственному оседанию, вошедшей в нашу историю как «Малый Октябрь» Ф.Голощекина, казахи утратили шанс постепенной трансформации и модернизации традиционной кочевой культуры. Казахская кочевая культура была просто сломлена и уничтожена, выброшена как ненужный хлам, который нужно стыдиться из-за его кажущейся отсталости и дикости.

Таким образом, за короткий срок форсированной модернизации и «культурной революции» была потеряна казахская сущность, национальная самобытность, уничтожена патриотически мыслящая казахская алашордынская элита, и угасла кочевая культура. Цель и сущность таких перемен отражает Д.Оруэлл: «кто контролирует прошлое, тот контролирует будущее, кто контролирует прошлое, тот управляет настоящим».

В новых условиях казахи уже пользовались чужими западными стандартами, как например, русской (европейской) культурой, языком, алфавитом, наукой, техникой, одеждой, и т.д. Все свое – кочевое – было выброшено. Так казахи потеряли сущность своей культуры, а до западноевропейской цивилизации и культуры еще не дошли, поэтому была утрачена основа для самобытного развития своей культуры и языка.

Более того, сознательно и бессознательно, явно или скрыто, в массовое сознание внедрялась европоцентристская установка и даже убеждение, что кочевая культура – всего лишь тупиковая ветвь развития, тотальная дикость и отсталость. Эти трагические процессы ломки прежнего кочевого строя и образа жизни сопровождалась насаждением советской идеологии, русификацией, отрывом и отчуждением автохтонов-казахов от своих национальных корней, от своей истории, религии, культуры и языка.

Новое бесструктурное аморфное оседлое общество было присоединено к новому российско-советскому паровозу и заново переформатировано как ведомый вагон.

В итоге, физическое уничтожение более половины казахского этноса, уничтожение его традиционных духовно-культурных устоев и носителей его государственности, веры и культуры имеют свои глубокие последствия вплоть до наших дней.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.

1. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли*. – СПб., 2001.
2. Савицкий П.Н. «*Географический обзор России-Евразии*» // Савицкий П.Н. *Континент Евразия*. – М., 1997.
3. Дугин А.Г. *Геополитика: Учебное пособие для ВУЗов*. – М., 2011. – С. 169.
4. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*. – Алма-Ата, 1992.
5. *История Казахстана. Хрестоматия. Под ред. Алтаева А.Ш., Жангуттина Б.О. Т.2*. – Алматы, 2008.
6. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. *Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*. – Алма-Ата, 1992.
7. Ашимбаев Д., Хлюпин В. *Казахстан: история власти. Опыт реконструкции*. – Алматы, 2008. – СС. 383-384, 388-396.

Түйін

Мақалада Отан тарихындағы қазақтың дәстүрлі экономика, қоғам, дін, тіл, білім және өнер салаларындағы 1920-1930 жж. қайғылы өзгерістерін қарастырып, олардың қазақ қоғамының және мәдениетінің әрі қарай дамытуында қазіргі заманға дейін әсерін қалдырғанына талдау жасалды.

Summary

In the article the author discussed about the transformation and break in 1920-30-ies. Kazakh traditional economy, social and psychology, religion, language, education, who was tragically, affected the development of Kazakh social and culture.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ**

**ПАТРИАРХ КАЗАХСТАНСКИХ ИСТОРИКОВ-ВСЕОБЩНИКОВ
К 100-летию профессора Я.Д. Серовайского (1912-1997 гг.)**

Б.Б. Ирмуханов – *д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории КазНПУ имени Абая*

В июне 2012 г. видному ученому, первому доктору наук по всеобщей истории в Казахстане Якову Давидовичу Серовайскому исполнилось бы 100 лет. Чтобы в полной мере оценить поистине научный подвиг Якова Давидовича бросим ретроспективный взгляд на становление всеобщей истории в Казахстане, основоположником которой по праву он и был.

Как известно, история подразделяется на всемирную и национальную. Если понятие «отечественная история» воспринимается адекватно как история отдельной, конкретно взятой страны, то отношение к «всемирной истории» даже среди исследователей остается до сих пор неоднозначным: от полного отрицания ее всемирного характера до признания ее выдающейся роли как подлинной истории (1).

Не задаваясь целью определить, кто из исследователей прав, мы убеждены, что существование всемирной истории в наши дни невозможно отрицать. Одно кажется сегодня бесспорным: нельзя подогнать под единую универсальную схему или единую теорию все многообразие мнений и подходов к понятию всемирная история. Наиболее привлекательной и обоснованной по данному вопросу нам представляется точка зрения выдающегося французского историка-новатора М.Блока, согласно которой всемирная история выступает не просто как реальность, но и как квинтэссенция самого понятия «история». По словам Блока, В исторических исследованиях нет автаркии. Изолировавшись, каждый из специалистов сможет что-либо постичь лишь наполовину даже в собственной области; единственная подлинная история, возможная лишь при взаимопомощи, – это всемирная история» (2).

В советской историографии традиционно было принято называть всемирную историю «всеобщей», следовательно, понятия «всемирная» и «всеобщая» практически отождествлялись. Однако при строгом подходе считать их синонимами было, вряд ли корректно, ибо всеобщая история и хронологически и пространственно не могла охватить всю историю человечества, вселенский характер которой является результатом развития исторического процесса. Всеобщая история понятие более узкое, чем всемирная, и она изначально представляла синхронную историю ряда развитых стран или цивилизаций, и потому имеет более древнее происхождение. Такие известные труды, как «История» Геродота, «Исторические записки» Сыма Цяня, сочинения ал-Масуди, Рашид ад-дина и др. можно отнести к разряду всеобщей истории.

Таким образом, под всеобщей историей понималась вся история, выходящая за пределы национальной, т.е. отечественной. Не случайно поэтому, что кафедры всеобщей истории включали истории и Запада, и Востока, что давало определенное основание для отождествления всеобщей истории с всемирной. Процесс глобализации, охвативший сегодня мир, еще больше упрочивает точку зрения тех исследователей, которые отдают приоритет понятию всемирная история.

И, как это ни покажется парадоксальным, но в Советском Союзе отечественной истории (истории России) как таковой не было. Вместо нее существовала искусственная триада: История КПСС, История СССР и история союзной республики. Понятно, что такое дробление истории диктовалось не причинами научного, а политического и идеологического характера, создавала дублирование предметов и тем исследований, раскалывала корпус историков на привилегированных и обделенных.

Действительно, среди историков специалисты по истории КПСС представляли некую касту. Будучи официальными пропагандистами и агитаторами партии, они по первому зову номенклатурных боссов бросались в «бой» не в защиту истории, а чтобы разоблачать, громить идейных и научных врагов не столько социализма, сколько взгляды своих оппонентов, зачастую даже не читая их труды; из их состава подбирались секретари вузовских парткомов, профкомов и комсомольских комитетов. В своей основной массе преподаватели истории КПСС были твердолобыми догматиками и начетчиками, а карьеристско настроенные юноши и девушки, студенты, «промышлявшие» в студенческих профкомах и комитетах комсомола, не гнушавшиеся быть и комендантами общежитий, были кадровым резервом партии. Педагогическая нагрузка историков партии была официально почти в два раза меньше, чем скажем, нагрузка у историков-всеобщников.

Необходимо признать, что всеобщая история в Казахстане не получила почти развития. Тому были свои объективные и субъективные причины. Сказывалось, прежде всего, отсутствие в республике специалистов-всеобщников, традиции исследования проблем всемирной истории. Не получило развития и казахстанское востоковедение, хотя еще в середине XIX в. Ч.Ч. Валиханов своими исследованиями получил мировое признание. Известный ориенталист, профессор Н.И. Веселовский прозорливо видел в преждевременной смерти Чокана Валиханова невосполнимую потерю для востоковедения». Как сверкающий метеор промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских (казахских – Б.И.) ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в его лице феноменальное явление и ожидали от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд» (3).

Практическое отсутствие в Казахстане всеобщей истории объясняется не только тем, что не появился ученый масштаба и глубины, подобного Ч.Ч. Валиханову. Долгие годы, правильнее будет сказать, все годы, историки республики как бы «варились» в собственном соку: и тематика исследований, и публикации ограничивались казахстанской проблематикой, даже издательства были «профильными» – республиканскими. В местных издательствах опубликовать труд по всеобщей истории было практически невозможно: страх, боязнь, опасение как бы чего не вышло, а зачастую элементарное непонимание чиновниками отдела пропаганды ЦК КП Казахстана и Госкомиздата республики и важности этих работ становилось неодолимой преградой. Автору этих строк удалось впервые пробить «брешь» в бастионе предубеждений и чиновничьих препон лишь в 70-е годы прошлого века, когда он опубликовал в ведущем издательстве республики «Казахстан» две монографии по истории французского рабочего движения в годы У Республики лишь после вмешательства Госкомиздата СССР и ЦК КПСС.

Искусственная замкнутость на региональных проблемах – при всей их важности – не могла не привести к определенной узости историко-философского мышления казахстанских историков, а противопоставление, изучения проблем средневековья современности, якобы более актуальной (в одном из своих публичных выступлений секретарь ЦК КП Казахстана по идеологии С.Н. Имашев высказался даже против исследования проблем французского средневековья Я.Д. Серовайским, «порекомендовав» ему заниматься проблемами современности, представляющими, по его мнению, подлинную научную актуальность) вел практически к отрицанию преемственности истории, к изоляции казахстанской исторической науки от мировой и, как следствие, к ее отставанию. Потому интеллектуальный провинциализм, отзвуки идей этноцентризма, столь пышно расцветшие впоследствии в условиях независимости Казахстана пронизывают большинство исторических и вообще по общественным наукам исследований, отсутствие в республике диссертационных советов по всеобщей истории, естественно, также затрудняло дело подготовки кадров высшей квалификации. Такое положение приводило к тому, что в ВУЗах Казахстана постоянно не хватало преподавателей-всеобщников. Однако, ради справедливости надо признать, что в прошлом Москва активно помогала республике «дефицитными» специалистами, в том числе и историками – всеобщниками: либо направляя уже подготовленные (остепененные) кадры, либо обучая национальные кадры в центральных ВУЗах Союза. Но подобная практика «штучной» подготовки специалистов не могла, удовлетворить потребности растущего казахстанского высшего образования. Подготовка всеобщников осложнялась и объективными трудностями: необходимостью знания иностранных языков, отсутствие в библиотеках даже Алма-Аты источников и литературы на иностранных языках и т.д.

С другой стороны, учеба за пределами республики была, безусловно, весьма престижной, но и достаточно затратной, хотя студенты, аспиранты и стажеры обеспечивались приличной по тем временам стипендией и практически бесплатным обучением. Но, как говорится, нет худа без добра. Трудности имели и свои положительные стороны: во всеобщники шли не карьеристы, а лучшие студенты, желающие бескорыстно служить музе Клио. С другой стороны, обучение в МГУ, ЛГУ, МВТУ и других замечательных вузах страны, стажировки в академические институты имели для казахстанцев исключительно благотворное влияние: они получали великолепную подготовку, окунались в настоящую научную и культурную среду, посещали знаменитые музеи, театры, концертные залы, встречались с крупными учеными... и в результате становились не только великолепными специалистами, но и высококультурными людьми. И еще одно немаловажное обстоятельство: в те годы в российских вузах практически отсутствовала коррупция, поэтому наши «блатные» чувствовали себя весьма

неуютно в стенах центральных ВУЗов, хотя их высокопоставленные родители всячески опекали своих чад, нередко переводя их из-за неуспеваемости из одного ВУЗа в другой, или на худой конец возвращали домой, где они получали свое высшее образование. К счастью, таких «Митрофанушек» были единицы среди казахстанцев.

Итак, объективные причины для развития в республике всеобщей истории были весьма и весьма недостаточны. И, тем не менее, в Казахстане появился историк-всеобщник союзного уровня, читай – мирового, ибо советские всеобщники ничем не уступали, если не превосходили своих западных коллег. Этим ученым был Яков Давыдович Серовайский, который не только углубил исследование аграрного вопроса средневековой Франции, обосновал в истории новое научное направление – учение о лесе, получившем признание мирового исторического сообщества. Естественно, возникает вопрос: какова природа феномена Я.Д. Серовайского? Ответ, на наш взгляд, кроется, прежде всего, в личных качествах самого ученого: таланте, трудолюбии, самозабвенной преданности науке, гражданской позиции. Полагаем, что даже, эти замечательные качества Я.Д. Серовайского не гарантировали ему блестящий научный успех и признание.

Для науки, как известно, преемственность – не только принцип, основополагающий подход, но и важнейший движитель ее развития. Это особенно относится к истории. Действительно, в отличие, скажем, от поэзии, искусства, музыки, где отдельные гении, таланты могут создавать в результате озарения шедевры, выходящие за пределы своей эпохи, историки творят критически осмысливая достижения своих предшественников. И, конечно, историк должен овладеть методологией научного исследования, высоким профессионализмом.

Когда в 1950 г. по направлению Минвуза СССР Я.Д. Серовайский вместе с супругой к.и.н., востоковедом Л.С. Фришман приехал в Алма-Ату и был назначен старшим преподавателем на кафедру всеобщей истории КазГУ им. С.М. Кирова он был вполне сложившимся ученым и довольно зрелым по возрасту и жизненному опыту человеком.

Яков Давыдович блестяще окончил историческое отделение одного из лучших гуманитарных ВУЗов Советского Союза – Московский институт истории, философии и литературы, где занятия со студентами вели выдающиеся ученые: академик Ю.В. Готье, профессор А.И. Неусыхин и др. Аспирантуру МГУ он закончил, защитив кандидатскую диссертацию под руководством профессора Неусыхина. Яков Давыдович был из бедной крестьянской семьи, окончил сельхозтехникум, работал участковым агрономом, прошел действительную службу в Красной Армии в 1942-1946 гг., участвовал в Великой Отечественной войне в качестве военного переводчика в штабах ряда фронтов, офицер, награжден орденом и многочисленными боевыми медалями. Он владел несколькими иностранными языками: свободно – немецким, румынским; английским, французским, латынью – в научных целях, владел и древнееврейским языком – ивритом.

Яков Давыдович прожил долгую и плодотворную жизнь. Он опубликовал более 130 научных статей, тезисов, рецензий, персоналий о жизни и творчестве выдающихся советских и зарубежных ученых. О высоком научном уровне его работ красноречиво свидетельствует то, что большинство их были опубликованы на страницах таких авторитетных союзных изданий как «Средние века», «Французский ежегодник», «Вопросы истории», Большая советская энциклопедия, Советская историческая энциклопедия, а также в ряде зарубежных изданий на французском и немецком языках. Он участвовал в работе XIII Конгресса исторических наук в 1970 г. (г. Москва), в 80-90 гг. получал приглашения на участие в работе международных научных симпозиумов и конференций, проходивших во Франции, Германии, Японии и др. странах. По независящим от него причинам он не смог принять в них личного участия, но откликнулся на приглашения зарубежных коллег написанием тезисов и докладов, опубликованные и получившие затем признание в странах организаторов научных форумов (5).

Творческие успехи профессора Серовайского не были бы столь убедительны, если бы он не поддерживал постоянную связь со своим учителем, профессором Неусыхиным, другими видными медиэвистами страны и зарубежными коллегами, если бы он не получал регулярно научную информацию, новейшую литературу по специальности.

Если призванием Я.Д. Серовайского была наука, то не в меньшей степени он был педагогом: требовательным, строгим, справедливым. Он никогда не позволял себе унижаться до заигрывания, заискивания со студентами, был далек от дешевой популярности. Должен заметить, что редко кто из студентов получал от него вожделенную оценку «отлично».

Яков Давыдович уважал студентов, стремящихся к знаниям, помогал понять суть исторической

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. науки, овладеть ремеслом историка, т.е. методикой научных исследований. В этом смысле его семинары по работе с источниками, (он издал ряд сборников источников, в которых в Казахстане был острый дефицит), по библиотечному делу. Эти занятия были замечательной школой профессионализма. Вместе со своей супругой Л.С. Фришман Яков Давыдович прививал уважительное отношение, точность и четкость в оформлении курсовых, дипломных работ, научных докладов.

Таким образом, подготовленным ими студентам впоследствии не приходилось краснеть за свои огрехи в оформлении научно-справочного аппарата своих работ. Сосредоточенный на сугубо научной и педагогической работе, Яков Давыдович не проявлял особого рвения к общественной деятельности, рутинной кафедральной работе, что вызывало зачастую непонимание со стороны отдельных коллег, видевших предназначение преподавателя, прежде всего в общественной работе. Впечатляют в Якове Давыдовиче не только бесспорный высокий научный уровень, великолепное педагогическое мастерство, но и его смелая, полная достоинства гражданская позиция, столь необходимая сегодня. В начале 50-х годов он оказался на острие партийной критики, связанной с политической кампанией разоблачения космополитизма, апологетикой буржуазных ученых (Фюстель де Куланж и др.). С открытым забралом профессор Серовайский боролся со многими негативными явлениями, имевшими место в системе высшего образования Казахстана, в частности, на историческом факультете КазГУ. Месть последовала незамедлительно. Его родная кафедра, где он проработал почти полвека не «аттестовала» выдающегося ученого и профессор Серовайский был уволен с работы в 1987 г.

Однако через год в результате активного вмешательства республиканской («Ленинская смена») и союзной печати («Литературная газета») и с приходом нового ректора, доктора физико-математических наук, профессора М.М. Абдильдина он был восстановлен в университете, отвергшем его (6).

Яков Давыдович высоко ценил первого казаха, доктора исторических наук Е.Б. Бекмаханова, обвиненного клеветниками, злобными завистниками в национализме и осужденного на 25 лет заключения, к счастью, реабилитированного через несколько лет, в 1957 г. повторно защитившего в Москве докторскую диссертацию. В высказывании Якова Давыдовича об Ермухане Бекмахановиче ярко выступает его научное и человеческое кредо: «Ермухан Бекмаханович мог выбрать любую тему для работы, мог найти такую тему, которая обеспечивала ему однолинейные, одноактные выводы, неуязвимые положения и спокойную жизнь... Мы отдаем должное его памяти. И задаемся вопросом, в чем же заключается она? Неужели только в том, чтобы периодически собираться и говорить о нем? Этого слишком мало! И первая обязанность заключается в том, чтобы поднять на должный уровень марку и авторитет нашего исторического факультета, где работал профессор Бекмаханов» (7).

Сказанное можно в полной мере отнести и к самому профессору Серовайскому, чье 100-летие, надеемся, не останется незамеченным научной общественностью.

Якову Давыдовичу органически была присуща исключительная порядочность, верность не только науке, но и к стране и народу, которым он посвятил большую часть своей жизни. Он привил казахстанский патриотизм и своим детям, ставшими талантливыми учеными и педагогами. Так, дочь Юлия Яковлевна Серовайская стала как и отец, историком-медиевистом, известным специалистом по средневековой Англии, долгие годы работала в Карагандинском университете, сын – Семен Яковлевич Серовайский, стал доктором физико-математических наук, профессором как и отец остался верен КазГУ (ныне Казахский Национальный университет им. аль-Фараби).

В данной статье, посвященной памяти Я.Д. Серовайского, мы, не будучи специалистом, не стараемся пересказывать содержание работ или хотя бы основные выводы и положения их (8). На фоне краткого освещения состояния всеобщей истории в Казахстане периода 50-90-х годов прошлого века, который без преувеличения можно назвать «эпохой Серовайского», мы хотели показать лишь значение научно-педагогической деятельности Якова Давыдовича, его вклад в казахстанскую историческую науку.

Впервые я увидел Якова Давыдовича в 1958 г. на вступительном экзамене при поступлении на истфак КазГУ. Какое счастье тогда было сдавать экзамен «вживую», а не проходить, как сегодня, бездушное тестирование. Экзамен принимали профессор Е.Б. Бекмаханов и доцент Я.Д. Серовайский – два настоящих ученых, которые оказали на меня впоследствии исключительное влияние. Они стали для меня образцом подлинных ученых, настоящих людей – непримиримых к подлости, фальши, лицемерию и тупости псевдоученых.

Я не был непосредственным учеником Якова Давыдовича, моим наставником была востоковед Лия Семеновна Фришман. Под ее руководством я писал дипломную работу, благодаря ей я участво-

вал в двух всесоюзных студенческих научных конференциях. У Якова Давыдовича я писал лишь курсовую работу и тогда же, вероятно, интуитивно почувствовал в нем истинного ученого. Сегодня я, более чем когда-либо убежден: если мы, казахи, не научимся ценить уважать честных, бескорыстных подлинных ученых – мы обречены на прозябание, обречены, остаться вечными аутсайдерами мирового сообщества. Вот откуда у меня истоки неизменного уважения к нему. Это уважение сохранилось и тогда когда я учился в аспирантуре МГУ, докторантуре АОН при ЦК КПСС. Я убеждался, что профессор Серовайский Яков Давыдович ничем не уступал моим маститым московским наставникам.

1. Маркс К. и Энгельс Ф. соч., т.12, – с. 736; Бартольд В.В. соч., т.1X, – М., 1977. – с. 226; Ясперс К. *Смысл и назначение истории.* – М., 1994 – с. 213; Тойнби А. *Постижение истории.* – М., 1991. – с. 85; Понтер К. *Открытое общество и его враги. Т.1.* – М.,1992. – с. 311-312; Гумилев Л.Н. *Тысячелетие вокруг Каспия.* – Баку. 1991. – с. 31.
2. Блок М. *Апология истории или ремесло историка.* – М., 1986. – с. 29.
3. Валиханов Ч.Ч. *собр. Соч. в 5-ти томах. Т.1.* – Алма-Ата, 1984, – с. 79.
4. *История Казахстана: опыт теоретико-методологического исследования.* – Алматы, 2004. – с. 78-79.
5. Серовайский Я.Д. *Жизненный путь и труды ученого. К 90-летию со дня рождения ученого.* – Караганда, 2001.
6. Серовайский Я.Д. – с. 49-50.
7. *Воспоминания о Ермухане Бекмаханове.* – Алматы, 2005. – с. 169.
8. *Полный перечень трудов ученого см.: Серовайский Я.Д.* – с. 96-111.

ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНОВ – МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

Ә.Н. Құдайбергенов – *Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, т.ғ.д.*

Елін, жерін жаудан қорғап, ұлан байтақ даланы ұрпағына қалдырған батыр да, дана бабалардың өсиетін орындап, ұлтының мүддесі үшін күрескен, жерімізге көз салған көршілерімізге бас имей Одақтағы көсемсігеніне орынды уәж айтқандар бағымызға қарай баршылық.

Ел басқарған басшылардың солақай саясатына ашық та, батыл қарсы шыққандар пікірі ел мүддесі үшін айтылғандықтан, олар үстемдіктің қаһарына ілініп, жазықсыздан-жазықсыз қызметтен шеттетіліп жатады. Мұндай жағдайлар қазақ зиялыларының басынан мол өтті. Елімдеп еңіреген сонау М.Шоқай, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Садуақасов, С.Қожанов секілді азаматтардың бастан кешкендері барша елімізге белгілі. Сондай абзал жандардың кейінгі буынының ірі өкілдерінің біріде, бірегейі де Жұмабек Ахметұлы Тәшенов еді.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысы, Вишнев (Аршалы) ауданының Бабатай қыстағында дүниеге келген. Еңбек жолын 18 жастағы Тәшенов Солтүстік Қазақстан облысының Еңбекшілер ауданында ауылшаруашылық бөлімінде бастап, кейін осы облыста кеңес, партия жұмыстарымен жалғастырады.

Ақмола құрылыс техникумын, КОКП Орталық Комитетінің жанындағы Жоғары партия мектебінің түлегі Жұмабек Ахметұлы Тәшеновжұмысқа қабілеттілігі, ұйымдастыру таланты және жоғары жауапкершілігі арқасында қызмет сатысында тез көтеріле бастады. 1948 жылы, 33 жасында, Солтүстік Қазақстан атқару комитетінің төрағасы, 1952-1955 жылдары Қазақстан КП Ақтөбе облыстық партия комитетінің 1-секретары, 1955 жылы 40 жасында ҚазақССР Жоғары Кеңесінің төрағасы, 1960 жылы, 45 жасында ҚазақССР Министрлер Кеңесінің Төрағасы болды.

Көріп отырғандарыңыздай, Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтың белсенді қызметі Қазақстанда ел экономикасы мен мәдениетін соғыстан кейінгі бейбіт өмірге бейімдеу және одан әрі дамыту кезінде өтті.

Сталин өлгеннен кейін (наурыз, 1953 ж.) Коммунистік партияның Орталық комитетінің бірінші хатшысы болып Н.Хрущев сайланды.

Н.Хрущев онжылдығы (1953-1964 жж.) бір жағынан ХХ съездегі «Жеке басқа табыну мен оның зардаптарын жою туралы» қаулы қабылдау арқылы саяси өмірді демократияландыру саясатымен ерекшелендірілсе, екінші жағынан волюнтаристік және субъективтік шешімдер арқылы экономиканы экстенсивті жолмен дамыту әрекетімен тарихта қалды.

Бүкіл Одақтағы сияқты, соғысқа кейінгі жылдары Қазақстанның ауыл шаруашылығы халықтың азыққа және өнеркәсіптік шикізатқа деген қажеттің қанағаттандыра алмады. Дағдарыстан шығу үшін өндірістік қатынастар жүйесін өзгерту, атап айтқанда, нарық қатынастарына көшу керек болатын. Бірақ, ол кезде мұндай көзқарас қолдау таппайтын. Билік иелері мәселені экстенсивті жолмен, кең ауқымды тың жерлерді игеру әдісімен шешті. 1953 жылдың соңында тың игеруге қатысты мәселелер

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
Одақ деңгейінде қызу талқыланып жатты. Жарамды жерлер көп Оралмен, Сібірмен қатар Қазақстанда алдымен аталып жүрді. «Жерді жаппай жыртыптастау дәстүрлі мал шаруашылығын дамытуға зиян келтіреді» деп санаған республика партия ұйымының басшылары орнынан алынды. Мысалы, басшылықтың аз тобының шешімімен Қазақстан КП Орталық комитетінің бірінші хатшысы Шаяхметов орнынан түсірілді.

Н.Хрущев партия, үкімет басына келгеннен бастап партиялық және мемлекеттік құрылыстың практикасында жергілікті жерлерде қоғамдық өмірдің маңызды мәселелерін шешуге субъективтік және волонтаристік тұрғыдан қарау, әкімшілік-әуестік кеңінен жол берілді.

Н.Хрущев өз дегенін жүзеге асыруда ешкіммен санасқан емес. Қазақстан басшыларының әр әрекетінен тың игеруге кедергі келтіріп отырған теріс қылық көрді. Содан да негізгі астықты аймақты республикадан жырып алуға мақсат етті. Сөйтіп, «Тың игеріліп жатқан облыстардың жұмысын жақсарту желеуімен тың өлкесін құрды. Оған Қазақстан солтүстігіндегі бес облыс кірді. Қазақстанның бөлек Тың өлкесінің дербес картасы жасалды.

Тың игеруді жүзеге асыруда Н.Хрущев басқарған КОКП Саяси бюросының кадрлар саясаты туралы нұсқауында: партия ұйымдарының хатшыларын республика іріктеп алып жіберсін, ал кеңшар директорлары тікелей Мәскеудің келісімімен тағайындалсын. Жергілікті халықтан кадрларды басшы органдарға жоғарылатуға, алуға тыйым салынсын. Жергілікті халық кадрлары тың игеруге нұқсан келтіреді. Қарсы әрекет жасауы мүмкін» делінген. Бұл нағыз отаршылдық саясаттың өзі еді. Осыған орай Н.С. Хрущевтің инициативасымен КОКП ОК жанына тың игеруді басқаратын бөлек ОК бюросы құрылды. Оның басшысы болып Н.Хрущевтың өзі бекітілді. Сол-ақ екен, Қазақстанның Солтүстік облыстарының басшы органдары кадрларды тікелей Мәскеу жіберген адамдардан құрыла бастады. Кеңшар директорлары, аудандық, облыстық партия комитетінің бірінші хатшылары бүкіл аппаратына дейін қайта қаралып іріктелді.

Осындай жағдайда жергілікті партия ұйымдары мен кеңестердің компетенциясы (қызмет бабы) едәуір шектелді.

Әртүрлі себептер тауып Н.Хрущев Қазақстан жерлерін басқа республикаларға беру мәселесін көтеріп, іске асыра бастады.

Енді біз еліміздің мақталы аудандарының Өзбекстанға берілуі жөнінде сөз қозғасақ.

Әуеліде өзбектер Бостандықты сұрап Мәскеуге хат жібереді. Олар мынадай себептерді алға тартқан: біріншіден, Қазақстан бұл ауданға Ташкент арқылы қатынайды. Екіншіден, мақта саламыз, мал көбейтеміз, экономиканы көтереміз т.б. Қысқасы, өзбектер осынау шұрайлы өлкемізді қолға түсіргенше асыққан.

Ең бірінші, Бостандық ауданы Өзбекстанға қалай өтіп кетті? Бұл мәселе туралы Қазақстан басшылығы 7 адамнан тұратын Жұмабек Ахметұлы Тәшенов төрағалығымен Қазақстан Коммунистік партиясының комиссиясы құрылды. Комиссия мүшелері М.Бейсебаев, С.Дауленов, Х.Арыстанбеков, А.Морозов, В.Голосов, В.Шереметьев. Комиссия 1955 жылы 1 маусымда «Өзбек ССР-не Мақтарал ауданының кейбір бөліктерін беруге келісеміз, ал Үкіметтің Бостандық ауданын беру туралы өтінішін негізсіз», – деп қорытынды шығарып хат жазады.

Қазақстан компартиясы ОК комиссия шешімін мақұлдап, «Бостандық ауданы жерінің мәнін жоғары бағалай келіп, Қазақстан Орталық партия комитетінің бюросы Жұмабек Ахметұлы Тәшенов басқарған арнайы Комиссияның қорытындысымен келісті. Бостандық ауданы Өзбекстанға берілмесін», – деген қаулы шығарды [1]. Бірақ, бұл мәселеге Н.Хрущев кірісіп, КОКП Президиумының өзі қол қойған қаулысын шығарып, КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы К.Ворошилов Жарлығымен Қазақстанның Бостандық ауданы Өзбекстанға берілді. Сөйтіп, 1955 жылы, 12 қазанда Бостандық ауданы ең құнарлы да, ұлан-ғайыр территориясымен 360-370 мыңдай қойымен Өзбекстан құрамына кірді.

Хайдар Арыстанбековтың естелігінде Бостандық ауданын Өзбекстанға өткізу кезеңі ауыр болғанын, құжаттарға, картаға қол қойып кетіп бара жатқанда, таяққа сүйенген қазақтың екі шалы: «Шырақтарым-ау, не істедіңдер? Бізді қайда тастап бара жатырсыңдар!» – дегенде, мен шыдамай жылап жібердім дейді [2].

Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтың саяси жүйеге қарсы ерлігі мен батылдығы Тың өлкесін Ресей құрамына беру туралы мәселе көтерілгенде ерекше көрінді.

Тың өлкесін біржолата Қазақстаннан бөліп алып әкету, оны Ресей Федерациясына қосу жөнінде КОКП ОК-де сөз болып, КСРО Жоғарғы Кеңесінде мәселе қойылған. Бірақ, ол үшін конституциялық заңға сәйкес Қазақстаннантың өлкесін жерімен, адамымен, барлық байлығын РСФСР-ға беруді

ҚазақССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтың мақұлдаған екі жақтық келісім-шартқа қойылған қолы қажет болатын. Жұмабек Ахметұлы Тәшеновтың бұл мәселе бойынша пікірін сезіп, естіп жүрген Н.Хрущев оны көндіру үшін Д.Қонаев екеуін Москваға шақыртады. Бұл кездесу туралы Жұмекең экономика ғылымдарының докторы, профессор Мұқаш Елеусізовке берген сұхбатында былай дейді: «Бұрынкездескенімізде жылы шырай көрсететін Н.Хрущев бұл жолы жүзінен қатандық байқалды. Сөзін бастағаннан-ақ «Кеңес Одағындағы ұлт республикаларының жан-жақты дәрежеге жетуінің негізгі себебі, ол – Кеңес үкіметі мен Ұлы партиямыздың көрегендік саясаты арқасында екендігін көпшілік білсе де, әлі күнге дейін соған дұрыс мән бермейтіндер де жоқ емес», – деп сөзін бір түйді. «Соңғы кезде де саяси бюро мәжілісінде Қазақстанның саяси-экономикалық мәселелері сөз болғанда, бұл республиканың алға дамуына кедергі келтіріп отырған түрлі себептер бар екендігі айтылып отырады. Солардың ең бастысы – республиканы басқарып отырған кадрлардың қазіргі талапқа сай келмей отырғандығы және өзге республикаларға қарағанда жер аумағының өте кеңдігі, ал өндіріс салаларының өте көптігі дер едім», – деп тағы бір түйді. «Ал, енді осы жағдайларды ескере келіп, саяси бюродағы келісім бойынша осы кедергіні тез арада шешпейінше республика алға жылжи алмайды. Кадр мәселесін кейінірек қарауға тиіспіз, қазіргі кезектегі және жедел шешетін мәселе ол республиканың жер көлемі жайында болып отыр. Жолдас Қонаевпен және облыс басшыларымен пікір алысқанбыз. Бұл пікірімізді олар негізінен қолдады. Жұмабек Ахметович, енді сіздің пікіріңізді білгім келіп шақырып отырмын», – дейді Маймөңкені білмейтін басым «Никита Сергеевич, мен бұл мәселенің шешілуі былай тұрсын, тіпті күн тәртібіне қойылуының өзіне қарсымын, – дедім. Менің сөзімді естісімен-ақ бастықтың беті қызарып, көзі аларып, тұтығып, маған жалтақ-жалтақ қарап тұрып қалды. «Қарсы шығатын сен кімсің, біз саған сенім білдіріп республиканың үкімет басшылығына дейін көтердік, ал сенің айтып отырғаның мынау, әрі-берідесін бұл мәселені сендерсіз-ақ шешеміз. Кеңес елі бір мемлекет, қай жерді қай республиканың меншігіне беру ССРО Жоғарғы Кеңесінің еркі. Бұл жай пікір алысу еді, – деп реңінен ашуының қайтқаны білінді.

Сонысын пайдаланып мен халқымыздың «шешінген судан тайынбас» дегені есіме түсіп, пікірімді жалғастырдым. Никита Сергеевич! – дедім, ең Жоғарғы Кеңес әр республиканың жерлерін жергілікті орындарсыз шеше беретін болса, КСРО-ның және республиканың Конституциясын жою керек қой. Ал, ол Конституцияның заңдарында әр ұлт республикасы өзінің тарихи жеріне, ондағы табиғат байлығына өз меншігім деп пайдалануға құқы бар. Оны өзгертуге ешкімнің, ешбір органның құқығы жоқ, деп ойымда жүрген Ата заңымызда жазылған баптардағы тұжырымды айттым. Сөзімді жалғастырып, «енді бұл заңдармен санаспайтын, жағдай болса, онда біз халықаралық мекемеге дейін шағым беруден де тайынбаймыз, осындай құқымыз бар дедім.

Бұл сөздерді менің өте тебіреніп ыза кернеп тұрып айтқанымды жанымда отырған Қонаевта алдымда отырған Хрущевта тандана тыңдағанын сездім... Кремльден шығып қонақ үйіне Қонаевпен жаяу келдік. Жолда Димекен:

«Әй, Жұмекең-ай, жүрек жұтқан, көзсіз батырсың-ау», – деді. Мен тұрып: Маған берген бағаның бірінші жартысын қабылдаймын, ал екінші жартысын қабылдай алмаймын, – дедім. Батыр көзсіз болмайды, ондай батыр отқа да, суға да түседі, одан не пайда. Бірақ, мен елдің мүддесін қорғау үшін қандай қияметіне болса да дайынмын. Сонымен әңгімені тоқтатып, қонақ үйіне келіп демалдық [3].

Кремльде Хрущев, Қонаев және Тәшенов арасында болған кездесуді ақын Дулат Шалқарбаев поэзия тілімен былай суреттейді:

*Тәшенов пен Қонаев қоңыр қаздай,
Келген еді осында жұбын жазбай.
Шақыртумен Мәскеуге ұшып жеткен,
Тығыл-таяң ауылда жұмыс аздай.*

*Жылмаң қағып Бас хатшы қабылдады,
Бұрынғыдай ойнақтап қағынбады.
Жайма шуақ, жадырап сөз бастады,
Қағазды нұқып қойып алдындағы.*

*-Политбюро!...
Көтерді бір бастаманы,
Сондайдан игілікті іс басталады.
Мұны біз үлгі етіп бар аймаққа,
Үндейміз ынтымаққа басқаларды.*

*Сіздерден бөліп алсақ тың өлкені,
Керемет көркейгелі тұр өркені!...
Тәшенов оған батыл сұрақ қойды:
-Бұл жетім сонда қалай күнелтеді?...*

*Қазақ елі – үлкен ел, киесі бар,
Иесіз ел жоқ... есті ер иесі бар.*

*Қонаев пен Тәшеновтың меншігі емес,
Бар қазақтың сол жерде үлесі бар.*

*Бұл ұсыныс қазақты басынғандық,
Қазақ деген – мықты ел, батыр халық.
Менің жерім-көк серке көкпар емес,
Кететін тақымыңа басып алып!...*

*деп Тәшенов долдана тұрып кетті,
Ашу кернеп іштей ол тынып кетті.
Ақылы алай-дүлей, бұлқан-талқан,
Кеудесінде көк бөрі ұлып кетті.*

*Хрущевке ешкім сөз қайтармаған,
Алғаш рет кездесті қайсар Адам.
Бұл не деген ғаламат адуындық,
өк долының алдында тайсалмаған [4].*

Бұлай деп айту басын өлімге байлау еді. Мансаптан кету былай тұрсын, түрме есігі кеңінен ашылып, темір тордың арғы жағынан бір-ақ шығу еді. Оны білді. «Жанын ата-бабамның қанымен суарылған ата-мекеннен артық емес шығар. Туған жерімді соғыссыз, қан төгіссіз біреулер иемденіп алып, төсіндегі ата-бабам моласын талқандап, егін егіп, шошқа бағып жүргенін көргенше мен-ақ құрбанық болып кетейін деген шығар!» – деген ойға келеміз.

Қазақтың солтүстігіндегі астықты, қазыналы бес облысты Ресейге қосуға келісім бергенінде өзінен басқасы қолын қойып, мөрін басып дайындап қойған қағазға бұл да қол қоя салғанда, Мәскеуде, Хрущев алдында үндемей қалғанда. Сіздікі жөн дегенде, бұл облыстар Ресей меншігіне айналып кете беретін еді ғой.

Тереңдей сауаты жоқ, мінезі әпербақан Хрущев сияқтыларға тұлғасы биік, ұйымдастырушылық қабілеті зор, жан-жақты және терең білім иесі, ойындағысын тайсалмай айта алатын, турашыл Жұмакеңнің ұнамауы заңды ұғым. Көптеген естеліктерде айтқандай, біреудің сөзіне ермейтін, орынды пікір таластырудан қашпайтын басшыдан отаршылдар тезірек құтылуға тырысты. Айтуға тұратын кінә таба алмаған соң олар жала жауып, қаралауға дейін барды. Айтқанымыз дәлелді болу үшін мемлекеттік қайраткер Бәйкен Әшімовтың естелігін келтірейік «Өлке басшылары Соколов, Коломиец тікелей орталықты ғана танығысы келіп, республикалық басты органдармен тек формальды көзқараспен ғана есептесті. Әрі-беріден соң өлкені тікелей Мәскеуге бағындыру қажет дегендей де әңгіме естіліп жүрді. Жұмабек Тәшенов Өлке басшыларының мұндай әрекеттерімен қабыспайтын мінез білдіріп жүрді. Ол үшін өлкеліктер Жұмакеңнің үстінен КОКП Орталық комитетіне, Н.Хрущевтің өзіне жамандаған пікірлер жеткізді. Қызметтен босатқанда, алдын-ала дайындаған обкомдардың хатшылары сөйлеп, оның қызметіндегі кемістіктерді қазбалап, өзінің мінезіне мін тағып, қаулыға «За недостаток в работе!» – деген тұжырыммен орынан босатады [5].

Д.А. Қонаев «От Сталина до Горбачева», «Өтті дәурен осылай», «Ақиқаттан аттауға болмайды» еңбектерінде Н.С. Хрущевтің Тәшеновті қызметінен алу туралы төмендегідей ұсыныстарын келтіреді. «Тәшеновтің үстінен арыз көп, оларды тексергенде дұрыстығы анықталды. Министрлер Кеңесінің Төрағасы болу оған ауыр жұмыс, сондықтан төменгі қызмет беріңіздер» [6]. Ал, өз тарапынан Д.А. Қонаев Тәшеновтің Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметінен босатылу себебін «Жоғарғы Кеңесте Тәшенов толық қанағаттанарлықтай жұмыс істеді, ал оның Министрлер Кеңесіне ауыстырылуы дұрыс шешімі емес еді. Онда Төрағалық кезінде Тәшенов республика үкіметі жұмысының негізгі

салаларын қамти алмады. КОКП Орталық Комитетіне оның үстінен арыздар көбейді. Оған оның сыйымсыз мінезі мен ұстамсыздығы, менмендігі де мүмкіндік жасады. Осының барлығы Орталық Комитетке, Н.С. Хрущевқа Тәшеновты жұмыстан алуға ұсыныс жасауға мәжбүр етті, – деп түсіндіреді [7].

Жоғарыда көрсетілген себептермен қатар Димекең Тәшеновтың тың өлкесін Ресейге беру туралы айтпаған, бұл туралы бір еңбегінде де сөз болмайды, Тәшеновтың жоғары лауазымнан кетуінің негізгі себебі, біздің пікірімізше, ашылмай қалған.

Димекең Тәшеновтың келеңсіз мінездерін ғана басып айтпай оның адал, ақкөңіл, кісіге сенгіш, жұмысқа талап қойғыш, қатаң принципшіл, ұлтжанды екендігін де айтса, шындыққа жақын келер еді. Академик С.Қирабаев Тәшеновтың қызметтен түсуін мінезіне байланыстыру бақталастау адамдардың дәлелсіз кінәлануы шығар деген ойға келеді [8].

Д.А. Қонаевпен Тәшенов арасындағы қарым-қатынас туралы өз пікірін Отан соғысы және еңбек ардагері Яков Белоусов былай деп білдіреді: «1960 жылы Д.А. Қонаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып сайланып, ал Ж.А. Тәшенов Қазақстан үкіметінің Төрағасы болып тағайындалды. Менің білуімше, екеуінің арасында салқындық пайда болды. Неге? Менің бұған үзілді-кесілді дайын жауабым жоқ. Дегенмен, мен сол кезде Орталық Комитетінің бірінші хатшысының көмекшісі болдым да, біраз мәселелер жайында әлбетте, аз-маз мағлұматым болатын. Пайымдауымша, екі үлкен азамат, екі үздік қайраткердің бір-біріне деген ықылас-пейілі пәлендей болмайтын, сол себепті өзара түсіністігі, сенімділігі аздау еді. Әрине, үлкен саясатта мұндай қарым-қатынастың салқыны жағымсыз жағдайға әкелмей қоймайды [9]. Бұл пікірге толық қосылуға болады.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов Димекеңмен арасындағы қарым-қатынасқа түсінушілікпен қарады.

Жазушы Еркінбек Тұрысов: «Сіз болса да Мәскеуге туралық айтам деп жақпай қалғансыз. Оны жұрт біледі. Ал сонда, Сізді осы үлкен кісі Димекең қорғай алмады ма? – деген сұраққа:

– Е, қарағым, Димекеңе өкпе жоқ. Ол кісі ойдың адамы. Человек гибкой политики. Мені қорғаса, өзі де менің жолымды қуатын еді, – деген екен Жұмекең [10].

Көп жылдар Тәшеновпен қызметтес болған серіктестері, қоғам қайраткерлері Жұмабек Тәшеновтың іскерлік қасиетін, ұйымдастырушылық қабілетін, өз ұлтының шын жанашыры, жоғын жоқтаушы болғанын өз естеліктерінде көрсете білген. Мысалы, Қазақстанның белгілі қоғам қайраткері, ғалым Х.Арыстанбеков «Елім, жерім деп өмір сүрген нар тұлға» деген естелігінде: «Жұмекеңнің қоғам ісіне өте берілген, өзіне тапсырылған жұмысқа жауапкершілігі күшті адам еді. Елім, жерім деп өмір сүрді. Қандай мәселеде болсын әділдікпен қарап, белсеніп шығып, қызына сөйлеп, көзқарасын батыл қорғайтын. Ең үлкен дәрежедегі жиындарда өзі де пікірін ашық айтатын, өзгенің де жасқанбай сөйлеуін қалайтын. Бір өкініштісі: ол тым бірбеткей еді. Қарым-қатынастағы адамдармен әлдебір мәселені шешерде шыдамы таусыла, қызбаланып кететін кездері болып жүрді. Ал, халықтың жағдайын, әлеуметтік-тұрмыстық деңгейін көтеруге бағытталған шараларды қабылдауға және ол шаралардың орындалуын қадағалауға өте жауапты қарайтын [11].

Жұмабек Тәшеновтықаралаушылар тырнақ астынан кір іздеп «Үкімет қызметкерлеріне арналып салынған үйлерден шығармашылық қайраткерлерге пәтер үлестірді. Белгілі ақын М.Жұмабевтың зайыбын пәтермен қамтамасыз ету керек деген нұсқауына саяси сипат берді. Жұмыс бабынан таққан тағы бір айыбы – Мәскеудің рұқсатынсыз мемлекеттік сақтандыру қорындағы астықты малға бергізгені. 1960 жылы Семей облысында қыс қатты болып, жем-шөп таусылып мал шығыны бола бастағанда істеген шарасы болатын. А.Косыгин Д.А. Қонаевқа телефон соғып, КСРО Министрлер Кеңесінде жауапқа тартылатынын айтады. Д.А. Қонаев «Бұл мәселені өзімізде қарайық, астық мал басын аман алып қалу үшін жұмсалды ғой» деген тілегіне құлақ аспай, Тәшеновқа сөгіс берілді [12].

Осының бәрі Жұмабек Ахметұлынан құтылу үшін қиыннан қиыстырып, ұйымдастырып жасаған Хрущевтың кек алуының түрі еді. Кезінде Алматыда өткен үлкен жиналыста Н.Хрущевтың «Тың және тыңайған жерлерді көтерудің көшбасшысы, инициаторы Тәшенов» деп айтқаны дүйім елге мәлім болған пікірінің күрт өзгергенін көреміз.

Жұмабек Тәшенов Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметінен босағаннан кейін Шымкент облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметіне жіберілді.

Жұмекең Шымкент облысында 15 жыл бойы жүктелген қызметін абыройлы атқарып, халықтың мүддесін ойдағыдай орындағаны үшін сый-құрметіне бөленді.

60-шы жылдардың басында Шымкентте болған кездесуде ұлы жазушы Ғ.Мүсірепов былай деген еді: «Біз Цека емеспіз, біреуді бір орнынан алып, бір орынға қоя алмаймыз. Жазушы деген халық кісіге мақтағанда өз жүрегінің төрінен орын береді. Әр уақытта менің жүрегімнің төрінен орын алатын

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
ер інім, еркек інім Жұмабектің мынау келген қадамы құт болсын, денсаулығы мықты болсын, – деп тілек айтпақпын деген еді» [13].

Н.С. Хрущев билік басынан кеткеннен кейін де Л.И. Брежнев тарапынан да Тәшеновке қолдау жасалынбақ түгіл 60-қа келгенде оны зейнеткерлікке шығаруға қарсылық білдірмеді. Оның себебі де жоқ емес еді. 1956 жылы партияның XX съезі Брежневті орталық Комитетінің секретары етіп сайлауға байланысты Қазақстан Компартиясының бюросында өз орнына бірінші хатшылыққа И.Яковлевті, екінші хатшылыққа Н.Журинді ұсынған болатын. Ал, Ж.А. Тәшенов екінші хатшылыққа ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшы Ф.Карибжановты ұсынып, Журиннің кандидатурасына қарсы шығып өз пікірін ашық айтқан. «Мен мұны қазақ кадрларын білгісі келмегендік, не оларға сенімсіздік таныту деп түсінемін. Бірінші, екінші хатшылық қызметке қазақ кадрларын жоғарылатпау белгілі бір дәстүрге айнала бастады. Л.И. Брежнев өз «өкпесін» бүгіп қалмады. Тәшеновтың бұл ұсынысы жүрек соғуын тоқтатуға жақын қалдырды, оңайлықпен ұмытуға болмас сірә деп, қалжыңдаған сынай байқатты» – деп жазады С.Кенжебаев [14].

1975 жылы Жұмекең 60 жасқа толды. Денсаулығы жақсы, берері мол кемелді шағы болатын, бірақ соған қарамастан зейнеткерлікке шығарды. Тәшенов зейнеткерлікке шыққаннан соң «Көрәкөл» ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасарлығы қызметін атқарды. Одан әрі қарай Оңтүстік Қазақстан облыстық-есептеу орталығында ғылыми қызметкерлер ұжымын басқарды.

Тәшенов өз өмірінде 2 майданда да қатар шайқасты. Бірінші майдан – жер дауы десек, екіншісі майданы-рухани әлемдегі шайқасы. Екінші майданда қазақ тілінің басына қара бұлт үйіріліп, қазақ мектептері қоғадай жаптырыла орыс мектептерінің табанына жаншылып жатқанда ұлтымыздың жоғын жоқтап, қазақтың ыстық-суығына күйіп-жанып жүрген жалғыз басылым. «Қазақ әдебиеті» газетінің басына да қара күн туды.

1958 жылы 28 шілдеде Қазақстан орталық партия комитетінің I хатшысы И.Д. Яковлевтің басқаруымен болған бюрода «Қазақ әдебиеті» газетінің жабылу-жабылмауын талқыға түскенде, газет редакторы Сырбай Мәуленовке қуат беріп, «Тайсақтамай батыл сөйле» деуі де Тәшеновтың ерлігі. Ақырында «Қазақ әдебиеті» газеті жабылмады, ал С.Мәуленов редакторлықтан алынды.

«Социалистік Қазақстан» газетін жауып, ал басқа газеттерді түгел аудармаға айналдырмаса болмайды. Егер «Социалистік Қазақстан» газетін Казправдадан аударып, мен редактордың орынбасары болып қол қойсам, өзіме үлкен бақыт санар едім» деген Қасым Шәріповке Ж.Тәшенов «Социалистік Қазақстанды» ашқанда сен емес, жабатын да сен емессің, не танып тұрсың өзін? – деп зекіп тастаған [15].

«Жұмекең әдебиетке өте жақын еді», – дейді немере інісі Ұлықпан Бәшен. Ақын-жазушылардың, әсіресе, Абайдың шығармаларын жақсы білетін. Халық ауыз әдебиетін, дастандарды жақсы көретін, тіпті «Еңлік-Кебек» дастанын жатқа айтатын» [16].

Алматы қаласындағы үлкен даңғылға Абайдың есімін бергізген, Абайдың республика сарайының алдында тұрған ескерткішінің мүсінделуін өзі қадағалап, тікелей басшылық жасаған, ашылу салтанатында лентасын қиған Жұмабек Ахметұлы Тәшенов еді. 1960 жылы Алматыда тек Жамбыл мен Амангелді ескерткіші ғана болатын.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов қазақ халқының мәдени мұраларын қалпына келтіруде, сақтауда қамқоршы бола білді. Белгілі журналист Елдесбек Әшенов «Түркістанда қалған із» деген естелігінде:

«Қазақ ССР Мәдениет Министрінің орынбасары Ө.Жәнібеков Қожа Ахмет Яссауи жанына С.Ерубаевтың мұражайын ұйымдастыруда, Санкт-Петербургтен Тайқазанды қайткен күнде де алдыруда Тәшеновтың көмегі аз болмаған. Шығыс моншасын қалпына келтіріп, іске жаратқан Тәшенов болатын» деп жазады [17].

Ғани Мұратбаевқа Шымкент қаласында ескерткіш қою мәселесі көтерілгенде Қазақстан Компартиясының екінші хатшысы М.Соломенцев Қ.Тұрсынқұловты сынға алғанын естігенде Жұмабек Тәшенов шаршы топтың алдында «Ғанидың қасында оның өзі кім болыпты» деп айтып салғанына көпшілік куә болған [18].

Ж.Тәшенов билік басында жүргенде Соғыс ардагерлерлеріне ерекше қамқорлық жасағаны туралы естеліктерде көп айтылады.

Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Төрағасы Бауыржан Момышұлына Кеңестер Одағы батыры атағын алып беру үшін қолынан келгенін жасай білді. Бауыржан екі мәрте Кеңестер Одағы батыры атағына ұсынылып, жарлыққа қол қойылмай қайтарылып отырған. Оған қарсы болған маршал И.Конев еді.

Кеңес Одағы кезіндегі Консультациялық заң бойынша Одақтас республиканың Жоғарғы кеңесінің төрағасы Москвада бір ай бойы Одақтық Жоғарғы кеңестің төрағасы міндетін атқаратын. Осы Жоға-

ры лауазымды пайдаланып Ж.Тәшенов Кремльге маршал Коневті шақырып Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағы батыры атағын алуға лайық екенін, қарсылық білдірмеуін өтінеді. Бірақ, маршал бұрынғы қол қойған "Соғыс кезіндегі кейбір қылықтары Кеңес офицерінің ар-ожданына қайшы келіп отыруына байланысты бұндай жоғары атақты қазіргі жағдайда беруге болмайды» деген пікірінен қайтпай қойған [19]. Өкінішке орай, Баукең Кеңес Одағының батыры атағын тірісінде ала алмай кетті.

«Аргументы и факты» газетінде тілші Бектас Ахметовтің «Өткен жылдардағы басшылар ішінен ерекше кімді бөліп айтар едіңіз?» деген сұраққа академик Шәпык Шөкин: Жұмабек Тәшеновты. Қазақстанның тағдыры үшін өзінің кең пейілін жоғары жауапкершілікпен ұштастырған жан. Республиканың ғылымы мен мәдениетінде болып жатқандардың бәрі оның нәзік жүрегіне әсер етуші еді», – деп жауап берген [20].

Н.С. Хрущев және оның атшабарлары Ж.А. Тәшеновты қызмет орнынан төмендете алғанымен, рухын төмендете алмады. Қызметтен алып, оны өздерінің жеңісі санаған Хрущев шын мәнінде жеңіліс тапқан еді.

Ресей мен Қазақстанның арасындағы шекара мәселесі аса қиындық туғызбай шешілгеніне Ж.А. Тәшеновтың үлесі негізгі үлес екенін халық бағалай білді. Жұмабек Ахметұлы Тәшенов көзі тірісінде аңызға айналды, оны торға түскен айбарлы арыстан образына теңеді.

Ол өмірінің соңына дейін өз қамынан халық қамын жоғары қойып кетті. Халқының арлы азаматы бола білді. Қоғам өмірінде кездесетін сан қилы құбылыстарға терең үңіліп, дәлме-дәл талдау жасау, адамдардың мұң-мұқтажына, талап-тілегіне сергек қарап, әрбір маңызды істі шешуде зеректілік пен алғырттық, өткір өжеттік таныту Жұмабек Тәшенов үшін өзекті мәселе еді.

Жұмабек Тәшенов 1986 жылы 16 қарашада дүниеден өтті. Желтоқсан көтерілісінде, Тәуелсіздік республика болғанымызды да көрмей кетті.

Елім, халқым, жерім деп талай қиындыққа барған асыл қайраткер Кеңес саясижүйесін билеп-төстеушілердің құрығынан құтылмады. Бірақ, олар Жұмекеңнің күш-жігеріне қанша бұғау салса да, өмірінің аяғына дейін азаматтық принципін таймай кетті, болашақта әділеттің жеңетініне сенім артты. Жұмабек Ахметұлы өзі жөнінде сөз қозғауды, істеген қызметін, жұртқа жасаған жақсылығын айтып желпіне мақтануды білмеген. Ол жайында біреулер тарапынан сөз қозғалса, «Тарих» деген шежіре, уақыт деген алып бар, сол алып уақыт әркімді өз орнына қояды. Кімнің кім екені сонда айтқыңдалады», – деуші еді деп жазады белгілі журналист Жолдыбай Базарбаев [21].

Қазақ халқы Тәуелсіз мемлекет болды.

Тәшеновтей ардақтымызды ардақтайтын күн келді. Халықтың тағдырына, ата-қонысына тілі мен мәдениетіне, ұлан-ғайыр жеріне қатысты айрықша мәнді мәселелерді Кеңес заманында қоя білген, ерлікпен күрескен асыл азаматты елі есінен шығарған жоқ.

Жұмабек Тәшеновтың 80 жылдығына орай Шымкенттің Орталық көшелерінің біріне есімі беріліп, ескерткіш тақта ашылды. Кейінірек Астанада, Алматыда көшелер берілді. Петропавлда бұрынғы жұмыс істеген жеріне мемориалдық тақта орнатылды. Мұның бәрі Жұмакеңе деген халықтың сүйіспеншілігі арқасында атқарылған игі істер еді.

Ж.Тәшеновтың 2005 жылдың 15 наурызында 90-ға толуына байланысты бір топ мемлекет, қоғам қайраткерлері Қазақстан Президентіне Астананада, Алматыда Шымкентте жиналыс өткізуге осы қалалардың әкімдеріне нұсқау беруін сұрап хат жолдады. Өтініш хатқа қол қойғандары: Б.Әшімов, Х.Арыстанбеков, С.Нұрмағамбетов, С.Кубашев, А.Калыков, А.Рамазанов, Ш.Сергазин, К.Бегалиев, С.Таникеев, С.Кенжебаев, С.Қирабаев, С. Курмангужин [22].

Астанада Жұмабек Тәшеновтың 90 жылдығына арналған ғылыми-практикалық конференция өтті. Конференцияға Парламент депутаттары, ғалымдар, соғыс және еңбек ардагерлері қатысып баяндама жасады, естеліктер айтты.

Жұмекеңнің 90 жылдығына орайластыра «Білім» баспасы 2005 жылы «Жұмабек Тәшенов туралы естеліктер» жинағын шығарды. Жинаққа Жұмакеңді білетін, бірге қызмет еткен, шарапатын көрген, аралас-құралас болған замандастарының лебіздері, толғанысқа толы естеліктері енгізілген. Естеліктерде қайраткердің қадір-қасиеттері ашыла түскен. Естелікте қамтылған 27 автордың ішінде жоғарыда айтылған еліміздің белгілі мемлекет, қоғам қайраткерлері бар.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов туралы 2004 жылы Кәрішал Асан-Атаның Алматыда «Үш қиян» баспасында «Шынжырда өткен жолбарыс», ал 2006 жылы Москвада «Сказ о закованном тигре» орысша-қазақша екінші басылымы жарық көрді.

Жұмабек Тәшеновтың КазСССР Министрлер Кеңесінің Төрағасына қызметіне босағанға дейінгі рес-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. публикаға сіңірген адал еңбегі партия, үкімет тарапынан да жоғары бағаланды. Жұмабек Ахметұлы Ташенов «Ленин», «Еңбек қызыл ту», «Құрмет белгі» ордендерімен марапатталды. Одақтық, республикалық Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды.

Көп оқып, көп білуді біржолға кәсіпке айналдырған Жүмекең жүйелі еңбек жазып, 1962 жылы Мәскеуде экономика ғылым саласы бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Ғылыми еңбектерін әрі қарай жалғастырып, экономиканың көкейкесті проблемаларын терең зерттеумен тікелей айналысты. Докторлық диссертация қорғады. Бірақ, бекітілуі ұзаққа созылып Жоғары Аттестациялық Комиссияда жатып қалды.

Ж.А. Ташеновтың өскен ортасы, өткен өмір жолы, тындырған істері жан-жақты терең зерттеулерді қажет етеді. Үнемі есте болатын бір жай: сол кездегі партия және үкімет құжаттарында, кейбір кісілердің естеліктерінде Жүмебек Ахметұлын қаралап, күйе жағу басым болса, туған елі оны өзінің жанашыры, дарынды басшысы деп білді. Осындай бір-біріне қайшы пікірлерден, көзқарастардан шындықты анықтап, дұрысын айту бекерден бекер, жаласын-жала деп көрсету, сіңірген еңбегінің әділ бағасын беру, әрине, болашақ зерттеушілердің абыройлы міндеті болмақ. Ал, мемлекеттік, үкіметтік органдар және қоғамдық ұйымдар төмендегідей іс-шараларды іске асырса, Ташеновтың есімі туған елінде мәңгі сақталар еді. Біріншіден, жалпы қазақ халқының ұлттық патриоттық сезімін арттыру үшін, әсіресе, өскелең ұрпақтардың намысын ояту мақсатында жыл сайын Ташеновтың туған күніне орай республикалық көлемде жалпы ұлттық ақындар айтысын тұрақты дәстүрге айналдыру дәл кезіндегі шипалы шара болар еді. Екіншіден, Ж.Ташеновтың мемлекеттік маңызы бар мақала-сұхбаттарын, үлкен мінбелерден сөйлеген отты сөздер мен мазмұнды баяндамалар жинағын Қазақстан тарихының құнды құжаттары ретінде жеке кітап етіп шығарған жөн. Үшіншіден, біздің ойымызша, Қазақстанның мемлекеттілігін, қазақтың елдігін, жерінің тұтастығын сақтап қалу үшін күрескен азаматқа Солтүстік Қазақстан, не Ақмола облысының бір ауданының атын беру артық емес.

Мақаламызды ақынның мына жолдарымен аяқтасақ.

*Жоқтаймыз әлі талай Ташеновті,
Ташеновтен алатын әсер мықты.
Мақтануға міндетті кейінгі ұрпақ,
«Сондай бір өтіпті деп әкем мықты»
Ұмытқан ел-ел емес Ташеновті [23].*

1. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2005. – 47 б.
2. Кәрішал Асан-ата. Сказ о закованном тигре. Национальный герой казахского народа Ж.А. Ташенов. – М., 2006. – 188 б.
3. Жұлдыз. 1998 жыл; Ана тілі. – 2003 жыл. – №1.
4. Шалқарбаев Д. Ташеновтен асатын кім бар? – Алматы ақшамы. – 2010 жыл. – 16 қыркүйек.
5. Әшімов Б. Ел есімі – ең қымбаттың. – Алматы, 1997. – 161-162 бб.
6. Қунаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды. – Алматы, 1994. – 198 б.
7. Қунаев Д. От Сталина до Горбачева. – Алматы, 1992. – С. 131-132.
8. Ташенов туралы естеліктер. – 50-55 бб.
9. Кәрішал Асан-ата. Шынжырда өткен жолбарыс. – Алматы, 2004. – 83 б.
10. Ташенов туралы естеліктер. – 95 б.
11. Ташенов туралы естеліктер. – 8 б.
12. Түркістан. – 1997 жыл. – №42-43.
13. Қазақ әдебиеті. – 1997 жыл. – №10.
14. Ташенов туралы естеліктер. – 49 б.
15. Ташенов туралы естеліктер. – 120-122 бб.
16. Ташенов туралы естеліктер. – 25 б.
17. Шымкент келбеті. – 1999 жыл. – 1 мамыр.
18. Ташенов туралы естеліктер. – 97 б.
19. Ташенов туралы естеліктер. – 36-37 бб.
20. Аргументы и факты. – 1995 жыл. – №16.
21. Ташенов туралы естеліктер. – 85 б.
22. Ташенов туралы естеліктер. – 5-6 бб.
23. Алматы ақшамы. – 2010. – 16 қыркүйек.

Резюме

В статье рассматриваются общественная и государственная деятельность Ж.А. Жумабаева на различных государственных и партийных должностях республики. Особо подчеркивается его открытая и твердая позиция против присоединения северных областей Казахстана к Российской Федерации; лишение его высоких должностей за проявление принципиальной позиции по экономическим и культурным вопросам.

Summary

In article is considered Zh.A. Zhumabayev's public and state work on various state and party positions of the republic. Its open and firm position against accession of northern areas of Kazakhstan to the Russian Federation is especially emphasized; deprivation of his high positions for the principal views on economic and cultural problems.

М.ӘУЕЗОВТЫҢ 1920-1922 ЖЖ. МЕМЛЕКЕТТІК-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (ол турасында мұрағат құжаттары не дейді?)

Б.Ж. Қабдөшев – Алматы Энергетика және Байланыс институты

1920 жылдың күзінде қазақ Автономиясы жарияланып, жаңа кеңестік республика құруға бет түзген уақыт еді. Қазақ үкіметінің басшылық құрамы анықталып, жалпы басқару құрылымын дамыту мен жетілдірудің жайы «көш жүре түзелетінін» күйін кешті. Мемлекетіміздің басты белгісі территориялық тұтастығын қалпына келтіру мен қос төңкерістер және азамат соғысынан зардап шеккен қоғамды ауыр апаттан шығару мақсатына бар күшті жұмылдыру кезек күттірмес шаруалар болғандықтан, үкімет органдарының әкімшілік қызметі осы салаларға бағытталды.

Жалпы Ресейден бастау алған күрделі өзгерісті қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары әртүрлі көңіл-күймен қабылдағаны аян. Нәтижесінде Алаштың бір топ көсемдері, олардың соңына ілескен жастар да «көзқарастарын қайта қарап», билігі баянды кеңес өкіметінің қызу жұмысына белсене кірісіп кетті. Әрине, жұртының болашағын ойлап, қылаң үмітпен елендеп жүргенде халқымызға қажетті «бостандық», «теңдік», «азаттық» тілегені көктен түскендей болғанда қазақ оқығандарының көкіректерін қуаныш кернеді, көңілдері арманға толды. Мемлекет іргесі қаланып жаңа құрылысымен басталған көшке Семей өңірінен өз замандастары Нығмет Нұрмақов, Ыдырыс Мұстамбаев, Әзімбай Лекеров т.б. үзеңгілесе араласқандардың бірі – заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов еді.

Бұл турасындағы алғашқы деректерді мұрағат құжаттарын парақтап отырып кездейсоқ ұшырас-тырғанбыз. Ол 1926 жылы Ленинград университетінің студенті Мұхтар Әуезовтың Қазақ үкіметінен стипендия бөлуді өтініп жолдаған арызына Қазақстан халық ағарту комиссары Смағұл Сәдуақасовтың Қазақстанның Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары Абылай Серғазиевке былай деп анықтама жазғаны: “Мен Әуезовты білемін. Қазатком мүшесі және РКП (б) мүшесі болған. Кезінде кездейсоқ себептермен партиядан шығып кетті. Болашағынан зор үміт күттірген жас жазушы. Мүмкіндігінше өтінішін қанағаттандырып, көмек беруіңізді сұраймын” [1].

Осы хаттағы жас Мұхтардың болашағын дәл болжаған қандай сенімділік және көрегенділік десеңізші! Әйтсе де бізді аса таңдандырғаны М.Әуезовтың Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшесі әрі РКП (б) партия мүшесі болғандығы еді. Құжаттағы “механический выбыл в силу формальных мотивов” деп Садуақасовтың жұмбақтауында нендей сыр жатыр, партиядан неге шығып кеткені жайлы сауалдар бізді еріксіз мазалаған болатын.

Мұрағат істерін парақтау барысында көзімізге ілініп, аз да болса көңіліміз бен күдігімізді аша түскен құнды деректерді кездестіре бастадық. Құжаттар Әуезовтың 1920-1922 жылдары саяси-партиялық жұмыстарға қызу араласқандығын, аз уақыт ішінде-ақ бірталай жауапкершіліктерді атқарғандығын тайға таңба басқандай дәлелдей түсті.

Әуезовтың әуелгі саяси-қоғамдық қызметке араласуы Семейде басталыпты. Өздері көсем санаған Алаш қайраткерлерінің ұсынған ұлттық мемлекетті жаңғырту идеясы дағдарысқа ұшыраған соң, елге қызмет қылудың бірден-бір жолы большевиктер қатарына өтіп, қазақ ұлтының мүддесін қорғап қалу қажет еді. Ол жолды көрсеткен де Ахмет Байтұрсынов бастаған аға буын «Далалық» өлкені басқарушы Ревкомның құрамына еніп, Қазақ Автономиясының іргетасын қалауға өз үлестерін қосты. Қазақ үкіметі құрылғандағы алғашқы тұтқалы қызметтерді иемденіп, ел болуға қажетті мәселелерді көтеру мен шешудің жолдарын іздеді. Осы тұста қазақ жерін бір тудың астына жинауға Семейлік жас қайраткерлер де ат салысты. Нәтижесінде Ақмола және Семей губерниялары ешбір бөлшектеусіз, 1921 жылдың

мамырында Батыс Сібірден Қазақ АКСР-іне толық қаратылды. Осы шараны асыруға мұрындық болған Қазақ Орталық Атқару комитетінің өкілі С.Сәдуақасов Семейдегі губаткомды таратып, құрамына қазақ большевиктерін енгізе отырып қайта жасақтайды. Жергілікті «Степная правда» газеті «Қазақ Орталық Атқару комитетінің қаулысына сәйкес осы жылдың 18 мамырында губернияның Қазақ Республикасына көшуіне байланысты Семей губаткомы таратылып, жаңа құрамда губревком тағайындалды: төрағасы С.Сәдуақасов, орынбасары Левитан және мүшелері Большаков, Әуезов, Нұрмақов, Полозов, Глинский» деп хабарлады [2]. Жаңа губревком құрамымен өткізген жиында Сәдуақасов Ақмола және Семей губернияларын Қазақстанға қосу мәселесі қиындықтар тудырып, жер-жердегі орыстар тарапынан «жойқын қарсылыққа, қасақана ұйымдастырылған қиянатқа тап болғанын» мәлімдейді. Мәселеге қатысты ашына сөйлеген М.Әуезов, Н.Нұрмақов және бірнеше қайраткердің сөздері мынаған саяды: «бұл мәселені келесі қысқа қалдыруға болмайды, халық арасына шығып, үгіт-насихатты барынша күшейту қажет; Дала генерал-губернаторына бағынған бұрынғы Семей облысының біртұтас қалпында Кирреспубликаға енуін Мәскеудегі орталық үкіметтен батыл түрде талап ету керек; бұл үшін бойында қазақ қаны бар, кеудесінде намыс оты лаулаған зиялы қауым жеке басының күйбең тірлігін қоя тұрып, даулы болыстарға аттансын, қазақ жерін жырымдау ісіне қарсы тұруға халықты жұмылдырсын!» [3]. Кетерінде Смағұл Сәдуақасов Губревком төрағасы міндетіне М.Әуезовты бекітіп кетеді. Деректерден білуімізше, Әуезов көп кешікпей дереу Қарқаралы уезіне іссапарға аттанады. Бұл жерде Сібірден ажырағысы келмеген ақгвардияшылардың бір тобы төңкеріс ұйымдастырып, жергілікті коммунистерден 80 адам қазаға ұшыраған болатын. Осы аймақтағы жағдайды орнықтыру мақсатымен тыныштандыру шараларын ұйымдастырып, бір айдай болады. Оның ұсынысымен Қарқаралы уездік ревкомының басшысы болып, көрнекті азамат Әзімбай Лекеров тағайындалады...

Елдің тұтастығын қалпына келтіруде парасаттылығы, ұлтжандылығымен назарға ілінсе керек, Әуезовтың ендігі қызметі Орынборда жалғасын табады. 1921 жылдың 25 тамызында «Киргосиздат» меңгерушісі Әуезовты және Нұрмақовты Семейден Орынборға алдыртып, оларға жаңа қызмет қарастыру туралы Облыстық партия комитетінің шешімі шыққан [4]. Кеңестік қазақ үкіметінің ордасы Орынборда 1921 жылы 27 қазанда өткен Қазатком мәжілісінде Әуезовты аштыққа ұшырағандарға көмек көрсетуші Орталық комиссиясы төрағасының орынбасарлығына сайлау туралы мәселе тыңдалып, шешімі бірауыздан мақұлданған [5]. 1921 жылы 1 қарашада өткен Қазатком мәжілісінде оны Қазаткомдағы мемлекеттік ақпарат құрылысына (Госинформстройка) өкіл етіп тағайындайды [6]. 1922 жылы 1 сәуірде Әуезовты Облыстық партия комитетінің жанынан өлкелік кеңес мектептерін тексеруге құрылған комиссияға өкіл ретінде бекіту туралы шешім де қабылданады [7]. Тағы да ескертеміз, бұл бізге ұлы жазушы жайлы деректердің ұшырасқаны ғана, осынау шешімдерді, бар мұрағаттық құжаттарды толықтыра қарау негізінде Әуезовтың жан-жақты атқарған қоғамдық-саяси қызметін зерттеп, бағасын беру алдағы уақыттың еншісі.

Соңғы шешімнен соң екі апта өтпей Әуезов Семей губаткомы төрағасына төмендегі мазмұнда хат жолдапты: «15 сәуірде Қазаткомның Обкомның профбюро өкілі ретінде Семейге жол жүргелі отырмын. Негізгі мақсатым қазақ тұрғындары арасында партиялық кеңес және кәсіптік жұмысты күшейту. Кезек күттірмейтін нақты шаруалар мыналар: өнеркәсіптік аудандарда қазақ жұмысшыларын ұйымдастыру, жер туралы декретті өмірге енгізу, қазақтың кедейлерін милиция қатарына тарту. Белгіленген шараларды жүзеге асыру үшін аталған кеңестік өндіріс салаларында тәжірибелі қазақ жұмысшыларының қажеттілігімен тығыз байланысты. Сондықтан, губком және губисполком жедел түрде айтылған қазақ жұмысшыларын тіркеуге алып, аудандардан шақыртуы тиіс. Алғашқы кезеңде бұл қажетті жұмысшылардың саны жиырма болуы керек. Қазақтар арасында кеңес жұмысын кеңейту ҚАКСР Өлкелік мекемелердің кезек күттірмейтін шаруасы болып отырғандығын хабарлаймын. ҚАКСР барлық губернияларға өкілдер жіберіліп, оған науқаншылдық сипат беріліп отыр. Сондықтан бұған көңіл бөлмеу қылмыспен барабар болып саналады». Қазаткомның обкомдық профбюро өкілі Әуезов. 1922-ж. 11-сәуір [8].

Мұрағат құжаттарынан Әуезовтың Семейде ғана емес, «II Кеңестер съезінен соң Әуезов Оралда болып, аштыққа ұшыраған дала тұрғындарына көмек көрсету шараларын ұйымдастырғаны, жұмысты атқаруға жергілікті қазақ қызметкерлерін қатыстырғаны» да айтылады [9]. 1922 жылдың ортасында өткен Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Төралқасының I сессиясының отырысында Қазақстандағы жалпы атқарылып жатқан жұмыстардың барысы қаралып, қызу пікірталастар өтті. Семей губерниясындағы кеңес билігінің жұмыстары жайлы есеп берген Егоров дегеннің баяндамасын Әуезов өткір сынға алады. Семейдегі азық-түлік салығын жинауды жетістік ретінде тізгеннен артық, қазақ ауылда-

рының тұрғындары мен қазақ жұмысшыларын кеңес билігіне тарту жөнінде ештеңе айта алмады дей отырып: «Семей губерниясындағы тұз кеніштері, Ертіс бойындағы құрылыстардағы жұмысшылардың 80 пайызы қазақтар. Олар ауыр жұмыстарды атқарады және кәсіпті игеретін мамандықтарға тартылмай отыр. Мәдени-ағартушылық жұмыстар мүлдем жүргізілмейді. Жергілікті губатқару комитеті әсіресе олардың материалдық жағдайына көңіл бөлуі керек, баяғыдай орыс жұмысшыларымен салыстырғанда қазақтардың ахуалы өте нашар. Көптеген өндірістік аудандарда қазақ жұмысшылары басым болғанымен әкімшілігі саудагер татарлар мен орыс жұмысшыларынан құралған. Салыстырмалы түрде басқалардан Семейдегі экономикалық жағдай біршама жақсы. Ендеше кеңес жұмысын көркейтуге мол мүмкіндік бар. Қазақтарды милицияға тарту керек. Ертіс жағасының он шақырымдық жерін қазақтарға қайтару туралы декрет былтыр қабылданғанына қарамастан ештеңе орындалмады. Тек ғана қазақтардың «казак қорларына» (казачьи фонд – Б.Қ.) бертінге дейін төлеп келген ақшалай салықты алып тастауды түбірлі өзгеріс деп санаймын...» деп Семей өңіріндегі отаршылдық тәртіптің аса өзгере қоймағандығын атап көрсеткен [10]. Сөйтсе Әуезовтың ащы сыны шамына тиген Егоров дегенің жөнсіз шыдамсызданып: «бар кемшіліктерді тізгені жақсы болды ғой, мені Семей жөніндегі жұмыс жайлы кінәлай қалса, сауалды мен кеше губревком төрағасы болған Әуезовтың өзіне жолдайттын боламын» – деп құйтырқылыққа салынған. Оған Әуезов «мен губревком төрағасы міндетін бір ай ғана атқардым және бар уақытым Қарқаралыдағы ауыр ахуалды орнықтыруға кетті...» деп байыппен жауап берген.

Осы өткен жиынның стенограммасында Оралдағы аштықпен күрес мәселесі турасындағы жарыс-сөздер барысында Әуезов те сыни әрі саликалы пікірін айтып отырады. Ауыр жағдайды басынан кешірген губерниялардағы аштықтың себеп-салдарына қаныққан ол өз ойларын былайша тұжырымдайды: «Аштықпен күрестің ұзақ мерзімге белгіленген жоспары жасалуы қажет. Орталық комитетке қазақ тұрғындарының көшіп-қонуының бағытын анықтауы тиіс. Мәселен Торғай уезінен, Шалқар ауданына теміржол бойымен жүруге, жазда Кереку, Атбасарға қарай көшуге болады. Оған үгіт-насихат жұмысын жүргізіп, көшіп келушілерге жергілікті органдардың көмек көрсетуі жөнінде тапсырмалар беру керек...» [11]. Әуезовтың жалпы жарыс-сөздерге қатысуынан алынған құжаттардан бізге қажет деп санаған орысшадан қысқа аудармаларды ұсындық. Мақсатымыз М.Әуезовтың 1920-1922 жылдар аралығында мемлекеттік-саяси қызметке қызу араласқандығын мұрағат құжаттары арқылы оқырманды хабардар етіп, зерттеушілердің назарын аударсақ деп едік.

Ұлтының мұраты жолында мемлекет ісіне қызу араласқан Әуезов көпке ұзамай кенеттен әкімшілік қызметтен бас тартып, шығармашылық жолға түседі. Оның себебін айғақтайтын дәлелдерді кездестірмедік. 1926 жылы Ленинград университетінің III курс студенті болып жүргендегі Қазақстан халық комиссарлар кеңесінің төрағасы Н.Нұрмақовқа жолдаған өтініш жайында Әуезов өзінің алдағы өмір жолын айқындағандығын былайша білдіреді: “Мен оқытушы мамандығын ұзаққа таңдадым және өзімнің болашағымды қазақ мектептеріңсіз елестете алмаймын” – деп жазады. Сол сияқты “1919 жылдан бергі қызметім туралы үндемедім, оны Нұрмақов жеткілікті білетін болар” – деп айтып өткен-ді [12]. Осылайша қазақ халқына әкімшілік жолмен қамқорлық жасаудағы тәуір бастаманы ол көпке созбай саяси қызметпен түбегейлі қош айтысып, оқу-ағарту және шығармашылыққа біржола көшеді. Асылы, бұл шешімнен Әуезов те, қазақ халқы да ұтылған жоқ.

1. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ), 30-қор, 1-тізбе, 460-іс, 87-88-парақтар.

2. Кенемолдин М. Тұрағұл және Алашорда үкіметі // Абай журналы. – №4. 2006. – Б. 34-35.

3. Сәрсекке М. Шекара // Егемен Қазақстан. 2003. 28 мамыр. – Б. 9.

4. Қазақстан Республикасының Президентінің Мұрағаты (ҚРПМ), 139-қ., 1-т., 13а-іс, 52-п.

5. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚРОММ), 5-қ., 18-т., 94-іс, 5-6-п.п.

6. Бұл да сонда, 8-п.

7. Бұл да сонда, 16-п.

8. Бұл да сонда, 15-п.

9. Бұл да сонда, 2-т, 18-іс, 64-п.

10. Бұл да сонда, 222-п.

11. Бұл да сонда, 144-п.

12. Қабдөшев Б. Затаевич пен Әуезовтың хаттары // Фемида. – 1998. №7. – 70-75 бб.

Резюме

В статье на основе архивных источников рассматриваются участие Мухтара Ауезова в общественно-политической жизни Казахской Автономной Республики 20-годы XX века.

Summary

This article presets the participation of M.Ayezov in social political life of the Kazakh republic by the archive sources in 20-es of 20-th century.

М.М. СПЕРАНСКИЙ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕ

Мырзатаева З.Б. – *Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және (PhD) докторантура институтының доценті, т.ғ.к.*

«...менімен тек Ермак теңесе алады...»

М.М. Сперанский

1822 жылы 22 шілдеде «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» бекітіліп, орта жүздің (Орталық, Шығыс Қазақстан – авт.) дәстүрлі хандық басқару жүйесі жойылды. Жарғы авторы – Ресей реформаторы М.М. Сперанский. М.М. Сперанскийге жүктелген міндет: Сібір халықтары мен батыс Сібір болып есептелінетін Сарыарқалықтар – орта жүз қазақтарын басқаруды заңдастырып, мұндағы жер асты мен жер үсті байлығын империя меншігі етуге жол ашу болды...

Сібірде жүрген М.Сперанский (1820 ж.) қызына жолдаған бір хатында: «...мен Сібірдің Ресей империясының саясаты үшін пайдалы болатын тамаша қажеттіліктерін таптым. Бұл тұрғыдан алғанда, менімен тек қана, Ермак теңесе алады...» [1], – деп, қазақтар үшін нағыз бауқеспе, қарақшы болып саналатын Ермакпен өзін қатар қойып қуана баяндағанынан-ақ, Сібірге қаншалықты «жанашыр» екені аңғарылады. Сондай-ақ, оның: «Ресей байлығы, бұдан былай қарай Сібірдің арқасында ұлғаятын болады» [1, 143 б.], – деп отарлық мақсатын жасырмай ашық жазды.

Шынында, М.Сперанский Сібір және қазақ даласына арнаған реформалары арқылы бұл жерлерге империялық биліктің мықтап тұрып орнығуына жол ашып берді, сөйтіп Ермактан асып түскенін дәлелдеді. Сібір тарихын зерттеуші ғалым, В.В. Вагин, «М.М. Сперанскийдің 1819-1822 жж. аралығындағы Сібірдегі қызметі туралы тарихи мәліметтер» атты еңбегінің алғысөзінде: «Кітапта ең маңызды мәселелер айтылмай қалды, – дейді, ол – М.М. Сперанскийдің Батыс Сібірдегі (қазақ жеріндегі – авт.) қызметі жөнінде мәліметтің тым аз болып қалуы. Менің бұл кемшілікті толықтыру талпынысым сәтсіз шықты. Келешекте, бұл тақырыпты арнайы зерттеушіге, яғни, Сперанскийдің осы өлкедегі қызметін зерттеу барысында қиындықтар тууы әбден мүмкін» [2], – деген, алайда қолдағы материалдар проблеманы ашуға мүмкіндік береді. Ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ қоғамының қоғамдық саяси жүйесіне түбегейлі өзгерістер енгізуші, реформатор М.М. Сперанский деген кім еді? Тақырыпқа кіріспес бұрын, ол туралы толығырақ тоқталғанды жөн көрдік. М.М. Сперанский 1772 жылы 1 қаңтарда поп семьясында дүниеге келген. 1812 жылы Александр I патшамен тығыз байланыстағы Граф Аракчеевтің патшамен М.Сперанский арасына от салуы оның (Сперанскийдің) жер аударылуына себепкер болған. Сөйтіп, 1812 жылдан 1816 жылға дейін М.Сперанский айдауда болып, кейін патша сеніміне кірген ол, 1816 жылы Пензен губернаторы, 1819 жылы 22 наурызда Сібірдің генерал-губернаторы болып тағайындалады, 1821 жылы Санкт-Петербургке келген соң, 17 шілдеде департамент заңдары бойынша мемлекеттік кеңестің мүшесі болған. 1826 жылға дейін әр түрлі комиссиялар мен комитеттерде ерекше тапсырмаларды орындаумен айналысып, 1821 жылы 28 маусымда Сібір комитетінің төрағасы болып тағайындалады. 1823 жылы Дон әскеріне арналған мекеменің жобасы туралы ерекше комитетке тағайындалыпты [3].

Көріп отырғанымыздай М.Сперанский Ресейдің мемлекеттік қызметкер, ірі шенеунік болған. Оның өмірі мен қызметі XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресейдің мемлекет құрылымындағы, қоғамдық өміріндегі саяси өзгерістерімен қатар келді...

...1801 жылы Ресей патшалығының тағына отырған Александр I тұсында, Европада Ресей беделінің өсуіне байланысты, ішкі саяси жағдайлар (Ресейдегі – автор) да күрт өзгерген-тін. Империяның ішінен күннен-күнге күшейіп келе жатқан оппозицияны жаншып басу үшін шенеуніктер мемлекеттік басқару жүйесінің түрлі нұсқаларын қарастыра бастаған болатын. Сондай-ақ, 1806 жылғы Тильзит бітім-шарты бұл шараны жеделдете іске асыруға түрткі болды. Себебі, Франциямен территориялық

блокада Ресейдің тоқыма фабрикасының және өзге де экономикалық байланыстарының дамуы жолында үлкен соққы болып тиді. Сондықтан да, Ресейдегі бүкіл заңдылықтарды қайта қарастыру жұмысына кіріскен М.М. Сперанский «Мемлекетті басқару туралы түрлі реформалар жасау мезгілі пісіп жетілді» [4] – деп, империя капитализмінің дамуына жол ашуды көздеп, оны қолға алу қажеттілігін баса көрсетеді.

Алайда, М.М. Сперанскийдің мемлекетті басқару жүйесін қайта қарастыру жұмысы жоғарыда атап көрсеткеніміздей, 1812 жылы граф Аракчеевтің ықпалынан патша қаһарына ұшыраған ол 5 жылға жер аударылып, тек, араға 7 жыл салып 1819 жылы қайта «қолға алған» еді.

1819 жылы патшалық әкімшілік, мемлекеттік қазынаға, Сібірден жиналатын салықтың, күрт төмендеуі себепті, М.М. Сперанскийге, Сібір басқармасы қызметін тексеру (ревизия) міндетін жүктейді. Бұл тексерудің нәтижесінде Сібірдегі жергілікті шенеуніктердің қылмыстары әшкереленеді. Ондағы генерал-губернаторлар, губернаторлар, округ басшылары Сібір халықтарын бастықпен тонау, пара алу, оларды шексіз қанау секілді заңсыз істермен айналысуды әдеттегі дәстүрге айналдырғанына куә болады. Бұл әсіресе, губернатор И.Б. Пестельдің (1806-1819 гг.) тұсында ерекше шиеленіскен екен. «И.Б Пестельдің тұсында басқару жүйесі ешбір заңға симайды...» [5,79 б.], – деген, Т.И. Южаков та өз еңбегінде Сібірдегі мемлекеттік басқару істеріндегі қылмыстық былықтарын жан-жақты ашып, көрсеткен.

Сол себепті, Ресейдің мемлекеттік қазынасына Сібірден ешқандай «пайда» түспей қалып жаты. Сондықтан, М.М. Сперанский Тобольск, Томск, Иркутск қалаларын қамтитын Сібір аймағы мен қазақ даласына түбегейлі реформа жасамай, қажетті деңгейде Ресей капитализмі үшін пайда келтіру мүмкін емес деп түсіндірді. Азия департаментінде, 1819 жылы тек қана қазақ даласына қарасты саяси-экономикалық мәселелермен айналысатын Азиялық комитет атты ерекше орган құрды. Бұл комитеттің тапсырмасы бойынша сол кезеңге дейінгі орыс-қазақ қатынастарын анықтау үшін М.М. Сперанский 1819 жылы Солтүстік шығыс Қазақстанға келді. Қазақ қоғамымен таныса келе, түйген пікірін, ол қызына жолдаған хатында, қазақ қоғамын дөрекі түрде төмендетіп жазып, таныстырады. Өз сөзінде қазақтарды [6]. Мұның себебі, өздерін (отаршыл орыстар – автор) өзге елдерді жарылқаушы ретінде таныту мақсатынан туындаған еді. Шоқан Уәлиханов сөзімен айтсақ, қазақтар үшін орыстар ортасы мүлдем жат, бөтен болды, олар орыс заңын да, көмегін де қажет еткен емес. Халық бұқарасы үшін өзінің туған, өзінің дүниеге келген бетте қанына сіңген дәстүрлі ұлттық заңдылығынан артық ештеңе жоқ [7, 19 б.].

Қазақ қоғамымен шала танысып үлгерген Сперанский, бірінші кезекте, бұл елді орыстандыру, христиандандыру, қажет деп тапты. Сперанский, «қазақтардың мұсылман деген аты ғана болмаса, шын мәнінде оларды таза мұсылман деп есептеуге болмайды. Оларды христиан дініне енгізу де, сол себепті қиын іс болмайды» [7, 98 б.], – деп қатты қателесті.

Елді туған дінінен зорлықпен айыру - ұлттық руханияттан, яғни адамзатты өз ұлтынан айыру екені баршаға мәлім. Қазақта мынадай заң бабы болған: Отанын, елін, дінін сатқандарға, сондай-ақ, дұшпандарға жәрдемдескендерді ат құйрығына байлап, азаптап өлтірілсін [8]. Ал, мұның өзі еліне, халқына, дініне опасыздық жасаған сатқындарды аямай жазалау ежелден келе жатқан дұрыс іс екенін көрсетіп тұр. Мемлекеттіліктің үш элементінен (Отан, елі, діні) айырылмау жолында күрескен және осы жолда мерт болған ел ағаларының арқасында, бүгінгі ұрпақ – біздер дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде бой түзеп отырмыз. Қазақтарды христиандардырып, тарих сахнасынан ысырып тастау – оңай іс болмағанын уақыт дәлелдеп берді.

Сперанский, сондай-ақ, Сібір өлкесінің де, қазақ даласының да халықтарының тұрмыс-салт дәстүрі, этнографиялық мәдениетімен жете таныс болмаған. Сол себепті де, дайындалған Жарғылар бұл қоғам дамуына мүлдем қайшы болды. Сонымен Жарғылар даярлау үшін алдымен Арқа даласында болған, Сперанскийді Сібір әскери шебіндегі командирлер бұл уақытқа дейінгі орыс-қазақ қатынастарының түпкілікті мән-жәйімен таныстырды. Бұл танысудың барысында біріншіден, Ресейдің Сібір шебі арқылы жүргізілген сауда ісін және оның XIX ғасырдың 20-жылдардағы жағдайын, сондай-ақ оны саудаға нендей жағдай бөгет болып отырғанын; екіншіден, Сібір шебінен тыс жатқан өлкенің тау-кен өндіріс саласына тигізер пайдасы қаншалықты екенін анықтау; үшіншіден, қазақ қоғамының әлеуметтік және саяси-құрылымы жөнінде мәліметтер алу, орыс өкіметінің осы уақытқа дейінгі «тірегі» болған әлеуметтік топтың шын мәніндегі жағдайы қандай: қазақтар «бодандығының» анықталмауы неліктен және оларды тәуелсіздігінен толық айыруға «сүйеніш» болатын жергілікті әлеуметтік топтың ел ішіндегі беделі қандай?; төртіншіден, Сібір шебінің халықаралық-хұқықтық статусы қандай?: мұндағы мекемелердің саяси-әлеуметтік құрылымы және Сібір әкімшілігімен өзара байланысы

қандай екенін анықтауға кірісті. Орыс Сібір ведомствосы бұл жөнінде: «Қазақ хандары үш жүзге бөлінген, оларда жалпы ортақ сот және сот істерімен айналысатын ортақ орган жоқ. Мұнда, жеке хандықтар, билер сотымен ғана шектелген. Тұрақты армия жоқ. Ал, бодандық шарт мәселесіне келсек, қазақтар, орыстардан толық тәуелсіз» [9] – деп жазды.

Расында, Орта жүз хандығы бұл уақытта (1820 ж.) орыстардан мүлдем саяси тәуелсіз өмір сүріп жатты. Мұны дәлелдейтін мына дерекке назар аударайықшы. Ақмола комитетінің еңбектерінде, Омбы қаласының тарихын баяндай отырып, біз қарастырғалы отырған кезеңдегі Омбы шекара басқармасының қазақ даласына, қатысты өзара қарым-қатынасы туралы былай делінген: «1) шекара басшылары шеп ішіне өтуге ықыласты қазақтарды қабылдауға ғана хұқылы; 2) сондай-ақ, уақытша көшіп-қону үшін шеп ішіне өткізіп тұруға хұқы бар. 3) орыстар тек шеп ішіндегі қазақтар үстінен басқара алды; 4) шептегі қазақтарды мемлекеттік сарайға депутат ретінде аттандыра алады; 5) орыс керуендерін толық қауіпсіздендіру үшін шекара сыртындағы, Арқа даласындағы қазақтың белді сұлтандарымен келіссөз жүргізу арқылы ғана мүмкін» [10]. Бір сөзбен айтқанда, Орта жүз хандығы дербес саяси тәуелсіз мемлекет болды. Сперанский қазақ даласына орыстық басқару жүйесін енгізу жолымен, бүкіл Арқа халқын бір тізгінде ұстауды көздеді. Оның батыстық Сібір шебіндегілер шынында еріксіз-бодан күйде болса, одан шалғай қашықта қоныстанғандар ерікті өмір сүріп жатқан еді. «Ерікті» елді «еріксізге» айналдыру үшін Сібір әкімшілігі шеп бойындағы орыс бекіністерін күшейту керек, деп тапты. Сондай, қарулы күштің көмегімен, ел басы – хан орнына, орыстың округтік дуанын қойып, тұтас хандықты бөлшектеп, әрбір ұсақ әкімшіліктің басына патшалықтың төменгі буынындағы чиновниктері арқылы басқару ойластырылды. Сөйтіп, үш-ақ жылдың ішінде бүкіл Сібір мен Орта жүз хандығының географиялық орналасуын, ұлттық мәдениетін, экономикасы мен этнографиясын, сондай-ақ әкімшілік құрылысы жөнінде мәліметтер жинауды аяқтады. Айта кету керек, Ресей шенеуніктері ел арасынан мәлімет жинауды құпия түрде жүргізді. Жарғыны дайындау науқанында ерекше белсенділік танытқан патша әкімшілігінің басты өкілдерінің бірі – декабрист Батеньковтың «елеулі» еңбегін атап өтпеске болмайды. Батеньков өзі Сібір жөнінде біраз таныс болды. Себебі ол Тобольскіде туып-өскен-тін. Сондай-ақ, ол көпшілікке белгілі ғалым-географ болды, әрі шығыс тілдерін жақсы меңгерді әсіресе татарша. Батеньковтың мұндай «энциклопедиялық» жан-жақтылығын ескере отырып, «Жарғыларды» дайындау үшін статистикалық материалдар жинауды және заңдар жобасын жасауды Сперанский оған арнайы табыс етеді [11]. Көптеген осы секілді, нақты материалдарды жинақтай келе, біз, «Сібір бұратаналары» мен «Сібір қырғыздары жарғыларының» түпкі авторы Батеньков Г.С. болғанына көз жеткіздік. Мәселен, мұны Ядринцев те дәлелдейді: «қырғыздар (қазақтар авт.) туралы мекемені құруда қазақ даласында болған көпестер мен мешандар Батеньковтің тікелей өзімен қарым-қатынас жасаған» [12]. Сібір тарихшысы Вагин де бұл жөнінде былай дейді: «Бізге дейінгі ғалымдар (Щукин және т.б.) Сібір жөніндегі заңдылықтың түпнұсқасы, кейінгі жобадан кейбір ғана өзгерістерімен айырмашылығы болған дейді» [13].

Г.С. Батеньков Сібірге арнап 6 түрлі «Жарғылар» даярлады. Олар: 1) Сібір бұратаналарын басқару туралы жарғы; 2) Сібір қырғыздарын басқару туралы жарғы; 3) Жер айдалғандар жөніндегі жарғы; 4) «Сібірдегі құрғақ жол қатынастары туралы жарғы»; 6) Сібірдегі қала казактары туралы жарғы [14]. Г.С. Батеньков даярлаған Сібір қырғыздары туралы жарғыны, кейінгі М.М. Сперанский өндеген жарғымен салыстыру үшін, іздестіріп көрдік. Бірақ, таба алмадық. Омбы облыстық мұрағатынан да, Қазақстан Республикасы мұрағатынан да табылмады. М.М. Сперанский, Г.С. Батеньков реформаларына біршама өзгерістер енгізген көрінеді. Көптеген тарихшы-зерттеушілердің мәлімдеуінше, М.Сперанский Жарғыны жарамсыз деп, өзінше біршама өзгерістер енгізген. Шынын айтқанда Батеньков та, оны қайта өндеген Сперанский де, Ресей империализмінің игілігі үшін қызмет етті. Сондықтан, даярланған қандай басқару жобасы болмасын, қазақтар үшін пайдасы болған жоқ. 1822 жылы Сібір газетінің 42 нөміріндегі «Отарлау және оның мәні» атты мақаладағы мына жолдарда: «...біздерге (орыстарға-автор) ерікті европалық қоғамның көзқарастары белгісіз болып келді. Француздар айтады: жаңа жерлерге көшу бұл заңды түрде өмір сүре білу. Бұл заңдылық адамзаттың өз жағдайын жақсарту құқығына шексіз ие болуын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, әркімнің өмір сүруі жаңа жерлер есебінен арзанға түсіп отырса, олардың ыңғайлы жер табуына шексіз құқы бар» [15], – делінген евроцентристік бағыттағы империалистік ұстанымды қолдайтыны ашық айтылады. Алайда, қазақ жерлері ешқашан бос жатқан емес, оның тарихи тамыры мыңдаған, миллиондаған жылдарды қамтитыны бұрын да дәлелденіп жатты, ал бүгінде 20 жыл тәуелсіздік мерзімінде «мәдени мұраларымыз» арқылы отарсыздану жады жаңғыртылып, ғылыми негізден дәлелденді, ол толыққанды ғылыми кешенді шешімін тапқан.

М.М. Сперанский, Г.С. Батеньковтың даярлаған заң жобаларына өзгерістер енгізе отырып, одан басқа, «Сібірдегі жер салығы» жөніндегі «ереже», «Кеден қорындағы нан жөніндегі ереже», «Бұратаналар мен шаруалар арасындағы қарыз міндеткерліктері туралы ереже» заңдылықтарын даярлады. Реформа жобалары 1821 жылдың ақпан айында-ақ, дайын болды. Ол І Александр патшаға жолдаған хатында Сібір қазақтарының Жарғысын жасауда, Ресейдің транзиттік сауда жолын қауіпсіздендіретін тірек пункттерін құру, даланы дуандарға бөліп басқару туралы ерекше ескерілгенін жазды. Сондай-ақ, ол бұл хатында жобада жеке Омбы облысының құрылуы қарастырылғанын және мұның үстінен шекара басқармасының қойылатындығын, ал ол өз кезегінде Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына тікелей бағынышты болатынын айтты [16]. М.М. Сперанский, хан билігі жөнінде былай деді: «Хандық билік түпкілікті жойылу керек, оның халық ішінде беделі жоқ және ол жаңа заңдық жобаға мүлдем қайшы» [16, 64-65 б.].

Сібір заңдарының жобалары 1821 жылдың қараша айында да, желтоқсан айында да арнайы құрылған Сібір комитетінде бірнеше рет талқыланды [17].

Бұл комитет 1838 жылға дейін қызмет атқара отырып, түбегейлі реформалар жүргізу жұмыстарын іс жүзінде заңдылықтарды талқылайтын және әкімшілік функциялары жүктелген жоғарғы мемлекеттік тұрғыдағы мекемелердің қатарындағы орган болып есептелінді.

1821 жылдың 28 маусымында І Сібір комитеті кеңесіне қаржы министрі граф Гурьев, халық ағарту министрі князь А.Н.Голицын, мемлекеттік бақылау бастығы – барон Капенгаузен, ішкі істер министрі – граф В.П. Кочубей қатысты. Комитет талқылауының нәтижесінде, Ресей өкіметінің атынан Сперанскийдің Сібір бұратаналары мен «Сібір қазақтарына» арналған Жарғы жобалары бірауыздан қабылданды. Сары Арқа қазақтарын еліміздің өзге өңірлеріндегілерден ажырату үшін «Сібір қазақтары» деп атады. Сөйтіп, «Сібір қазақтары» Сібірдегі Омбы облысының басшылығына қаратылды. Батыс Сібірге, Томск, Тобольск облыстары да кірді, Омбы облысы қазақ даласының басты әкімшілік орталығына айналды. Мұның себебі, Омбы қаласы, бір жағынан, Орта жүзге жақын жатқандықтан, ал, екінші жағынан, патша өкіметі Омбыны әскери бекіністерге толтырып қазақ даласына шабуылға жақын маңдағы тыл есебінде қарастыруынан еді.

М.М. Сперанский даярлаған реформа жобалары Сібір комитетінде 1821 жылы талқыланып, қабылданғанымен, Александр І оны тек 1821 жылы 26 қаңтарда қарады. Содан, осы жылдың 22 маусымында ғана заңдық құжат негізінде, мемлекеттік тұрғыдан бекітілді. Ал 22 шілдеде «Сібір қазақтары туралы Жарғының» іс жүзіне асыруға жарлық шықты. Жарлықта, Сібір генерал-губернаторы құпия кеңесші Сперанскийдің бұл құжатын, империя мүддесіне сай деп тауып, Сібір басқармаларының құрамына тоқталады. Біріншіден, Сібірде екі бас басқарма құрылады делінді. Олар: Батыс және Шығыс. 2) Томск, Тобольск, Омбы облыстары Батыс Бас басқармасына жатқызылды; 3) Шығыс Бас басқармасына Иркутск, жаңадан құрылған Енисей губерниясы және Якутск губерниясы; 4) Енисей губерниясы уездерден құрылған. Олар Томск, Иркутск губернияларына бөлінген; Губерния басқармасының орталығы Красноярскіде болды; 5) Омбы облысы Томск, Тобольск губернияларының уездерінен құралды. Облыстық басқарма Омскіде орналастырылды; 6) Сібірдің әр бөлігінің бас басқармасы генерал-губернаторларға берілді. Оның бірі Тобольскіде, екіншісі Иркутскіде болды; 7) Генерал-губернаторлар өздеріне бөлінген губернияны 1805 жылғы ерекше наказ және жалпы губерндік мекеменің негізінде басқарды; 8) генерал-губернаторлардың бірінші міндеті губерния шекарасы белгіленген аймақты ғана басқару т.б. ... бұдан өзге 8 түрлі Шығыс Сібірді басқару тәртібі баяндалды. Жарлық соңынан Александр І өз мөрін қойып бекітті [18].

Сөйтіп, Ресей империясы ХІХ ғасырдың 20-жылдарында хандық билікті түбегейлі жоя отырып, жаңа отарлау саясатын жүргізетін жаңа басқару аппаратын Омбы қаласында құра бастады.

М.М. Сперанский «Сібір қырғыздары туралы Жарғыда» төмендегідей отарлық шараларға аса көңіл бөлді: 1) Сібір қазақтары даласына болыстардан құралған сыртқы округтер ашу; 2) шекараға 100 шақырым жерден бастап қазақтар шапқыншылықтарына жол бермеу; 3) хан билігін жою; 4) шеп ішінде көшіп-қонған қазақтарды орыс-казак ауылдарынан әрмен қарай ығыстыру; 5) жекеше Омбы облысы атты шекара басқармасын құру.

Сонымен, Сперанский реформаны сөзсіз отарлық мақсатта даярлады деуге толық негіз бар.

«Жарғы» авторы Омбы мен Семей аралығында көшіп-қонып жүрген қазақтың кейбір билеуші топтарымен тілдескені болмаса ғасырлар бойы қалыптасқан қан мен терге сіңісіп кеткен рулық қауымдық жер иеленудің шаруашылықтың басты түрі – мал шаруашылығының мүддесімен тығыз байланыстылығын жете түсінбеген.

Қорыта айтқанда Орта жүзде орыстық басқару жүйесінің енгізілуі мына төмендегі себептермен байланысты даярланды: 1) XVI ғасырдан бергі қазақ даласын отарлауға бағыттталып ішкері еніп келе жатқан Ресейдің Сібір шебіндегі бекіністеріне қазақтардың үздіксіз қарсылығын басып-жаншып елді біржолата бағындыру еді; 2) XIX ғасырдың басындағы (1807 жылғы Тильзит бітім шарты бойынша) аймақтық блокада әсерінен Ресей экономикасының қайшылыққа тірелуіне байланысты қазақ даласын шикізат көзі ретінде пайдалану болды; 3) Орта Азия елдерімен байланыс жасауда транзиттік мәні зор Орта жүз жерін жаулап, әрі қарай «Шығыс саясатын» іске асыру; 4) Орта жүзде орыс сауда керуендеріне (тағы басқа отарлық шараларды іске асыруға) кепілдік беретін отарлық әкімшілік аппарат құру; 5) Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің дүние салуына байланысты ендігі жерде хан сайламау саясатындағы мүмкіндікті пайдаланып хандық билікті жою еді.

1. Чибиряев А.С. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. – М., 1993. 227. – С. 143.
2. Вагин В. Исторические сведения о деятельности графа М.М. Сперанского в Сибири с 1819-1822 гг. т.1. – СПб., 1924. – 4 с.
3. Каталог фонда М.М. Сперанского 731. – И., 1962, – С. 6.
4. Чибиряев А.С. Великий русский реформатор. Жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. – М., 1993. – С. 143.
5. Южаков С.Н. Сперанский М. Его жизнь и общественная деятельность. – СПб. 1892. – 88 с.
6. Жизнь графа Сперанского М.М. «Труды РГО» Т., II, ч III, – СПб. 1861. – С. 366.
7. Валиханов Ч. Записки о судебной реформе. //Собр. Соч. Т.4. – Алма-Ата, – С. 99.
8. Кенжеахметов С. Даланың әділет, құқық және билік заңдары. // Ақиқат 10. 1998 ж. 70 б.
9. Абдрахманова Б.М. Разработка М.М. Сперанским Устава о Сибирских киргизах. 1822 г. «Социально-политические институты Казахского общества» //Вестник Московского Университета Серия 8. Историческое. 1991 г. – С. 51.
10. Труды Акмолинского комитета. – Омск, 1880. ч.1. – С. 51-54.
11. Бекмаханова Н.Е., Сайкина Р.А. Законодательная политика царского правительства в 20-х г. XIX в. В Казахстане // В. Кн. История. – Алматы, 1985. Вып.3. – С. 123.
12. Фетисов М.И. Русско-казахские литературные отношения в первой половине XIX в. – Алма-Ата, 1959. – С. 335.
13. Красовский М. Аталған еңбегінде. – С. 185.
14. Бекмаханова Н.Е., Сайкина Ф.А. аталған еңбегінде. – С. 118.
15. Колонизация и ее значение // Сибирь. 1892. №42.
16. Прутченко С. Сибирские окраины. – СПб., 1899, – с. 64.
17. Жизнь графа Сперанского М.М. «Труды РГО» т. II. ч. III – СПб., 1861. – С. 3-266.
18. Материалы по истории политического строя Казахстана – Алма-Ата, 1960, т.1. – С. 16.

Резюме

«Устав о Сибирских киргизах» ликвидировал политическую самостоятельность казахов Среднего жуза. Автором реформы был государственный деятель и реформатор России начала XIX века М.М. Сперанский. В данной статье излагаются и раскрываются взгляды М.М. Сперанского на казахское общество, его политические и колониальные замыслы, которые подтверждаются фактическими материалами о посещении Сперанским районов Центрального Казахстана, то есть Сарыарки. Исследователь пытается уточнить вклад М.М. Сперанского в разработку первоисточника «Устава о Сибирских киргизах 1822 г.». Автор статьи приходит к выводу о том, что «Устав о сибирских киргизах» был подготовлен на благо царской империи и имел исключительно колониальную направленность.

Summary

«The Charter of the Kirghiz Siberian» is - imperialistic law, which, deprived of political freedom Kazakhs Middle Juz. Author Reform - a statesman of tsarist imperialism, reformer M.M. Speransky. The article describes and reveals the rich factual materials about visit in Saryarka Speransky, his views on the Kazakh society and the political colonial structure. The researcher tries to discover scientifically, who was the author of the original source "of the Charter of the Kirghiz Siberia 1822." The article concludes that "the Charter of the Kirghiz Siberia," prepared for the benefit of the tsarist empire and has only a colonial character.

МУСТАФА ШОКАЙ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛИГИ НАЦИЙ

С.А. Багдатова – к.и.н., с.н.с. *Института истории государства КН МОН РК*

Мустафа Шокай оставил богатейшее научное наследие, которое требует своего всестороннего изучения и осмысления. В годы советской власти он вынужден был покинуть Родину, почти половину своей жизни (1918-1941) Мустафа Шокай провел в эмиграции, был оторван от своих корней, однако, незримая, духовная связь с исторической родиной оставалась. Находясь в изгнании, он продолжал «одиноко и отчаянно отстаивать интересы своих соотечественников, попавших под железную пята советской власти» [1, 59]. Неустанная борьба нашла яркое отражение в публицистике Мустафы Шокая, основной лейтмотив которой, судьба исторической родины, его волнуют все события, происходящие в советской стране, прежде всего в национальных республиках. Он живо отзывается на драматические события репрессий, сочувствует представителям казахской интеллигенции, ставших жертвами тоталитарного режима, его статьи показывают и доказывают уровень информированности автора о жизни советского государства, положении советских республик, его желание быть сопричастным ко всем событиям, происходившим в советском государстве, особенно в национальных регионах.

Особый интерес вызывают публицистические исследования Мустафы Шокая, в которых анализируется международная ситуация периода 20-30-х годов XX века. В богатейшем наследии, отражен весь спектр политических событий мировой истории двадцатых-тридцатых годов XX века, определена позиция автора по отношению к политике европейских государств, к событиям, происходящим в государствах Востока, в частности Турции. Анализ происходящих событий проведен автором на высоком научном уровне, сравнимым с уровнем современных общественно-политических исследований, что прослеживается в подаче материала, широте охвата наиболее актуальных проблем международных отношений, аналитическому обзору событий, применяемой терминологии: «саяси мемлекет», «геосаяси», «ұжымдық қауіпсіздік», «әлемдік төңкеріс».

Хронологическая последовательность статей, позволяет проследить, что особое значение актуальные проблемы международных отношений, внешней политики приобретают в творчестве автора в период 30-х годов XX века, это время нарастания тревожных тенденций в международных отношениях, утверждение фашистских режимов, когда даже главные гаранты Версальской системы (Англия и Франция) «демонстрировали готовность идти навстречу требованиям агрессивных государств» [2, 180].

Только за период 1934-1939 годов Мустафой Шокаем написано более 40 статей, посвященных международной проблематике, что является показателем значительного интереса автора к данной проблеме. Ряд статей составляют целый цикл под рубрикой: «Халықаралық өмірден», «Халықаралық жағдай», «Халықаралық мәселелер», «Бүгінгі халықаралық жағдай», «1936 жыл ішіндегі халықаралық жағдай».

Из вышеуказанного цикла, внимание исследователей привлекают работы, посвященные истории образования, основным принципам и направлениям деятельности постоянно действующей первой международной организации Лиги Наций.

Лига Наций должна была стать важнейшим инструментом и гарантом нового международного порядка, универсальной организацией, объединяющей все государства мира для сотрудничества, мирного разрешения конфликтов и солидарного противодействия любой агрессии. В апреле 1919 года был официально принят Устав Лиги Наций, к середине 1920-х годов в ней были представлены уже 56 государств. История Лиги Наций, принятие в состав организации новых членов в 1932-1934 годах, нашли свое отражение в публицистике Мустафы Шокая: «Түркия және Ұлттар Ұйымы» (1931) [3], «Түркияның Ұлттар Ұйымына кіруіне большевиктердің көзқарасы» (1932) [4], «Түркия туралы большевиктердің екі басылымы» [5], «Ұлттар Ұйымы және Кеңес үкіметі» (1934) [6], «Халықаралық саясаттағы Кеңес үкіметінің бүгінгі рөлі» [7], «Халықаралық өмірден» (1938) [8], «Халықаралық өмірден» (1939) [9].

В вышеуказанных статьях Мустафа Шокай наряду с общим обзором международных событий, уделяет особое внимание проблеме вступления в Лигу Наций двух государств, Турции и Советского Союза. В 1931 году Мустафа Шокай пишет статью «Түркия және Ұлттар Ұйымы», в которой характеризует роль политических органов Лиги Наций: Ассамблеи и Совета. Определяет особую роль Совета Лиги Наций, который в рамках своих функциональных обязанностей осуществляет многостороннюю деятельность: готовит документы по ограничению гонки вооружений, контролирует деятель-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.

ность стран, имеющих подмандатные территории, осуществляет защиту прав национальных меньшинств. Подчеркивая значительную роль Лиги Наций в международных отношениях, автор приходит к выводу, что исходя из важности задач решаемых организацией, одна из наиболее передовых стран восточного региона, Турция, должна присутствовать в ее составе. Автор считает вхождение Турции в Лигу Наций исторически важным шагом, который в дальнейшем позволит ей упрочить свое международное положение [3, 182].

В то же время Мустафа Шокай характеризует позицию советского государства, весьма негативно оценившего вступление Турции в Лигу Наций. Так в статье «Түркияның Ұлттар Ұйымына кіруіне большевиктердің көзқарасы» (1932), Мустафа Шокай, приводит выдержку из большевистской газеты: «Туркменская искра»: «Бұдан былай Түркия сыртқы саясатының бағыты біртіндеп өзгертін болады. Түркия бейбітшілік және ұлттар достығы хақындағы жалған ұрандарды бетке ұстап, күштілер мүддесіне кул еткен дүние империализмінің орталығы Ұлттар Ұйымына кірді. Түркияның Ұлттар Ұйымына кіруі оның кері шегінуі болып табылады» [4, 275].

Стремление советского государства оценивать все события с ярко выраженных классовых позиций, прямое отражение общепринятых идеологических установок большевиков, такая постановка проблемы вызвала резкое неприятие Мустафы Шокая, который писал: «Сталиннің және жалпы Кеңес үкіметінің теориялық негіздерінен шыға отырып қарайтын болсаңыз, Түркия халқының бақыты тек пролетарлық төңкерісте тұрғандай әсерде боламыз» [5, 26].

Однако, позднее в внешнеполитической линии советского государства происходят значительные изменения, так в 1934 году советское государство также вступает в организацию, ранее означенную им как «центр мирового империализма», Лигу Наций. Для современных исследователей интересна оценка данного факта в публицистике Мустафы Шокая, который не скрывает своего негативного отношения к непоследовательной, противоречивой политике советского государства. Так в статье «Ұлттар Ұйымы және Кеңес үкіметі» (1934), автор анализирует «эволюцию» политики советского государства, которое до 1934 года не только не входило в Лигу Наций, напротив, оно рассматривало Лигу Наций и вступающие в нее государства, как объединение государств, готовящихся к вооруженному выступлению против советской страны, определения: «тонаушы империалистердің халықаралық тіл біріктіру», «халықаралық қарақшылар одағы», характеризующие эту организацию на страницах советской печати, являлись самыми мягкими [6, 37].

Мустафа Шокай определяет причины, подтолкнувшие советское государство к вступлению в данную организацию. Подчеркивает вынужденность шагов советского государства, которое в условиях изменения международной ситуации, политического равновесия, баланса сил сложившегося после первой мировой войны приходит к корректировке основных направлений своей внешней политики, так как проводившаяся на протяжении ряда лет антиверсальская внешнеполитическая линия СССР перестает быть действенным способом «раскола империалистов» и обеспечения безопасности страны.

В условиях, когда стали явными признаки приближающейся войны, пишет М.Шокай, советское государство решило обезопасить свое положение при помощи Лиги Наций. При этом, отмечает автор, создается весьма неоднозначная ситуация, когда советское государство вступает в Лигу Наций под непосредственным руководством страны (Франция.-авт.), которая в советских периодических изданиях именовалась не иначе как «ең соғысқұмар милитарист мемлекет», «Кеңес Одағына қарсы соғыс әзірлеуші». Основную причину начавшегося в 1931 году советско-французского сближения Мустафа Шокай видит в нарастании фашистской угрозы. Интересы безопасности обоих государств вновь требовали их тесного политического взаимодействия, при этом французская сторона предлагала Советскому Союзу включиться в систему коллективной безопасности под эгидой Лиги Наций [6, 38].

В сложившейся ситуации, подчеркивает Мустафа Шокай, ни та, ни другая сторона не отказывались от *своих принципов*, одна сторона от основных буржуазных принципов сложившейся «версальской системы», другая от основных принципов «мировой революции». Автор приходит к выводу, что вступление советского государства в Лигу Наций, лишь его ловкий тактический ход, который не только должен обеспечить внешнюю безопасность государства, на случай войны, но и способствовать внутривосточной стабильности, так как 170 миллионное население советского государства, лишь ждет удобного случая, чтобы освободиться от «красного деспотизма». Данное утверждение автора свидетельствует, что он считает внутренние движущие силы и мотивы, обуславливающие действия государства за пределами его национальных границ, весьма значимыми. Именно сложные противоречивые *внешние и внутренние факторы* вынуждают советское государство вступить в Лигу

Наций, подчеркивает Мустафа Шокай: «Кеңес үкіметі өзінің бұған дейін жүргізіп келген сыртқы саясатына өзгерістер енгізуге, «Версаль» қожайындарымен тіл табысу жолдарын іздестіруге және өздері күні кешеге дейін қаралап келген Ұлттар Ұйымына кіру үшін өтініш жасауға мәжбүр етті» [7, 308].

Анализируя события, автор приходит к однозначному выводу – советское государство став членом Лиги Наций не только не собиралось поступаться своими принципами, изменять свои позиции, существуют опасения, что оно и в дальнейшем будет использовать свое положение для ведения пропагандистской работы среди членов Лиги, внесения раскола в среду европейских держав, нестабильности в общемировой политической процесс. При этом главную опасность он видит в том, что Советское государство будет использовать трибуну Лиги Наций для пропаганды большевистских идей [8, 300].

Однако, во второй половине 30-х годов, Лига Наций постепенно утрачивает свое влияние на международную арене. Причины падения авторитета и престижа первой международной организации Мустафа Шокай анализирует в статьях «Халықаралық өмірден» (1938), «Халықаралық саясаттағы Кеңес үкіметінің бүгінгі ролі» (1938). Сложное положение первой международной организации по коллективной безопасности, противоречия имеющиеся в деятельности данной организации в максимальной степени обнажили итоги 100-го заседания Лиги Наций (1938), которые могут свидетельствовать о возможном распаде данной организации, пишет он [8, 298].

Автор приводит целый ряд фактов, характеризующих сложившуюся ситуацию: во-первых, организация показала свою недееспособность в защите международного права; во-вторых, не эффективна ее деятельность в предотвращении угрозы новых войн; в-третьих, не получила одобрения выдвинутая Лигой Наций инициатива «всеобщего разоружения»; в-четвертых, не поддержана и новая инициатива «ограничения вооружений». Напротив, уровень вооружений армий на современном этапе многократно превышал уровень периода первой мировой войны. Автор также обращает внимание на процесс выхода многих государств (Бразилия, Алмания, Италия, Жапония) из Лиги Наций, где из наиболее авторитетных стран остались Англия и Франция, которые, по мнению ряда политиков, подчеркивал Мустафа Шокай, используют Лигу Наций для решения своих проблем, реализации своих гегемонистских устремлений.

Однако Мустафа Шокай не указывает, что истинной причиной выхода из Лиги Наций отдельных государств (Германия 19 октября 1933 года), являлось то, что Лига Наций становилась препятствием на пути осуществления их агрессивных планов.

Общеизвестный факт, что период 30-х годов XX века характеризуется обострением международной обстановки в связи с установлением в ряде стран тоталитарных фашистских режимов. В 30-х гг. фашизм достиг стадии государственно оформленной системы господства в четырех странах: Германии, Италии, Португалии и Испании. В ряде государств – Австрии, Албании, Болгарии, Венгрии, Греции, Румынии и Югославии – фашистские партии и организации входили в состав профашистских правительств и военно-монархических диктатур. В других странах фашистское движение имело влияние на определенную часть населения, и ряд представителей фашистской партии входили в местные и центральные органы власти (Дания, Нидерланды, Финляндия).

Фашистские режимы стремились к развязыванию новой мировой войны, борьбе за передел мира. В свое время, анализируя итоги Версальского мира, поставившего в униженные условия побежденную Германию, Госсекретарь США Р.Лансинг, отмечал (5.05.1919), что условия мира «основываются на эгоистических желаниях ... они, несомненно, породят новые войны и новые социальные потрясения». Сложившуюся в 30-х годах XX века ситуацию в Европе Мустафа Шокай весьма точно прогнозирует в своей статье «Халықаралық өмірден»: «Еуропа тұп-тура соғысқа қарай кетіп бара жатыр» [9, 361].

В этих условиях Лига Наций уже не могла быть сдерживающим фактором для агрессивных государств, однако автор падение престижа и авторитета данной международной организации во многом связывает с политикой советского государства. «...Кеңес үкіметі мүше болысымен-ак, Ұлттар Ұйымы беделінен айрыла бастады», пишет он [7, 309].

Действительно, используя трибуну Лиги Наций для широкой пропаганды и агитации идей «коллективной безопасности», «всеобщего мира», «сдерживания агрессий», советское государство пыталось проводить свою политическую линию в этой международной организации. Мустафа Шокай считает, что идеи «коллективной безопасности», «сдерживания агрессий» пропагандируемые советскими политическими деятелями, стали терять свою истинную значимость, а «пропагандистская шумиха» советского государства, вызвала настороженность и недоверие ряда государств. Именно поэтому, считает Мустафа Шокай, некоторые европейские государства в обход Лиги Наций стали самостоя-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
тельно находить выход из сложившейся ситуации, примером тому служит договор между Алманией (Германией) и Польшей сроком на 10 лет.

Таким образом, анализируя деятельность Лиги Наций в расширенном контексте происходивших в Европе и мире событий, автор соотносит и сопоставляет их с внешнеполитической деятельностью советского государства, приходит к выводу, что проводимая советским государством внешняя политика во многом способствовала расколу «версальской Европы», способствовала падению авторитета, в конечном счете, распаду Лиги Наций. В выводах автора прослеживается позиция непримиримого противника советского государства, большевистских идей.

В статье затрагиваются лишь отдельные аспекты богатейшего публицистического наследия Мустафы Шокая, однако даже означенный контекст свидетельствует о широком кругозоре, всестороннем охвате событий мировой истории, аналитическом подходе к рассмотрению международных событий, требуют дальнейшего всестороннего изучения. «В регионе Центральной Азии трудно назвать имя человека, который совмещал бы в себе высокий профессионализм юриста, журналиста, политического деятеля и политолога, сопоставимое с Мустафой Чокаем...» [10, 42].

Публицистическое наследие Мустафы Шокая представляет огромную ценность как важнейший исторический источник. Актуальные проблемы международных отношений, рассмотренные автором, не потеряли своей значимости и на современном этапе, требуют дальнейшего изучения, всестороннего и глубокого анализа.

1. См. Кыдыралина Ж.У. Память сердца великого патриота // Мысль. 2009. №10. – С. 57-66.
2. Сидоров А., Клейменова Н. История международных отношений (1918-1939). – М.: Центрполиграф, 2008 – 640 с.
3. Шоқай М. Түркия және Ұлттар Ұйымы. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т.- 1. – Алматы: Қайнар. 2007. – 352 б.
4. Шоқай М. Түркияның Ұлттар Ұйымына кіруіне большевиктердің көзқарасы. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. Т.1. – Алматы: Қайнар. 2007. – 352 б.
5. Шоқай М. Түркия туралы большевиктердің екі басылымы. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т.-2. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392 б.
6. Шоқай М. Ұлттар Ұйымы және Кеңес үкіметі. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т.2. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392 б.
7. Шоқай М. Халықаралық саясаттағы Кеңес үкіметінің бүгінгі рөлі. Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392 б.
8. Шоқай М. Халықаралық өмірден (1938). Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т.-2. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392 б.
9. Шоқай М. Халықаралық өмірден (1939). Таңдамалы шығармалар: Үш томдық. Т.-2. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392 б.
10. Садықова Б. Российские исследователи о Мустафе Чокае // Саясат-Policy. №6. – С. 37-43.

Түйін

Мақала ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілі Мұстафа Шоқайдың бай ғылыми мұрасын зерттеудің өзекті мәселелеріне арналады. Мұстафа Шоқайдың публицистикалық зерттеулеріндегі ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының бірінші жартысындағы халықаралық жағдайларға, Ұлттар Лигасы халықаралық ұйымының қызметіне ерекше назар аударғаны көрсетіледі. Сонымен қатар, Ұлттар Лигасына Түркия мен Кеңестер Одағының кіру мәселесі бойынша Мұстафа Шоқайдың ұстанымы сипатталады.

Summary

The article is devoted to the urgent problem of studying the rich scientific heritage of outstanding representative of the national intelligency Mustafa Shokay. Particular attention is given to the author's journalistic researches in the context of the analysis period, the new international situation, first half of the 30'th of XX century, the activities of international organization - the League of Nations. It is characterized by the position of Mustafa Shokaya on entry into the League of Nations the new members: Turkey and the Soviet Union.

Ғ.Т. Рсалдина – *С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ Қазақстан тарихы, философия, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының доценті*

Әділгереев Халел Мұхамеджанұлы – 1907 жылы 28 сәуірде Орал облысы Тайпақ ауданына қарасты Қырыққұдық елді мекенінде, ауыл мұғалімінің отбасында дүниеге келді. Әкесі – Мұхамеджан 1918 жылы, анасы – Меруерт 1916 жылы қайтыс болады. Ата-анасынан ерте айырылған Халел немере ағасы Ғайса Әділкереевтің тәрбиесін көреді. 1920 жылдары қазақ өлкесінде сауатсыздықты жою, мектеп ісін дамыту саласында кең көлемді жұмыстар қолға алынған еді. Осы кезде көптеген қазақ жастары сияқты Халел Мұхамеджанұлы да білім жолына түседі. 1920 жылы күзде Жымпиты селосында 3 айлық курсты бітіріп, жергілікті кеңес органдарында іс жүргізуші болып қызмет атқарады. Жас жігіт қысқаша курста алған білімінің жеткіліксіз екенін сезініп 1923 жылы Орал қаласындағы педагогикалық техникумға түседі. Техникум қабырғасында дәріс ала жүріп әр түрлі қоғамдық жұмыстарға белсене атсалысқан. Үлгілі студент ретінде Орал қалалық кеңесінің депутаттығына сайланады. 1929-1932 жылдары Қазан қаласындағы Шығыс педогогика институтының студенті, 1932-1934 жылдары осы институтта «КСРО тарихы» кафедрасының аспиранты. Аспирантураны ойдағыдай аяқтағаннан соң ол БК (б) П ОК-нің жолдамасымен КазМПИ-ге жіберіліп, 1934 жылдың тамыз айынан оқытушылық жұмысқа қабылданады.

Х.М. Әділгереев 17.X.1934-29.XI.1939 жылдар аралығында тарих-география (1934-1935), тарих (1935-1939) факультетінде декан болып қызмет атқарып, факультеттің қалыптасып, дамуына зор үлес қосқан бірден-бір азамат. Жаңа құрылған «КСРО тарихы» кафедрасының алғашқы меңгерушісі (01.XII.1937-01.I.1939). 1939 жылы күзде Мәскеу қаласында «XVIII-XIX ғғ. «Қазақ қоғамында төлеңгіттер әлеуметтік тобының пайда болуы, рөлі және эволюциясы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Қазақстаннан шыққан тұңғыш «тарих ғылымының кандидаты» (диплом МИТ №00634 Мәскеу, 27.IX.1940). 1940 жылы 17 ақпанда ЖАК-тың шешімімен «КСРО тарихы» «КСРО тарихы» кафедрасының доценті ғылыми атағы бекітіледі. Абай атындағы Алматы Мемлекеттік педагогика және мұғалімдер институтының директоры (14.II.1941-29.I.1942). 1942-1946 жж. Кеңес-Герман соғысына қатысып, майор шенін алған. «Қызыл Жұлдыз» (13.II.1944), «II дәрежелі Отан соғысы» (12.X.1944) «Қызыл Ту» (8.IV.1945) ордендері және «Сталинградты қорғағаны үшін» (22. XII.1942), «Германияны жеңгені үшін» (9. V.1945) т.б көптеген медальдармен марапатталып, «Соғыс ардагері» атанды. Соғыс аяқталысымен 1946-1951 жж. «қайтадан Абай атындағы АлМППИ-де «КСРО тарихы» кафедрасының меңгерушісі, доцент болып жұмыс істеді. Қазақ КСР «Халық ағарту ісінің үздігі» (10.II.1949). 50-ші жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезінде өз ұстанымынан таймағаны үшін Шымкент қаласына жер аударылып, Шымкент мұғалімдер институтында доцент, марксизм-ленинизм кешкі институтының тарих кафедрасының меңгерушілігін атқарды (1951-1954). 1954 жылғы 1 қыркүйектен бастап Абай атындағы АлМППИ-дің «КСРО тарихы» кафедрасының доценті болып қабылданып, қайтадан Алматыға ауысады. Х.М. Әділгереев 22.IX.1956-06. V.1963 жж. тарих-филология факультетін декан болып екінші рет басқарады. Оған 1966жылы 17 қазанда институт Ғылыми Кеңесінің шешімімен «профессор» атағы берілді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен 4 рет марапатталған. Профессор Х.М. Әділгереев өмірінің соңғы жылдарында Қазақтың С.М. Киров ӘЕңбек Қызыл Ту ордені Мемлекеттік университетінің өтініші негізінде студенттерге КСРО тарихының қосымша дәріс оқыған. Х.М. Әділгереев Абай атындағы ҚазПИ-де 36 жыл ұстаздық қызмет атқарып, 1974 ж. 17 қазанда қайтыс болды.

Халел Мұхамеджанұлы ғалым-ұстаз ретінде Қазақстан тарихының өзекті мәселелері бойынша көптеген ғылыми еңбектер жазған. Атап айтқанда, қазақ хандығының құрылуы, қазақ халқының қалыптасуы төлеңгіттердің қазақ қоғамындағы рөлі, Ш.Уалихановтың әлеуметтік-саяси көзқарасы т.б еңбектер.

Х.М. Әділгереев ғылыми жетекшілігімен көрнекті қазақ тарихшылары үлкен ғылым жолына түсті. Шәкірттерінің ішінен А.Нүсіпбеков, тарих ғылымдарының докторлары Ғ.Әбішов, Т.Елеуов және Н.Қ. Киікбаевті ерекше атап өтуге болады.

Х.Әділгереевтің ғылыми еңбектерінің көпшілігі қазақ елінің қалыптасу мәселесіне арналған. Оның ҚазКСР Ұлттық ғылым академиясының «Хабаршысы» (Вестник АН КазССР) 1951 жылғы №1-ші санындағы үлкен мақаласын тарихшы ғалымдар жоғары бағалады. «Социалистік Қазақстан» газетін-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
де Х.Әділгереевтің Шоқан Уәлиханов туралы көлемді мақаласы шығады. Бұл мақаласында ол қазақтың бір туар этнограф ғылымы Шоқанның зерттелмеген творчестволық еңбегімен халықаралық байланыстарға қосқан іргелі үлестерін қамтыған. Кейіннен Шоқан Уәлиханов мұраларын зерттейтін тарих бағыттары құрылып, Қазақстан тарихы ғылымының бір өзекті ағымына айналды. Шоқан қаламынан шыққан зерттеулер бүгінде өз жалғасын табуда.

Билік тарапынан Қазақстан тарихын жазу тапсырмасына атласқан Е.Бекмахановпен бірге Х.Әділгереев те болды. ҚазҰҒ академиясының тарих институтында қазақ еліндегі 1837-1847 жылдарындағы қозғалыс туралы өткен пікірталастағы өз көзқарастары үшін Х.Әділгереев Шымкент қаласына жер аударылады, ал Е.Бекмаханов 12 жылға сотталады. Х.Әділгереев оқыған көптеген дәріс тақырыптары ғылыми мақала ретінде ҚазПИ-дің ғылыми басылымдарында жарық көрді.

Х.Әділгереев оқыған дәрістер тыңдаушыларға, студенттерге ерекше әсер қалдыратын. 1970 жылы тарих факультетіне құжат тапсырған талапкерге өте көп болды. Бір орынға ұмытпасам, 11 талапкерден таластық, коммунистік партия қатарындағылар саны жетеу болды. Студенттер құрамындағы мен студенттер ішіндегі партгруппорг болдым. Ішімізде орта арнайы білімі барлар әжептеуір еңбек етіп барып, оқуға шалдығып жеткендер де болды. Оқытушыларымыз бізді жарастырып оқытатын. Мысалы: бір қырыпты 2-3 студентке беретін біз бірден кітапханаларға жүгіретінбіз. Жаспыз ғой, әркім өзінше молырақ ақпарат тапсам және соны ерекше жеткізсек деп талаптанатынбыз. Ең соңынан қорытынды жасап, әркімнің жасаған еңбегін әділ бағалаушы еді.

Дәрістерін еркін оқитын. «Былое и думы», «Современник» журналдарынан үзінділерді жиі оқып, студенттер назарын аудартатын. Флеровский, Герцен, Достоевскийлердің саяси көзқарастарына аса мән беретіндігі. Бізді таңқалдыратыны В.И. Лениннің еңбектерінен үзінділерді жатқа айтатын. Маған бірде «Лениннің империалистік соғыстар туралы» тақырыбына кандидаттық диссертация жазуын керек дегені әлі есімде. Ғалымға жетекшілік, маған ізденушілік өкінішке орай бұйырмады. ХХІ ғасырдың атақты саясаткері У.Чавестің «Империализм жойылсын!» деген ұранын жиі естіміз. Бұдан ол ғылымның болжампаздығын байқауға болады.

Оқырманға ерекше бір айтайын дегенім – ол кісі мұқабасы мұжыла бастаған беттерін, сарғыш тартқан қағаздарын қолтығындағы папкасынан алып шығарғанда, неге осыншама ескі, неге қайта көшіріп жазбайды екен деп ішімнен ойлайтынмын. Сөйтсем, бұнысы атақты Олжас Сүлейменұлының «тарихта көшірме болмайды» дегенін істегені екені. Оған көзім КСРО құлағаннан кейін жетті. Х.Әділгереев студенттеріне өз өмірі туралы тіс жарып ештеңе айтпайтын. Қатты сыйлағанымыз соншалық, сабақтан шыққан соң, түскі асты ішпестен, дәрісінің үлгермеген жерлерін бір-бірімізден құрастырып алуға асығатынбаз Себебі, қазақ тіліне аударылған оқулық жоқ болатын. Еш қиындықсыз аударып алатындықтан, мен ұлттық кітапханаға барып, полкаларда тұрған Нечкина сияқты Ресей ғаламдарының кітаптарынан жауап жазып келетінмін де, бөлмедегі бөлетінбіз. Семинардағы студент жауабын мұқият тыңдайтыны соншалық ұстазымыз «Стоп!!! Бұл жеріңді қабыл көрмеймін» дейтін-ді.

Кейіннен көз жіберіп қарасақ, ол кітаптар орыс пиғылдағы – шындықтан алыстан жазылған. Марқұм бәлкім тоталитаризмнен екінші соққы алам ба деп те ащы уайымда ішінде сақтап кеткен болар...

Халел ағамыздың бір әділ қоғамын деп тарихты салғырт оқитындарды кешірместен қайта курсқа қалдыруын айтуға болады. Әрине сирек жайт болса да – шындық осы қадамын мен қызмет атқаратын жоғарғы оқу орнында проф. Х.Насыбуллинаның патфизиологисынан өткен студенті келесі курсқа көшетін немесе институтпен қош айтысатын Халел Мұхаметжанұлы Әділгереевтің Қазақстан тарихы ғылымы мен білім саласында қосқан үлесі аса зор деп айтуға. Ол кісінің жарқын бейнесі шәкірттерінің мәңгі жадында.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ**

DIE KRIEGSGEFANGENE DER MITTELMÄCHTE IN RUSSLAND

G.K. Kokebayeva – *Doktor hab., Professorin der Kasachischer Nationaler al-Farabi-Universität*

Der 1. Weltkrieg stellt in vielerlei Hinsicht einen historischen Einschnitt von epochaler Bedeutung dar: Das bis dahin unvorstellbare Ausmaß an Zerstörung und Leid durch moderne Waffentechniken (massiertes Artilleriefeuer, Giftgasangriffe, Maschinengewehre, Aufklärungs- und Kampfflugzeuge), neue Methoden strategischer Kriegsführung, die erstmals auch die Zivilbevölkerung zu unmittelbaren Kriegsopfern werden ließ (Aushungerung durch Blockade der Lebensmittel- und Rohstoffzufuhr, uneingeschränkter U-Boot-Krieg), sowie eine ganz auf militärische Ziele und Erfordernisse ausgerichtete Umstrukturierung von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in den meisten der kriegführenden Länder machten den 1. Weltkrieg zum ersten totalen Krieg in der Geschichte der Menschheit, den der Diplomat und Politikwissenschaftler George Frost Kennan als “die große Urkatastrophe unseres Jahrhunderts” bezeichnet hat. Die Katastrophe des Ersten Weltkriegs nahm ihren Anfang am 28. Juni 1914 im bosnischen Sarajevo, wo der österreichische Thronfolger Erzherzog Franz Ferdinand zu Besuch weilte. Die Katastrophe des Ersten Weltkriegs nahm ihren Anfang am 28. Juni 1914 im bosnischen Sarajevo, wo der österreichische Thronfolger Erzherzog Franz Ferdinand zu Besuch weilte. Der Weltkrieg von 1914 bis 1918 war der erste totale Krieg in der Geschichte der Menschheit. Während des ersten Weltkrieges gerieten in russische Kriegsgefangenschaft 2322378 Kriegsgefangene: 2082 reichsdeutsche Offiziere und 165000 Soldaten, 54146 österreich-ungarische Offiziere und 2050000 Soldaten, 950 türkische Offiziere und 50000 Soldaten, 200 bulgarische Offiziere und Soldaten [1]. Seit dem 19. Jahrhundert entwickelte sich die Kriegsgefangenschaft jedoch zum Massenphänomen, welches schließlich im Ersten Weltkrieg eine neue Dimension annahm. Doch genauso wie die Inhaftierung, so hat auch das Kriegsgefangenenrecht eine Tradition.

Das Thema der Gefangenschaft während der Weltkriege war in der sowjetischen Geschichtswissenschaft verboten. In den letzten Jahren werden von den russischen Gelehrten die Rechtsnormen und die materielle Lage der sowjetischen und deutschen Kriegsgefangenen während des II. Weltkrieges intensiv erforscht. Die Geschichte der Kriegsgefangenen des I. Weltkrieges blieb aber nicht gut genug erforscht, wovon der Mangel an der wissenschaftlichen Untersuchung dieses Problems zeugt. Die einzelne Aspekte dieses Problems wurden in den Erforschungen über die Teilnahme der Internationalisten an den Oktoberereignissen und an dem Bürgerkrieg im Russland beleuchtet.

Der Umgang der russischen Mächte mit den Kriegsgefangenen in den ersten Monaten des Krieges wurde in den «Anordnungen über Kriegsgefangenen» bestimmt, die 1904 bestätigt wurde. Am 7. Oktober 1914 bestätigte der Imperator die neue «Anordnung über Kriegsgefangenen». Der Inhalt des letzten Dokumenten entsprach im wesentlichen dem II. Artikel der Haager Landkriegsordnung (HLKO), die am 18. Oktober 1907 von 42 Staaten unterzeichnet wurde [2]. Dabei entstanden aber auch einige Widersprüche. Zum Beispiel, laut dem 6. Artikel der Konvention von Haag musste die Arbeit von Kriegsgefangenen entsprechend der in der Rangliste der örtlichen Armee existierten Belohnungsberechnung für ähnliche Arbeit bezahlt werden. Falls es keine Berechnung gab, musste die Arbeit laut erfüllten Arbeiten bezahlt werden. Der Arbeitslohn würde die Lage der Kriegsgefangenen verbessern, den Rest ihres Geldes könnten die Gefangenen nach der Befreiung aus dem Gefangnis bekommen. In dem 13. Abschnitt von den «Anordnungen über Kriegsgefangenen» wurde es aber angegeben, dass die von den Kriegsgefangenen erfüllten Arbeiten nicht bezahlt werden dürfen.

Weder Russland, noch Deutschland und Österreich-Ungarn waren anfangs des Krieges nicht bereit, solch eine grosse Menge von den Kriegsgefangenen aufzunehmen. Die Regierung Russlands beschloss, die Kriegsgefangenen im östlichen Teil Urals unterzubringen. Als Hauptgebiet der Unterbringung der Kriegsgefangenen wurde Omsker Militärbezirk, zu dem alle Militärstützpunkte des Steppengeneralgouvernements, einschliesslich des Nordost- und Zentralkazachstans gehörten. In Akmolinsk, Petropawlowsk, Pavlodar, Tomsk, Kurgan, Barnaul und in den anderen kleinen Städten wurden die Kriegsgefangenen in den privaten Wohnungen untergebracht. Aber als die Anzahl der Gefangenen grösser wurde hatte man beschlossen, die Kriegsgefangenen slawischer Herkunft in den privaten Wohnungen zu lassen, und in Omsk für die Deutschen, Ungarn und Türken das spezielle Konzentrationslager aufzubauen

[3]. Die Unterbringsbedingungen von den Kriegsgefangenen, ihre Verpflegung und Hygiene, die Organisation der medizinischen Hilfe der Verwundeten und der Kranken wurden durch die Befehle des Militärministeriums und der Hauptverwaltung des Generalstabes bestimmt. Die Kriegsgefangenen waren in den örtlichen Mannschaften. Die innere Gefächtsordnung Mannschaften der Kriegsgefangenen sollten den örtlichen Regeln entsprechen. Am 8. September 1914 erhielten die Behörden der Militäreinheiten der sibirischen und nordkazachstanischen Städte aus dem Armeestab des Omsker Militärbezirkes das Telegramm folgenden Inhalts: «Die Kriegsgefangenen kommen in solchen grossen Mengen, und solche Unterbringung kann verschiedene Erkrankungen bringen, deswegen hatte man befohlen: 1) für die Unterbringung sorgen, die den örtlichen Bedingungen entsprechend; 2) die gehörige Sanitätsinspektion der Kriegsgefangenen zu organisieren; 3) mit der Kleidung und den Wäschen zu versorgen; 4) ständig die Nahrungsqualität zu kontrollieren; 5) mindestens zwei Mal im Monat die Badstube zu besorgen; 6) die Lebensverhältnisse der Kriegsgefangenen möglichst gemäss den Umständen der russischen Armee zu machen». Es wurde gemäss «Anordnungen für Kriegsgefangenen» die Gründung des Auskunftsbüros für die Information über die Kriegsgefangenen bei dem Roten Kreuz Russlands unter der Protektion der Imperatorin Marija Fjodorowna vorgesehen. Alle werden die Kriegsgefangenenlisten laut den Forderungen der 15. Beilage zur Konvention von Den Haag zusammengestellten schickte man nach Petrograd an das zentrale Auskunftsbüro über die Kriegsgefangenen [4]. Die Gesellschaften des Roten Kreuzes der kriegsgeführten Staaten tauschten die Kriegsgefangenenlisten aus und suchten nach den Gefangenen, der vermisst wurden. Im Zentralen Staatsarchiv von Kazachstan gibt es ein deutschsprachiges Dokument mit der Bitte, sich mit der Liste von 502 der deutschen Kriegsgefangenen vertraut zu machen und über sie an das zentrale Auskunftsbüro in Paderborn Information zu geben [5]. Die Vertreter der Gesellschaften des Roten Kreuzes von Deutschland, Österreich und von dem Neutralstaaten besuchten die Kriegsgefangenenlager, prüften deren Sanitätszustand und leisteten den Kriegsgefangenen Hilfe. Große Verdienste bei der Versorgung deutscher und österreichischer Kriegsgefangener in Russland und bei ihrer Rückführung in die Heimat erwarb sich von 1914 bis 1920 Elsa Brändström, die schwedische Abgeordnete des Roten Kreuzes. Elsa Brandström gehörte zu den wenigen Schwestern, die unter dem Schutz des internationalen Roten Kreuzes die deutschen Kriegsgefangenen des I. Weltkrieges in Russland besuchen durfte. Während ihrer segensreichen Arbeit kam sie in Lagern, Gefängnissen, Bergwerken und Lazaretten mit etwa 700000 Gefangenen in Verbindung. Ihre dankbaren Schützlinge verliehen ihr den Ehrentitel «Engel der Gnade». Im April 1915 stellte die amerikanische Gesellschaft des Roten Kreuzes 15 000 Rubel für den Einkauf der Kleidung und zugleich für die Verbesserung der Sanitätsbehandlung von Kriegsgefangenen bereit. Der Vertreter dieser Organisation P. A. Berr bat den Oberbefehlshaber des Omsker Militärbezirkes «die erwähnte Summe zugunsten der Kriegsgefangenen ungeachtet ihrer Nationalität auszugeben». Im Mai 1915 wandte sich die österreichische Gesellschaft des Roten Kreuzes an die Behörden des Roten Kreuzes Russlands mit der Klage über den harten Umgang mit den österreichischen Kriegsgefangenen, die ins Akmolinsk Gebiet geschickt wurden. Das Militärministerium von Russland erlaubte den Botschaften von den USA und Grossbritannien in Petrograd auf ihre Bitte, die Vertreter der nordamerikanischen philanthropischen Organisation «Internationale Christliche Gesellschaft» die Lager besuchten, wo sich deutsche und österreichisch-ungarische Kriegsgefangenen befanden. Die Ergebnisse der Prüfung der Lage der Kriegsgefangenen in den Städten Kurgan, Petropawlowsk, Omsk, Nowonikolaewsk und Tomsk waren dabei positiv [6]. Das Verhältnis der Mächte Russlands zu den Kriegsgefangenen verschiedener Nationalitäten war auch verschieden. Für alle unterstehenden Instanzen, und auch Gefangenen der slawischen Herkunft, die Gefangenen aus Elsas und Lotharingen, aus Rumänien und Italien war ein milderer Umgang vorgeseher. In einem am 17. Oktober 1914 an den Oberbefehlshaber des Omsker Militärbezirkes von der Hauptverwaltung des Generalstabes geschickten Telegramm wurde es darauf hingewiesen, dass «man alle gegen uns freundlich gestimmte Rusinen, Slowaken, Galitschen, Tschechen, Polen, Serben, als auch die Elsas-Lotharingier von den Deutschen, Österreich-Deutschen, Ungarn und anderen feindlich gegen Russland gestimmten Kriegsgefangenen abgesondert unterbringen muss». Die Kriegsgefangenen slawischer Herkunft und aus Elsas-Lotharingen wurden in den westlichen Gebieten angesiedelt und zugleich in den warmen Räumen untergebracht. Diese Gruppen der Kriegsgefangenen wurden von der Zwangsarbeiten befreit, sie waren mit den belohnten Arbeiten in den privaten Wirtschaften beschäftigt. Die in den ersten Monaten des Krieges nach Irkutsk angekommenen Kriegsgefangenen slawischer Herkunft als auch diejenige aus Elsas-Lotharingen sollten in die westlichen Gebieten geschickt wurden [7]. Die örtlichen Mächte auf jede erdenkliche Weise pflegten unter den Kriegsgefangenen die Idee der Einigkeit der slawischen Völker. Das

Ministerium der Inneren Angelegenheiten erinnerte ständig in seinem Briefwechsel die Militärkreisstäbe an die Besserung der Lage der Slawen. Die Sorgen für die slawischen Kriegsgefangenen waren mit dem Vorhaben der Ausnützung der Slaven im Krieg gegen Österreich-Ungarn verbunden. Im Briefe des Ministeriums für Innere Angelegenheiten vom 30. August 1915 wurde es auf die Fehler im Umgang mit den Kriegsgefangenen slawischer Herkunft hingewiesen: «Die Hauptfehler sind: die Slawen werden von den Deutschen und Madjaren nicht abgetrennt, man lässt sie ehemalige Obrigkeit unterordnen... Die Klagen und Bitten der slawischen Kriegsgefangenen werden von den entsprechenden Militärmächten nicht berücksichtigt. An einem Beispiel hatte man besiegt in Omsk, wo die Ausklärung der Streitfragen der Kriegsgefangenen der slawischen Herkunft beauftragt man einen kirgisischen Offizier, der separatistischen Streben der Slawen und Hass zu Österreich nicht verstand; er sagte: «Sie sind Offiziere Österreich und Sie sollen die Ehre von Österreich verteidigen»... Übrigens könnte man mit Hilfe der slawischen Intelligenz und der Slavischen Kriegsgefangenen der russischen Verbände solche ideologische Arbeit durchführen, dass man zu Russland keine feindlichen Beziehungen hatten. Es wäre sündig, die Gelegenheit nicht wahrzunehmen, hundertthausende Menschen im Geiste Russlands zu erzielen... Die Sympathie der Slawen für Russland und die Verbreitung des kulturellen Einflusses auf die westlichen und südlichen Slawen ist für Russland von grosser Bedeutung. Das veranschaulicht ein Beispiel ungeachtet der Unterstützung aller Grossmächte, zogar Japan, Russland brauchte die Hilfe von solchen kleinen balkanischen Staaten, wie Bulgarien, Rumänien und Griechenland» [8]. In Russland wurden die Truppenteile aus den slawischen Kriegsgefangenen: Serben, Tschechen, Slowaken, Slowenen gebildet. Das widersprach aber dem 6. Artikel der Konvention vom Haag und dem 12. Punkt der «Anordnungen über Kriegsgefangenen», wo man die Kriegsgefangenen für die Arbeit, die mit den Kriegshandlungen zu tun haben nicht benutzen. «Das Zusammenarbeiten mit dem „slawischen Bruder“, – schreibt G.Thunig-Nittner, – die Anerkennung besonderer Krigstaten, die Begegnung mit dem Bolschewismus und dem Russischen Bürgerkrieg, die Erlebnisse der „Anabasis“, das lange Fernbleiben von der inzwischen zu politischer Selbständigkeit gelangten Heimat, ihre große Zahl, ihre Stellung in der internationalen Politik verleihen diesen Truppen besonderes Gewicht und rechtfertigen ein eigene Untersuhung [9].

In den Jahren 1915-1916 wurden nach der Ansprache der Regierungen von Italien und Rumänien die gefangenen Italiener und Rumänen für Heimschaffung in den grossen Städten konzentriert.

Die Unterbringung der deutschen, österreichischen und ungarischen Kriegsgefangenen in sehr kaltem Sibirien, die an das milde Klima gewöhnt waren, verschlechterte die Gesundheit vieler von ihnen [10]. Die Vertreter des Roten Kreuzes, die mit den deutschen und österreichischen Kriegsgefangenen besetzten Lager besuchten, machten auf die schlechte Versorgung mit der Kleidung und den Schuhen aufmerksam, man prügelte für die Arbeit nicht zahlen. Es gab Fälle, in privaten Wirtschaften arbeitenden Kriegsgefangenen geprügelt und nicht belohnt wurden. Während der Konferenz des Roten Kreuzes im Jahre 1915 in Stockholm wies die deutsche Delegation einige echte Briefe der Kriegsgefangenen aus verschiedenen Orten Sibiriens vor, die von den unbefriedigten Wohnräumen, vom Mangel an der warmen Kleidung, als auch vom Mangel an der Sanitätswache und an der medizinischen Hilfe zeugte. Von dem 167 000 der deutschen Kriegsgefangenen im Russland starben 9,5% und 30,66% der Kriegsgefangenen werden verschollen [11]. Das differenzierende Verhältniss der russischen Regierung zu den Kriegsgefangenen verschiedener Nationalitäten, der langfristige Aufenthalt der deutschen Kriegsgefangenen in Russland (1914-1921), die mit der Revolution von 1917, und auch mit dem Machtwechsel verbundene Teilnahme der Kriegsgefangenen an dem Bürgerkrieg, der kurzfristige Brestfrieden, die Politik der Sowjetmacht den deutschen Kriegsgefangenen gegenüber, das alles verunsachte, dass der grosse Teil von ihnen in die Heimat nicht zurückkehrte.

Das Sowjetrussland schloss am 3. März 1918 mit den zentralen Grossmächten den Sonderfrieden und ging aus dem Krieg aus. Im 8. Artikel des Brestabkommens wurde die Heimschaffung der beiderseitigen Kriegsgefangenen vorausgesehen. Am 7. März 1918 wurde auch das deutsch-russische Ergänzungsabkommen unterzeichnet, dessen fünftes Kapitel die Bedingungen des Austausch der Kriegs- und Zivilgefangenen bestimmt: Artikel 17, §1 «Die beiderseitigen Kriegsgefangenen werden in ihre Heimat entlassen, soweit sie nicht mit Zustimmung des Nehmesstaates in dessen Gebiet zu bleiben oder sich in ein anderes Land zu begeben wünschen»; §3 «Jeder vertragsschliessende Teil wird die Aufwendungen, die für seine in Kriegsgefangenschaft geratenen Angehörigen von dem anderen Teile gemacht worden sind, erstatten, soweit die Aufwendungen nicht durch die Arbeit der Kriegsgefangenen in Staats- oder Privatsbetrieben als abgegolten anzusehen sind» [12]. Am 11. April 1918 sandte der Volkskommissar der Inneren Angelegenheiten der Russischen Sowjetrepublik an die Vortreter Sowjetunion Arbeitern und

Soldaten aller Kreise, wo sich die Kriegsgefangenen befanden, das Telegramm folgenden Inhalts: «Jede Seite muss laut dem 5. Kapitel, dem 17. Artikel, Paragraphen 3 des Friedensabkommens alle Unterkommenskosten für die Kriegsgefangenen übernehmen. Die Zahlung muss in Form von einzelnen Beiträgen pro 50 000 Menschen erfolgt werden... Kommissariat der Inneren Angelegenheiten schlägt bei der Aufnahme der Kriegsgefangenen der russischen Staatsangehörigkeit vor, wachsam zu sein, um das Interesse des örtlichen Sowjets wahrzunehmen» [13]. Nachdem man die Nachricht vom Friedensabkommen zwischen Russland und den Zentralen Grossmächten, man die Kriegsgefangenen nach Petrograd zu schicken. Das verschlechterte die Lage des Volkes in der Stadt, die mit der Versorgung von Lebensmitteln verbunden war, deswegen befahl der Volkskommissar der Verkehrswege die strengsten Massnahmen zu treffen, um die Züge mit Kriegsgefangenen aufzuhalten. In die entsprechende Lager alle nach Petrograd angekommenen Militärzüge mussten laut Ordnungen des Kommissars von Kriegsgefangenen versandt werden [14].

Die Bedingungen des Friedensabkommens von Brest wurden jedoch nicht realisiert. Das Waffenstillstand von Compiègne abgeschlossen werde, verzichtete Deutschland aus das Brestabkommen und auf das Ergänzungsabkommen. Im November 1918 wurden die diplomatischen Beziehungen zwischen Deutschland und RSFSR gebrochen und das Problem der Heimschaffung der Kriegsgefangenen nicht gelöst. Im Sommer und Herbst 1918 waren aus dem europäischen Teil Russlands heimgeholt worden: 80000 deutsche Kriegsgefangene, 214000 deutsche Zivilgefangene, 450000 österreich-ungarische Kriegs- und Zivilgefangene und 25000 Turken. 21000 deutsche und 275000 österreich-ungarische Kriegsgefangenen, die sich während des Friedenschlusses in der Ukraine befanden, gelangten teils auf eigene Faust, teils durch besondere von Berlin und Wienentsandte Kommissionen während des Sommers über die Grenze. In Sibirien und den Uralgebieten befanden sich damals noch etwa 400000 Kriegs- und Zivilgefangene und in Turkestan 35000 Kriegsgefangene [15].

Am 17. Januar 1919 benachrichtigte die Kommission der Alliierten Deutschland über die Pläne der Vertreter, die sich mit der Heimschaffung der Kriegsgefangenen der Entente beschäftigten. Mit Hilfe dieser Vertreter wird eine Kommission gebildet, die für die Heimschaffung der russischen Kriegsgefangenen zuständig wird. Die Sowjetregierung protestierte gegen diese Entscheidung. Am 10. April 1919 wurde von der Kommission der Alliierten die Heimschaffung der russischen Kriegsgefangenen bewilligt. Aber wegen der Abwesenheit des Abkommens über die Beförderung über das Territorium von Polen, Litauen und Latvien konnten die Kriegsgefangenen diese Möglichkeit nicht benutzen.

Im August 1919 richtete das Volkskommissariat der Aussenangelegenheiten der RSFSR die offizielle Note an das Ministerium der Aussenangelegenheiten Deutschlands, wo es seinen Protest gegen die Agitation unter den russischen Kriegsgefangenen über den Eintritt in die Armee der Weissgardisten und über das Aufhören der Heimschaffung der deutschen Kriegsgefangenen erhob. In der Rücknote des Ministeriums der Aussenangelegenheiten Deutschlands wurde es mitgeteilt, dass die deutsche Regierung nicht gegen die Entscheidung der Kommission der Alliierten war und den Befehl von der Nichtzulässigkeit der Agitation unter den russischen Kriegsgefangenen erteilte. Die an Deutschland am 29. Dezember 1919 gesandte Note des Kommissariats der Aussenangelegenheiten der RSFSR enthielt die Warnung gegen die Richtung der russischen Kriegsgefangenen aufs von Denikintruppen besetzte Territorium und als Antwort darauf mildete die sowjetische Seite die deutschen Kriegsgefangenen gegen die Interventen von Entente benutzen. Dieses Vorhaben der Sowjetregierung midensprach dem 6. Artikel der Konvention von Haag 1907, der die Benutzung der Kriegsgefangenen für die Arbeit achte, die mit den Kriegshandlungen zu tun hatten.

Das Brestabkommen hatte Enthaltbarkeit vor verschiedenartiger Agitation und Propaganda gegen die Regierung oder Staats- und Militärsbehörde einer von den Seiten vorgesehen. Aber die tatsächliche bolschewistische Politik in den Fragen der Unterhaltung von Kriegsgefangenen und der Benutzung sie in den Arbeiten widersprach dabei den Voraussetzungen des Brestabkommens. Aus den Lagern für die Kriegsgefangenen wurden die Vertreter des Roten Kreuzes aus Dänemark, Schweden und anderen westlichen Staaten, als auch die Vertreter des amerikanischen Büros für Hilfe den Kriegsgefangenen verdrängt. Den gefangenen Soldaten wurde es erlaubt, in der Stadt ohne Begleitsoldaten zu gehen, an den von den Bolschewiken organisierten Versammlungen und Kundgebungen teilzunehmen. Wegen der Abschwächung der Lagerordnung wurde die Flucht von den Kriegsgefangenen häufiger. Der Kreiskommissar von Werny erhielt am 15. Mai 1918 ein Telegramm aus Omsk hinsichtlich der Flucht der Kriegsgefangenen [16].

Die Kriegsgefangenen wurden im Russland in einen politischen Kampf verwickelt. Im März 1918 fand in Moskau eine Konferenz der Kriegsgefangenen und der politischen Einwanderer statt. Nach dieser Konferenz

wurde ein Zusammentreffen einer Gruppe von den Kriegsgefangenen mit W.I. Lenin veranstaltet. Im April 1918 fand der allrusische Kongress der ausländischen Kriegsgefangenen statt, woran 400 Vertreter der Kriegsgefangenen aus Sibirien, Ural und Turkestan teilnahmen. Auf diesem Kongress wurde «Manifest an alle Kriegsgefangenen» angenommen. Im Sommer 1918 wurde in den Lagern für die Kriegsgefangenen der Provisorische Rat der ausländischen Kommunisten gegründet. Der Provisorische Rat herabschildete einen Erlass gleichberechtigt und den Ausgleich der Löhne von Offizieren und Soldaten, die als Verletzung des 17. Artikels der Haager Konvention galt.

In die den Lager von den Kriegsgefangenen die Bolschewiken zwecks der Erklärung der Politik der Sowjetmacht wurden geschickt. Sie riefen dort die Kriegsgefangenen zum Eintreten in die Reihen der Rotarmee auf. Im März 1918 begann die Bildung der internationalen Truppen aus den Kriegsgefangenen und politischen Emigranten. In den internationalen Sowjetabteilungen dienten 50000-60000 ehemalige Kriegsgefangene der Mittelmächte [17]. Im Juli 1918 in Taschkent wurde eine Kundgebung mit der Teilnahme von den Kriegsgefangenen durchgeführt. Der Vertreter der Sowjetmacht hielt eine Begrüßungsrede, sprach die Kriegsgefangenen wie die Zivilleute an, und die aufgetretenen Kriegsgefangenen stellten an Aussicht, den Staat von Arbeitern und Bauern zu verteidigen. Das Internationale Rote Kreuz schätzte es als Verletzung der Vereinbarungen der internationalen Konventionen ein und verlangte dabei die Kriegsgefangenen in die Lager zurückzuschicken. Die Sowjetmacht setzte aber fort, die Kriegsgefangenen im Bürgerkrieg auszunutzen. Zu der sowjetischen Historiographie war es als als Muster der internationalen Solidarität der Werktätigen der ganzen Welt angegeben. Es war aber dagegen die bewusste Verletzung der Vereinbarungen der Haager Konvention. Infolgedessen darf man nicht mit der Meinung von W.P. Galizki darin einverstanden sein, dass «Die Regierung der Sowjetrepublik, die auf die Grundlage der Nachfolge beruhte, und hielt alle normativen Akten in Bezug auf die Kriegsgefangenschaft ein», darunter auch die Haager Konvention, die 1907 angenommen wurde [18].

Am 19. April 1920 wurde «Das Abkommen zwischen dem Deutschen Reich und der RSFSR über die Heimschaffung der beiderseitigen Kriegsgefangenen und Zivilinternierten» abgeschlossen, das die sofortige und schnelle Heimschaffung der Kriegsgefangenen und Zivilinternierten beabsichtigte. Der Austausch sollte Transport um Transport erfolgen. Jede von den Seiten dieses Abkommens verpflichtete sich, sofort nach der Benachrichtigung des gegenseitigen Partners über die Abfahrt des Militärzuges alle Vorbereitungen für den Transport zu machen. Beide Seiten verhandelten mit den Staaten über die die Waggons fuhrten, und das Hilfe man dem Internatioalen Roten Kreuz mit. Im 7. Artikel wurde es behauptet, dass «jede der beiden Seiten die volle Straffreiheit denjenigen Heimgeschäften gewährt, die durch politische Tätigkeit oder mit der Waffe gegen ihre Heimatstaate gekämpft hatten“ [19]. Um die Heimschaffung der Kriegsgefangenen richtig zu veranstalten, wurde im Jahre 1920 eine Konferenz der Vertreter 43 KZ organisiert, wo die russischen Kriegsgefangenen unterbracht worden waren. An der Konferenz wurden konkrete Beschlüsse gefasst über die Verbesserung der Lage der Kriegsgefangenen und den Transport, und wurde ein Büro über die Angelegenheiten der Kriegsgefangenen gewählt, in das 14 russische Kriegsgefangenen eingetreten waren [20].

Am 7. Juli 1920 wurde das Ergänzungsabkommen geschlossen, wo sich die Seiten über die Gründung der deutschen (in Moskau) und der russischen (in Berlin) Missionen über Angelegenheiten der Kriegsgefangenen und Zivilinternierten vereinbarten. Die Missionen hatten folgende Aufgaben zu erfüllen: a) Zass gegen die Kriegsgefangenen zu bezielen und allgemeine Kriegs- und Zivillgefangene zu treffen; b) für Invaliden, Ältere, Frauen und Kinder zu sorgen; c) bei der Begleitung der Transporte bis an die Grenze des Nehmenstaates mitzuwirken. Die Missionen hatten Recht, in Verbindung mit den Kriegs- und Zivillgefangenen zu stehen, die Bevollmächtigte in die Lager zu schicken, auf die Mängel beim Transport und der Unterkunft der Kriegsgefangenen aufmerksam zu machen, ein Informationsblatt für die Kriegsgefangenen unter Berücksichtigung der Einhaltung der Gesetze des Landes. Dieses Informationsblatt soll keine Propaganda enthalten. Hier wird die Information betrefflich der Fragen der Heimschaffung von Kriegsgefangenen. Aber es wurde in Sowjetrussland unter den Gefangenen die Propaganda und Agitation fortgesetzt. So, zum Beispiel, bei dem Akmolinsker Gouvernementskomitee der Russischen Kommunistischen Partei (der Bolschewiken) zwecks der Führung der Agitation unter den Kriegsgefangenen und Emigranten wurde die deutsche Sektion gegründet. Laut den Berichten dieser Sektion in Akmolinsker Gouvernement befanden sich 35000 Deutschen. Die Organisatoren der Sektion veranstalteten die Kundgebungen und Versammlungen, hielten die Vorlesungen über den Kapitalismus und den Sozialismus, über die Gründe der Abwirtschaft von Sowjetrussland, als auch über die Aufgaben des Proletariats in den westlichen Ländern. Die Bücher und die Zeitungen für die Vorbereitung der Agitationsvorlesungen erhielten sie aus Moskau, Omsk und aus der Wolgakommune [21].

Die örtliche Evakuationsverwaltungen beförderten nach Moskau und Petrograd nicht nur die deutschen Kriegsgefangenen, sondern auch die Staatsangehörigen deutscher Nationalität aus Russland, die in ihre historische Heimat zurückzukehren wollten. In Verbindung damit richtete das Deutsche Büro in den Angelegenheiten von den Kriegsgefangenen im Jahre 1921 an die Evakuationsverwaltungen «Erläuterungen in bezug auf die Heimbeförderung der Kriegs- und Zivilgefangenen». In diesem Dokument wurden die nach Deutschland zu befördernden Menschengruppen aufgezählt: 1) die Kriegs- und Zivilgefangenen, die die Registrationskarte oder den Ausweis der entsprechenden Evakuationsverwaltung hatten; 2) die Frauen der ehemaligen russischen Kriegsgefangenen, von denen sie in Russland gelassen wurden; die zwecks der Übersiedlung nach Russland zusammen mit ihren Familien angekommene Arbeitseimmigranten. Im Dokumente wurde es darauf hingewiesen, dass «alle Häftlinge, Verurteilte oder Untersuchungsgefangene laut dem geschlossenen Ergänzungsabkommen sofort zu befreien und zur Heimat zu befördern sind» [22]. Im Jahre 1921 beschäftigten sich die Evakuationsverwaltungen aktiv mit der Heimbeförderung der deutschen und österreich-ungarischen Kriegsgefangenen. In den nächsten Jahren erfüllte der Exekutivkomitee der Gesellschaft des Roten Kreuzes und des Roten Halbmonds der UdSSR regulär die Bitten des Deutschen Roten Kreuzes um die Suche nach den in Russland verschlossenen deutschen Kriegsgefangenen [23].

Laut der Haager Konvention, «nach dem Friedensschlusse sollen die Kriegsgefangenen binnen kürzester Frist in ihre Heimat entlassen werden». Revolutionen und Machtwechsel in Russland und Deutschland, Sonderfrieden und Russlands Ausgang aus dem I. Weltkrieg, Glauben der Bolschewiken an den Sieg der Weltrevolution und ihrer Versuch des Einsatzes der ausländischen Bürger in Russland bei der Beschleunigung der Weltrevolution, das alles übte den Einfluss auf das Schicksal der Kriegsgefangenen aus. Die Heimschaffung der deutschen und russischen Kriegsgefangene zog sich in die Länge. Die gebliebenen Kriegsgefangenen nahmen an dem Bürgerkrieg teil, zusammen mit dem ganzen Volk erlebten sie die Schwierigkeiten und den Hunger der Nachkriegsperiode, gegen viele von ihnen wurden während des Stalinterrors in der UdSSR die Repressalien angewendet. Auch heute noch ist für viele Russland das Land der Gefangenschaft, Sibirien weniger geographischer Begriff, als vielmehr ein Synonym für Unfreiheit, Verbannung und Tod.

1. *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914-1920. Von Elsa Brändström. – Berlin, 1922. – S. 8.*
2. *II. Internationale Friedenskonferenz im Haag. Konvention und Verträge. – Bern, 1910. – S. 185-253 Hinz J., Rauch E. Kriegsvölkerrecht. – Köln; Berlin: Bonn: München, 1984. – S. 1504-1509.*
3. ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.1282, лл. 2, 4-5; ф.369, оп.1, д.4842, лл. 2, 144.
4. ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.1282, лл. 34; ф. 369, оп.1, д. 1348, л.94.
5. *Die Kriegsgefangenen werden dringend gebeten, diese Liste vermisster deutscher Soldaten zu prüfen und alles schriftlich nach Paderborn mitzuteilen, was ihnen über den Verblieb der vermissten Kameraden bekannt ist, unter Angabe des Namens und der Adresse des Auskunftgebers. – In: ЦГА РК, ф. 50, оп.2, д.15, лл. 196.*
6. ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.1282, лл. 105, 137, 171.
7. ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д.1282, лл. 43, 44, 72; ф. 369, оп.1, д.1433, л.3.
8. ЦГА РК, ф. 50, оп.2, д.15, лл.101-102.
9. *Thunig-Nittner G. Die Tschechoslowakischen Legion in Russland. Ihre Geschichte und Bedeutung bei der Entstehung der 1.Tschechoslowakischen Republik. – Wiesbaden, 1970. – S. XIII.*
10. *Dwinger E.E. Die Armee hinter Stacheldraht. Das sibirische Tagebuch. – Jena, 1929; Scharping K. In russischen Gefangenschaft. – Berlin, 1939.*
11. *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum 2. Weltkrieg. München, 1999, – S. 363.*
12. *Politisches Archiv–Auswärtiges Amt, Abt.IV Russland. Akten. R.83820, Bd.11.*
13. ЦГА РК, ф. 41, оп.1, д.320, л. 58.
14. *Ibid.*
15. *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914-1920. Von Else Brändström. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922. – S. 131.*
16. ЦГА РК, ф. 41, оп.1, д.320, л. 57.
17. *Leidinger H., Moritz V. Gefangenschaft. Revolution. Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für der Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1922. – Wien - Köln - Weimar: Bohlau Verlag, 2003. – S. 410.*
18. *Советское государство и право. – 1990. – №4. – С. 126.*
19. *Politisches Archiv–Auswärtiges Amt, Abt. IV, Russland. R 83820, Bd.11.*
20. *Politisches Archiv–Auswärtiges Amt, Abt.IV, Russland. R 83810, Bd.1.*

- Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (33), 2012 г.*
21. Архив Президента РК, ф. 140, оп. 1, д. 99, лл.10, 11, 19, 20.
22. ЦГА РК, ф. 40, оп.1, д. 302, лл. 29-30, 82-83.
23. ЦГА РК, ф. 1690, оп.1, д.1, лл. 3, 11.

Резюме

В статье исследуются проблема содержания военнопленных Центральными державами в России и возвращения их на родину. Работа основана на материалах архивов Федеративной Республики Германии и Казахстана. Автор анализирует соответствие правил обращения с военнопленными основным положениям Гаагской конвенции о законах и обычаях сухопутной войны, подписанной 18 октября 1907 года. Здесь автор отмечает, что создание русскими властями наиболее благоприятных условий для военнопленных славянского происхождения является нарушением положений Гаагской конвенции.

Summary

The author of the article investigates the problems of Western powers war prisoners in Russian camps and their coming back home. The work based on archival materials collected in German Federative Republic and Kazakhstan. The author analysed the correspondence of prisoners regulations to the main conditions of Hague convention about laws and traditions of land war, signed on 17 October 1907. The author stressed here that Russian powers from the very beginning broke the rules of Hague convention having created the most favourable situation for the prisoners with slavic origin.

АУҒАНСТАНДАҒЫ ТҰРАҚСЫЗДЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНЕ ТИГІЗЕР ӘСЕРІ

М.С. Мырзабеков – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті, т.ғ.к.,*

А.А. Тасқалиева – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы «Аймақтану» мамандығының магистранты*

Ауғанстандағы азамат соғысы Орталық Азия аймағы елдері қауіпсіздігіне үлкен әсер ететін фактор екендігі дау тудырмайды. Ауғанстандағы тұрақтылықтың негізі сонау 1979 жылдың 26 желтоқсанында КСРО өз әскерлерін «бауырлас ауған халқына интернационалдық көмек көрсету» деген желеумен осы елдің территориясына енгізген күннен бастап шайқалған болатын.

1989 жылдың 15 ақпанында КСРО-ның соңғы сарбазы Ауғанстан территориясын тастап шыққан сәттен бастап Ауғанстан біржағынан КСРО (кейіннен Ресей Федерациясы), екінші жағынан АҚШ және оның НАТО бойынша еуропалық елдер арасында ықпал ету үшін бәсекеге түскен елге айналды. Талибтер Наджибулла биліктен тайдырылған соң Ресей Федерациясы өзінің осы аймаққа географиялық жақын орналасу факторын ұтымды пайдаланып қалды. Нәтижесінде Ауғанстанда талибтермен ымыраға келмейтін және Душанбе мен Москваға арқа сүйейтін Бурханиддин Раббани басқарған күш билік басына келді. Бұл жағдай Ауғанстанда азамат соғысының екінші кезеңінің басталуына түрткі болды.

Пәкістан мен АҚШ-тың астыртын қолдауына ие болған талибтер 1998 жылдың тамызында Солтүстік альянс күштерін тықсыра отырып, ТМД-ның оңтүстік шекарасына шықты. Б.Раббани үкіметі шетелге миграцияға кетіп, іс жүзінде Солтүстік альянстың әскери күштерін әйгілі дала командирі Ахмед шах Масуд басқарды. Талибтер Ауғанстан территориясының 90%-на өз бақылауын орнатты. Ресей Федерациясы бастамасымен Орталық Азия елдері талибтердің ықтималды шабуылына қарсы тұру шараларын анықтау мақсатында Ташкентте бас қосты. Шындығында талибтердің 100 мыңдық қарулы жасағы ТМД шекарасын бұзып кіреді деген үрей басым болды [1].

2001 жылдың 11 қыркүйек оқиғасынан соң, АҚШ террорлық актілерді ұйымдастырған Әл-Каида ұйымы деген мәлімдеме жасап, Ауғанстандағы талибтердің қамқорлығында жүрген Усама бен Ладеннің жеке басына 25 млн. доллар көлемінде сыйақы тағайындады [2]. 2001 жылдың 8 қазанында АҚШ өзінің НАТО бойынша әріптестерімен бірлесе отырып, «Иілмейтін ерік-жігер» деп аталатын антитеррорлық операциясын бастап жіберді.

Ауғанстандағы соғысты бастай отырып, Вашингтон, өзінің өңірдегі саяси үдерістерге белсенді араласуы жағдайдың тұрақсызданып, геосаяси күштердің балансының бұзылуына әкеп соғатынын толығымен түсінді. Француздық офицер Винсен де Китспоттердің «Орталық Азиядағы үлкен ойын»

атты 2005-ші жылы жарияланған мақаласында аталған ой былай деп айтылған: «АҚШ-тың Орталық Азиядағы үстемдікке ұмтылысы жергілікті саяси шынайылыққа және өңірлік қауіпсіздікке қатысы бар екі қауіп-қатер тудыруы мүмкін. Олар өңір ішінде ұзаққа созылған теке-тірес туындауына және өңірлік геосаяси тұрақсыздыққа әкеп соғуы мүмкін». Автор АҚШ-тың өңірдегі тұрақсыздану үдерістерінің дамуына септігін тигізерлік, Орталық Азия республикаларындағы авторитарлық режимдермен де және саяси оппозициялармен де бірдей түлкі бұлаңға салып, қырындауы сияқты қауіп-қатерге, сондай-ақ алпауыттардың бақталастығын арандатып отырған АҚШ-тың өңірдегі амбицияларына меңзеп отыр [3].

Қазіргі кезде сарапшылар арасында «АҚШ Ауғанстанда өзінің бірқатар стратегиялық мүдделерін қамтамасыз етіп отыр» деген пікір басым. Солардың кеңінен таралғаны «АҚШ Ауғанстанда халықаралық лаңкестермен күресіп отырған жоқ, олар оны Орталық Азия өңіріне ену мен осында бекіну үшін, сондай-ақ Ресейді ойыннан түбегейлі шығарып тастап, Қытайдың Таяу Шығысқа барар жолын жауып тастау үшін пайдаланып отыр» деген пікір. Осы көзқарастағы сарапшылар өздерінің пікірлерінің дұрыстығына келесідей уәждер келтіреді.

Біріншіден, АҚШ лаңкестердің ресурстық негізі – есірткі саудасын жоюға ешнәрсе істеп отырған жоқ. Ол НАТО-ның Ауғанстандағы 9 жылында тек қана гүлденіп келеді, ал одан алып отырған кірісті коалициялық әскерлер соғысып жатқан содырларды қаржыландыруға бағыттайды. Американдықтарға ауған героинінің тұрақты өндірісі мен оның солтүстікке, Орталық Азия республикалары арқылы Ресейге тұрақты трафигі керек. Онда есірткінің көп бөлігі қалып қояды да, қалғаны Еуропаға кетеді. Мұнда екі маңызды міндет шешіледі. Біріншісі, ұзақ мерзімдігі, ресейдегі есірткіге тәуелділердің санын тұрақты көбейте отырып ресейліктердің жас буынын аздыру, сол арқылы мемлекеттің өміршеңдігін әлсірету. Екінші міндет – өңірдегі исламдық радикализм мен экстремизм идеясының таралуын қаржыландыру. Ол әскери-саяси жағдайдың ушыға түсіп, тұрақсыздық зонасының кеңейе түсуіне септігін тигізеді. Бұл Қытай мен Ресей үшін қауіпті сақтап тұруға қажет. Олар егер қақтығыс Ауғанстаннан Орталық Азияға көшірілетін болса, шиеленіске белшесінен батып, ресурстарын ішкі маңызды проблемалардан жырып, соған жаратуына мәжбүр болады [4].

2003 жылғы тамыздан бері НАТО Ауғанстандағы қауіпсіздікке жәрдемдесу жөніндегі халықаралық күштерді басқарып келеді және қазір осы елдегі өзінің қатысуын кеңейтуде. Альянс сондай-ақ ауған өкімет орындарына парламенттегі сайлаудың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Бүгінгі таңда НАТО шамамен ауған аймағының 50 пайызында (елдің солтүстігі мен батысы) қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көмек көрсетіп келеді. Альянстың жоғарғы өкілдерінің айтуынша, НАТО үшін Ауғанстан басты басымдықтардың бірі. Солтүстік-Атлантикалық альянс елдерінің болашағы Ауғанстанның келешегімен тығыз байланысты. Бүгінде альянстың Ауғанстанға қатысуы қанша қажет болса, сонша сақталады деген американдық көзқарас басым түсіп отыр. Сөйтіп, тұтастай алғанда, шетелдік әскери-саяси қатысу тұрақтандырушы фактор деп бағалауға болар еді. Алайда іс жүзінде олай болмай отыр. Халықаралық бітімгершіл контингент шағын болғандықтан, олар өз алдына қойылған міндетті орындауға қабілетсіз, Ауғанстандағы зомбылықты тоқтата алмай отыр. Бітімгершіл күштер өздерінің мандаты бойынша әскери текетіреске белсене араласпайды, есірткі өндірісін тоқтатуға құқы жоқ және оны тоқтата алмайды. Ауғанстанда альянс бүгінгі таңда ең ірі әскери және бітімгершілік операциясын жүргізуде. НАТО-ның Ауғанстанға қатысуындағы жағдайдың ерекшелігі бұл ел альянстың дәстүрлі еуро-атлантикалық аймағынан (Балқан мен Жерорта теңізі аумағынан айырмашылығы) тыс жатыр. НАТО-ның кеңейіп отырған, сірә НАТО-ың Ауғанстанға қатысуы Орталық Азияның, Ресейдің, Қытайдың, Пәкістанның және Үндістанның мүдделерін де қозғайды. Алайда оның оңды тұрақтандырушы әсерін жоққа шығаруға болмайды. Бұл ең алдымен Орта Азияға қатысты. Бұдан басқа Ауғанстан бұрынғыша Орталық Азиядағы әскери-саяси қауіпсіздіктің маңызды факторларының бірі болып қалып отыр. Кейбір тұрақтану кезеңдері әскери іс-қимылдардың тұтануымен алмасуда. Бұл ел әлемдегі ауыр есірткі түрлерін негізі өндіруші болып қалуда, оның басым бөлігі орталықазиялық мемлекеттер арқылы тасымалдануда. Осы жағдайларда НАТО өзінің әскери қатысуын күшейтуге, жауынгерлік операциялар аймағын кеңейтуге және өзінің Ауғанстанда тасымалданатын жүктері мәселелері бойынша Ресеймен және ТМД елдерімен ынтымақтасуға мәжбүр. Сөйтіп, мәселе бұрынғы аймақтық ауқымнан шығып, ТМД-ның стратегиялық жағдайын және Достастық ішіндегі қатынастарға да әсерін тигізеді. Сонымен бірге Орталық Азия елдері НАТО-ның Ауғанстанда әскери қауіпсіздіктің негізгі факторы ретінде сақталуына өте-мөте мүдделі.

Ауғанстан – Орталық Азия қауіпсіздігіндегі ең қауіпті фактор. Барлық сарапшылар да тәліптер

Ауғанстандағы өкімет билігін қайтарып алса да тоқтамайтынына әбден сенімді. Келесі мақсат, сірә, Исламабад болар. Пәкістан президенті Первез Мұшаррафтың және оның арнаулы қызметінің АҚШ-пен қатынасы мен «Әл-Каида» мен тәліптер арасында теңселіп жүруі бейбіт кездегі жағдайда ғана орынды болар. Алайда Ауғанстандағы нағыз дағдарыс Ауғанстаннан коалиция күштері кеткен жағдайда болады. Оның соңы әскери төңкеріске дейін барып соғатын кез келген аса күрделі оқиғаға айналуы мүмкін, оның нәтижесінде пәкістандық ядролық қару эстремистердің қолына түсуі кәдік. Жеңіске жеткен жағдайда тәліптердің көздеген тағы бір бағыты орталықазиялық елдердерге шабуыл жасау болуы мүмкін. Соңғы кезде жаңа мақсаттар айқын бола бастады – уран рудалары кеніштері мен оларды өңдейтін зауыттарды басып алуға күш салынууда. Қазақстанда, Қырғызстанда, Тәжікстанда және Өзбекстанда уранның мол қоры бар, оны өңдейтін қуатар жұмыс істейді. Осы мақсаттардан келіп, біздің аймағымыздың елдері – исламшылдар экспансиясының әлеуетті нысандары болары сөзсіз. Орталық Азияға жол салуды тәліптер өздерінің «бесінші саптары» – радикалық исламшыл топтардың күшіне сүйене отырып, жүзеге асыратыны сөзсіз. Бірқатар сарапшылардың пікірінше, Орталық Азия тұрақсыздықтың жаңа өрісі алдында тұр. Оған Қытай, Ресей және АҚШ сияқты ұлы державалар да тартылуы мүмкін. Аймақтағы жағдайды зерделей отырып, көптеген талдамашылар зайырлы режимдердің негізгі қарсыласы Өзбекстанның ислам қозғалысы сияқты радикалық қозғалыстар емес, «Хизб ут-Тахрир» партиясы сияқтылар болмақ, олардың өздерінің мәлімдеуінше, бейбіт, идеологиялық құралдарды қолданады, алайда олар өз қатарларына Қырғызстанды қоса алғанда, Ферғана алқабының тұтастай ауылдары мен аудандарын тартуда. Олардың мұндағы жақтастарының саны әртүрлі мәліметтер бойынша 7 мыңнан 15 мың адамға дейін жетеді [5]. Мамандар тәліптердің «бесінші сапына» ҚХР-дың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық өлкесіндегі серпаратистерді де қосып отыр. Ұйғыр серпаратистерінің көптеген адамдары жыл сайын пәкістандық және ауғандық тәліптер лагерлерінде әзірліктен өтеді, қарақшылыққа, рәкетке және Қазақстандағы, Қырғызстандағы, Тәжікстандағы және Өзбекстандағы есірткі бизнесіне қатысады. Орталықазиялық елдер арнайы қызметтерінің мәліметтері бойынша, ұйғыр серпаратистерінің топтары қырғыздың «бәйшешек төңкерісіне» және Өзбекстандағы әндіжан оқиғаларына белсене қатысқан.

Мамандар, талдаушылар, сарапшылық қоғамдастықтар мен арнайы қызметтер өкілдерінде оқиғаның одан әрі өрбуі жөнінде бірыңғай көзқарас жоқ. Кейбір сарапшылар қауіп асыра көрсетіліп жүр, Орталық Азия тұрақтылығына тікелей келер қауіп жоқ дегенді айтып жүр. Алайда білем деуші мамандар, исламшылдар мен эстремистердің белсенділігі жасырын түрде жүргізілгенмен, оның деңгейі жеткілікті дәрежеде жоғары деген пікірді ұстанады. Олар қылмыстық қызметпен және есірткі бизнесімен тығыз қабысқан. Бүгінде Ауғанстандағы тұрақсыздықты реттеу мәселесіне қатысты екі қарама-қарсы пікір үстем болып отыр. Біріншісі, жағдайды реттеу және бейбітшілікке қол жеткізу елден барлық шетелдік әскерлерді шығарудан кейін ғана мүмкін болмақ дегенге саяды; екіншісі – жағдайды тұрақтандыру және бейбітшілік орнату тәліптер қозғалысын толық талқандағаннан кейін ғана мүмкін деген уәж айтады [6]. Ауғанстандағы жағдайдың даму болашағына көз жүгіртер болсақ, онда, оның басқа аудандармен байланысы арта түсуі үдерісін, атап айтқанда, Таяу Шығыспен және әсіресе Иракпен байланысын естен шығаруға болмайды. АҚШ-тың және оның одақтастарының Ирактағы исламдық содырлар топтарымен текетіресі шиеленісе түсуі Ауғанстандағы тәліптер қалдығы мен басқа да эстремистік күштер іс-қимылының жандана түсуіне соқтырып отыр. Бұл орайда Палестина мен Ирактан Үндістан арқылы Ауғанстанға дейінгі «біртұрас ислам майданы» құрылуы мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Бүгінгі таңда Иранда, оның ядролық бағдарламасы төңірегінде жаңа қауіпті ошақ пайда болуы елеулі күрделендіруші факторға айналып келеді. АҚШ-тың және оның одақтастарының тәліптерге қарсы ірі әскери операциясы Ауғанстанды ғана емес, Пәкістанның да мүддесін қозғайды және Оңтүстік және Орталық Азиядағы бүкіл әскери-стратегиялық жағдайды елеулі өзгертеді. Оқиғалардың бұлайша дамуы Үндістанның, Қытайдың және Ресейдің мүдделерін де қозғайды. Пентагонның Ауғанстанның ірі және қуатты Ұлттық армиясын құру бағыты күтпеген салдарларға әкеліп соғуы да мүмкін. Аймақтағы күштер тепе-теңдігі өзгереді. Кабулдағы режим жеткілікті күшке ие болады және өзінің көршілеріне, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттеріне азуын көрсетуі де мүмкін. Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің мүдделері НАТО күштерінің Ауғанстанда осындағы жағдайды тұрақтандыру мақсатында барынша ұзақ болуын көздейді. Алайда болашақта Батыс ерте ме, кеш пе, әйтеуір Ауғанстанды қайта құру ісіне Орталық Азия елдерінің қатысуын кеңейту мәселесін алға қояды. Бұл аймақ елдерінің алдына күрделі саяси және экономикалық таңдау міндетін шығарады. Бұрынғы солтүстік альянс аумағындағы «қауіпсіздік белдеуін» нығайту аймақ елдері мүддесін көздейді. Сондықтан да Орталық Азия мен Ресейден көмектің алғашқы легі сонда қарай бағытталуы тиіс.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.

1. Larry P. Goodson. *Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban*. University of Washington Press, 2001. – P. 162.
2. Seth G. Jones. *In the Graveyard of Empires: America's War in Afghanistan*. 2009 WW Norton. – P. 47.
3. Stephen Tanne. *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the War against the Taliban*.
4. Омаров Н.М. *Основные этапы становления системы безопасности и антитеррористической деятельности государств Центральной Азии*. – С. 29.
5. Улуян А. *Центр Азия 2000/2005: Упущенный шанс? Оценки и прогнозы зарубежного экспертно-аналитического сообщества*. – М., 2006.
6. Robert D. Crews. *The Taliban and the Crisis of Afghanistan*. Harvard University Press, 2009, – P. 2005.

Резюме

В статье рассматриваются основные факторы влияния афганского кризиса на безопасность стран Центральной Азии, проблемы развития политического ислама и противодействия незаконному распространению наркотических веществ. А также данная статья подчеркивает одну из существующих тенденции: развитие военно-политической ситуации в Афганистане. Важным в статье является рассмотрение о влиянии международных акторов на афганский кризис и центральноазиатскую безопасность.

Summary

The article examines the main factors of influence of the Afghan crisis on the safety of the countries of Central Asia, the problem of political Islam and to counter the illicit proliferation of drugs. Also, this article highlights one of the existing trends: the development of military-political situation in Afghanistan. An important in the article is to examine the influence of international actors on the Afghan crisis and the Central Asian security.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

А.М. Мамедова – *Бакинский Государственный Университет*

Для четкого понимания характера экономических интересов царской России на Южном Кавказе и, в частности в Азербайджане, нелишне вспомнить и учесть военно-стратегическое значение территории Азербайджана, расположенного на стыке Европы и Азии. В исследуемый нами период главным военно-операционным направлением театра русско-иранской войны 1804-1813 гг. было направление Тебриз-Тифлис, проходившее через Нахичеванское ханство, главным же направлением русско-иранской войны 1826-1828 гг. было направление Тебриз-Елизаветполь-Тифлис, проходившее через Карабах. Все это вызывало соперничество между Ираном и Турцией, с одной стороны, и Россией – с другой. Свои интересы на Кавказе имели Британская и Французская империи. Царская Россия, преследуя свои геополитические и геоэкономические интересы на Кавказе, добивалась расширения территории и рынков сбыта, приобретения новых источников сырья. Этому благоприятствовало географическое расположение территории Азербайджана с его прибрежной полосой Каспийского моря, да и само море имели для России также важное стратегическое значение. Речь шла о военно-стратегическом контроле над Каспийским бассейном, к чему стремилась также и Англия, имевшая к тому времени доступ к южному побережью Каспия через Индию и Персидский залив. Овладение западным и юго-западными берегами Каспийского моря создавало России плацдарм для расширения военно-политической и экономической экспансии на юг. Одновременно предотвращалось проникновение Англии через Каспийское море на Кавказ и Среднюю Азию (1, 440).

К концу XVIII – началу XIX вв. внутреннее и внешнеполитическое положение Азербайджана было чрезвычайно сложным. Господство натурального хозяйства, политическое и экономическое отставание, раздробленность страны и междоусобицы, постоянные нашествия и перманентная угроза внешней агрессии – все это не способствовало созданию в Азербайджане сильного централизованного государства. В целом подобная совокупность благоприятного геостратегического положения Азербайджана и неблагоприятных внутри и внешнеполитического факторов, складывавшихся к тому времени, конечно же усложняли торгово-экономические перспективы развития страны. По понятным причинам неустойчивость и неопределенность положения во многом зависела от исхода военных действий на Южном Кавказе в ходе русско-иранской и русско-турецких войн. Поэтому, исходя из всего этого комплекса взаимодействующих факторов, считали необходимым отдельно выделить первую треть

XIX в., полагая, что при исследовании экономической политики царизма в Азербайджане в первой половине XIX в. условным хронологическим рубежом следует определить время заключения Туркменчайского договора (1828), который коренным образом изменил и в дальнейшем определял геополитическую и геоэкономическую обстановку в регионе. Торгово-экономические связи Азербайджана с Россией имеют свою многовековую историю. Известно, что еще в XV веке ширваншах Фаррух Ясар и Иван III обменялись послами, в частности с целью укрепления и упорядочения русско-ширванской торговли (2, 133).

11 сентября 1802 года высочайшим указом Главнокомандующим русскими войсками на Кавказе был назначен отпрыск знатного грузинского рода, активный участник подавления польского восстания 1793 года, бывший комендант Бакинской крепости в 1796-1797-х годах, князь П. Дм. Цицианов (1754-1806). Будучи жестоким, честолюбивым и не лишенным администраторских способностей, он оставил заметный след в истории кавказских народов. Именно при нем впервые были обозначены те первоочередные экономические цели и задачи (в том числе и в области торгово-промышленной политики) русских властей, которые еще долгое время не сходили с повестки дня. При его же управлении началась активная фаза покорения азербайджанских ханств. Действия Цицианова характеризовались набором разнообразных приемов. Силой оружия были завоеваны Джаро-Белоканские общества (апрель 1803 г.), Гянджинское ханство (январь 1804 г.), демонстрацией силы – Ширванское ханство (декабрь 1806 г.), дипломатическим путем – Карабахское и Шекинское ханства (май 1805 г.) (3, 176).

Включение разобщенных северо-западных азербайджанских земель в состав могущественного государства – Российской империи имело для Азербайджана двойное судьбаностное значение. Азербайджанский народ как этническое целое подвергся разделению и Северный Азербайджан подпал под многостороннее влияние России. Одним из отрицательных проявлений колониальной политики стало заселение азербайджанских земель будто бы лояльными России армянами. Тем самым было положено начало отторжению исторических территорий Азербайджана и этническим конфликтам. На первом этапе завоевания Россия преследовала военно-стратегические цели. Целенаправленное экономическое освоение Южно Кавказского края, как известно, началось в 30-х годах XIX столетия, однако уже в действиях первых главнокомандующих на Кавказе наметились очертания будущей экономической и торговой политики России в регионе (4, 104).

Типичной для стран Востока в XVII-XVIII вв. была ситуация, когда экономическое отставание, а также захватнические и разорительные нашествия персидских и турецких феодалов и внутренние междоусобицы в Северном Азербайджане привели к тому, что в начале XIX в. была слабо развита торгово-ремесленная жизнь страны. Купечество и зажиточная верхушка среди ремесленников и крестьянства не обладали необходимым экономическим потенциалом, который бы способствовал торгово-капиталистическому развитию. Общественное разделение труда и торговли, ввиду своего слабого развития, не могли сломить систему рахтаров – торговых пошлин, устанавливаемых каждым ханством. Рахтары тормозили развитие торговли.

В первой трети XIX в. в общественно-политической и социально-экономической жизни Северного Азербайджана происходили сложные процессы коренного переустройства. Так, последовательно одно за другим было ликвидировано в 1804 г. Гянджинское ханство, в 1806 г. – Бакинское, в 1819 – Шекинское, а также Казахское и Шамшадильское султанства, в 1820 – Ширванское ханство, в 1822 – Карабахское, в 1826 – Талышинское (5, 204).

В результате ликвидации ханств в Азербайджане в начале 30-х годов была проведена замена разных денежных систем единой русской денежной системой, что имело весьма важное, значение для развития торговых отношений между отдельными регионами страны.

Немаловажное значение для развития и превращения Баку в первой трети XIX в. в один из крупнейших городов России имела торговля. Баку, занимая выгодное географическое положение, играл исключительную роль в развитии торгово-экономических связей Северного Азербайджана. Торговля занимала большое место в экономической жизни Баку и играла определенную роль в первоначальном накоплении капитала. Вскоре после присоединения Бакинского ханства к России значительно возросли объемы торговых отношений между Баку и Астраханью.

В качестве товаров вывоза из Северного Азербайджана в Россию перечислены фрукты, марена, сорочинское пшено, шелковые платки, шелк-сырец, ковры, дараи, тафта и др. Так например, в одном из этих документов приводятся факты о ввозе из Астрахани в Баку «красной меди 25 вьюков, железа 150 вьюков» и вывозе из Баку через Дербент в Астрахань в одном случае: «пшена сорочинского 136

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. мешков, с мешками 1150 пудов, 29 халваров краски марены, весом с оберткой 220 пудов, 8 полутайков шелка-сырца весом с оберткой 51 пуд». В другом случае сообщается о доставке из Баку «64 халара краски марены с оберткой 512 пуд» (6, 162).

В начале XIX в. азербайджанские товары доставлялись в Центральные губернии России преимущественно сухопутными маршрутами. Частично это объясняется недостаточным уровнем морских перевозок из-за нехватки торгового флота на Каспии в исследуемый период. Таким образом, торговые связи осуществлялись по следующим сухопутным маршрутам: Нуха-Белоканы-Тифлис-Военно-грузинская дорога-Владикавказ-Екатериноград-Моздок-Кизляр-Астрахань; Баку-Шемаха-Куба-Дербент-Тарки-Кизляр-Астрахань. Наиболее интенсивно торговля осуществлялась сухопутными маршрутами в первой четверти XIX века и в 30-х годах. Одной из причин такого положения являлась высокая аварийность во время морских перевозок и нехватка именно торговых судов на Каспии в этот период. В связи с этим купцы были вынуждены отказываться от морской транспортировки грузов, отдавая предпочтение наземным коммуникациям. Однако в отдельных случаях они отправляли свои товары из портов Баку, Ленкорани, Сальян, Ниязабада, сами же предпочитая добираться в Россию сухопутным путем.

В этот период царское правительство ничего не предприняло ни для улучшения торговых и почтовых путей в Северном Азербайджане, ни тем более для строительства новых. Лишь только начиная со второй пол. 40-х годов делу строительства новых коммуникаций стали придавать значение. Выше было отмечено, что основными предметами торговли между Северным Азербайджаном и центральными губерниями России, осуществляемой морским путем из Бакинского порта в Астрахань в первой трети XIX века (1, 320).

В связи со все более возрастающей ролью города Баку в азербайджано-русских торговых отношениях часть производимого шелка-сырца доставлялась в бакинский порт из других провинций, в частности из Шеки, Кубы и Ширвана. Особенно высоко оценивалось российскими покупателями качество шемахинского и шекинского шелков, заслуженно завоевавших всемирную известность еще в средние века.

Приведенные данные свидетельствуют о неуклонном росте вывоза шелка из Северного Азербайджана в Россию морским путем. Заметный спад вывоза, как мы видим из выше приведенных данных приходится на 1816 и 1829 гг., что, несомненно, вызвано последствиями русско-иранских войн (1804-1813 и 1828-1829 гг.), а его пик как раз приходится на относительно спокойный период между войнами. При анализе динамики развития торговых отношений необходимо учитывать всю совокупность объективных и субъективных факторов, влияющих на ее состояние и тенденции развития. Например, ситуацию, когда естественная аварийность на море вызывала негативное восприятие у части купцов морского транспорта как средства доставки товаров. К этому следует добавить и общее нестабильное положение, вызванное боевыми действиями российской флотилии в ходе завоевания Бакинского ханства, а также события в Кубинской провинции, вылившиеся в Кубинское восстание 1810 года, овладение Ленкоранью в 1813 г. – все это заметно влияло на состояние дел как в производстве, так и в деле доставки товара. Важным условием устойчивых экономических связей и торговли, конечно же, является стабильность и безопасность ее осуществления (6, 97).

Распространение шелководства в Северном Азербайджане объяснялось благоприятными климатическими условиями и наличием кормовой базы, а также тем, что оно приносило относительно большие доходы. Наибольшее количество шелка отменного качества в Северном Азербайджане производилось в Шекинской провинции и вследствие чего основная часть этого ценного сырья вывозилось именно отсюда. Следует также отметить, что торговля и вывоз азербайджанского шелка в центральные губернии России в первой трети XIX в. производился из Кубинской провинции.

В начале XIX века из центральных губерний России в Северный Азербайджан в огромном количестве доставлялись самые разнообразные товары. Особенно широкое развитие торговли началось после 1813 г., когда был заключен Гюлистанский мирный договор. После убийства П. Дм. Цицианова в феврале 1806 года на его должность назначили графа И.В. Гудовича (1741-1820). При нем реализация экономической программы Цицианова была отложена (1, 324).

Только завершение войны с Ираном и заключение в 1828 году Туркменчайского договора позволили России, уже основательно утвердившейся в Южном Кавказе, перейти к систематическому освоению края. В это время, на рубеже 20-30-х годов XIX века в русском обществе меняется представление об интересах русской азиатской торговли, в виде превращения «азиатского рынка в рынок сбыта

изделий русской промышленности». Такое представление о Кавказе как колонии России связано, в частности с деятельностью министра финансов Канкрин и сменившего Ермолова на посту Главнокомандующего Паскевича. Начинается новая фаза экономического освоения Южного Кавказа Россией.

1. *Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.1. Док. №548. – Тифлис. 1866.*
2. *Блюмин И.Г. Очерки экономической мысли в России в 1/2 половине XIX в. – М.: Просвещение, 1970, – с. 264.*
3. *Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Наука, 1947, – с. 348.*
4. *Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX вв. – Баку: Азернешр, 1966, – с. 318.*
5. *Фадеев А.Ф. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. – М.: Наука, 1960, – с. 467.*
6. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. – М.: Наука, 1969, – с. 167.*

Түйін

Бұл мақалада автор белгілі бір тарихи мерзім аралығындағы Азербайжан Республикасында эконмикалық саясат саласында өткізілген үкіметтік іс шараларға деген ресей әкімшілігі мінез құлқының жалпы бағыты мен талдауы турасында жазады.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, Кавказ, экономика, политика, таможня.

Summary

This clause dedicated on subject the Russian economic policy in Azerbaijan in the first half of the XIX century. This clause consideration common line of conduct Russian administration and analysis government's measure in district of trade-custom in Azerbaijan in appointed Time. In our investigation attention accent on as low-learned time like the beginning of XIX century and the object is to find stimulating motives realized local administration trade and custom measures and they interection with common economic politics of government.

Key words: Азербайжан, Руссиан, Ыауъасус, еъономиъ, полиъй, ъустом

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

КАЗАХСТАН В ПРОЦЕССАХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

С.Т. Орумбаев – доктор исторических наук, профессор.,
Ш.А. Ишмухамедов – кандидат политических наук

Феномен глобализации является наиболее значимым и широко обсуждаемым процессом, который охватил все страны и регионы мира. Глобализация как явление современного мира очень многогранное и значительное, которое тяжело однозначно охарактеризовать и оценить, оно захватывает государства и народы и вызывает разные противоположные оценки и мнения. Многие поддерживают ее, но есть и противники, которые выделяют ее угрозы и риски для будущего. Наиболее позитивные оценки предрекают развитие человеческой цивилизации, обещают снижение угроз войн, межэтнических конфликтов, сближение и развитие народов.

Очевидно то, что глобализация являет собой новый этап развития человечества как единого организма. Она пронизывает все уголки земного шара, каждое государство, отдельного человека благодаря развитию науки, техники, технологий, компьютеризации и увеличению доступа к информации.

Современная глобализация затрагивает практически все основные сферы общественной жизни: экономическую, политическую, социальную и многие другие. Ее влияние можно увидеть во многих процессах и проблемах науки, экологии, разоружения, обеспечения глобальной безопасности, борьбы с терроризмом и тому подобное.

Можно подтвердить, что фундаментально глобализация несет в себе позитивные элементы и процессы, которые помогают прогрессу и развитию всего человечества. На нее возлагают надежды достижения всеобщего мира и безопасности, упразднения опасностей ядерной войны, снижения рисков глобальных экологических, энергетических катаклизмов.

Важным для Казахстана является свободный доступ к информационным потокам, новым технологиям, приобретение современного опыта и знаний без ограничений. Это особенно актуально в условиях отдаленности расположения территории от ключевых информационных, научных, экономических центров Западной Европы, США, Восточной Азии. Информационные и технологические возможности глобализации позволяют населению республики, другим странам Центральной Азии не отставать от ключевых процессов развития в мире.

Известно, что концептуально глобализация должна положительно повлиять на повышение уровня экономического благосостояния людей, обеспечить устойчивое развитие общества и способствовать интеллектуальному, социальному, культурному развитию людей. Одним из актуальных элементов глобализации для укрепления стабильного развития Казахстана является ее роль и возможности в борьбе с транснациональной преступностью, в особенности с коррупцией в обществе и государстве.

Многие государства и народы еще с древности сталкивались с элементами глобализации. Народы и страны, стремясь к безопасности, обеспечению устойчивого развития общества и благосостоянию, осознавали, что только совместными усилиями, возможно создание цивилизованного, стабильно развивающегося общества и государства. Интеграция, совместная торговля и оборона стали первыми элементами объединения стран и народов, что позволило преодолеть национальные и государственные границы, развить межгосударственную торговлю, установить взаимовыгодные политические, экономические контакты. Древние народы и государства Казахстана, находясь в центре Евразии, также понимали необходимость интеграции и объединения, как наиболее эффективных путей сохранения своей безопасности и обеспечения стабильного развития.

Можно подтвердить, что народы и государства, проживавшие на территории современного Казахстана, всегда понимали необходимость и важность поддержания контактов и связей со своими соседями. Это позволяло им не только развивать торговлю, обеспечивать безопасность, налаживать сотрудничество, но и получать важную информацию о важнейших изменениях, достижениях своих соседей в политической, военной, технической, культурной и других сферах. Они понимали жизненную необходимость конкурентоспособности в этих сферах для получения возможностей, навыков, технических способностей обеспечения своей защиты и безопасности. Неудивительно, что изучение и использование элементов глобализации для современного Казахстана должна иметь те же приори-

теты. Понимание законов и процессов глобализации позволит Казахстану и ее населению эффективно получать и использовать все ее позитивные элементы для дальнейшего развития, безопасности и конкурентоспособности в современном мире.

В целом сам процесс глобализации с научной точки зрения имеет различные определения. В научной литературе имеется несколько точек зрения появления такого процесса и феномена как глобализация. Одним из первых определение термина «глобализация» предпринял американский ученый Р.Робертсон, который в 1985 году исследовал данный феномен. По его мнению, глобализация – это процесс постоянного влияния и давления различных факторов международного значения на социальные, культурные условия в отдельных странах [1]. Несмотря на ограниченное изучение глобализации, ученый смог оценить культурное многообразие народов, которые способны противостоять давлению и поглощению массовой, западной культурой.

Другой ученый, который также считается одним из первых исследователей глобализации М.Кастельс, отмечал ее опасности и риски. По его мнению, глобализация способствует возрастанию социального неравенства и расслоению общества [2]. Этому способствует и кризис национального государства, которое теряет свои функции и роль. Политическая власть государства перераспределяется в пользу новых субъектов международных отношений.

По нашему мнению, глобализация более всего является объектом изучения ученых неоллиберальной теории международных отношений. Они рассматривают глобализацию в качестве процесса объединения государств и народов в тесные сообщества цивилизованных стран, которые заменяют свои узкие и ограниченные национальные интересы на общие цели развития и безопасности. Сама глобализация, в первую очередь, является результатом глобальных экономических процессов взаимопроникновения капиталов, роста конкуренции, общей торговли, взаимозависимости производства, усиление роли ТНК независимо от их принадлежности государствам происхождения.

В качестве наиболее доступного определения глобализации можно предложить определение А.И. Уткина из книги «Мировой порядок XXI века». «Глобализация – это слияние национальных экономик в единую, общемировую систему, основанную на новой легкости перемещения капитала, на новой информационной открытости мира, на технологической революции, на приверженности развитых индустриальных стран либерализации движения товаров и капитала, на основе коммуникационного сближения, планетарной научной революции, межнациональных социальных движений, новых видов транспорта, реализации телекоммуникационных технологий, интернационального образования» [3].

Из сказанного становится очевидным, что наиболее влиятельным фактором на увеличение влияния глобализации на государства является экономика, которая выражается в деятельности транснациональных корпораций, международных банков.

Таким образом, глобализация является процессом трансформации отдельных государств, народов в единое, связанное между собой экономическими, политическими, социально-культурными, информационными связями мировое пространство. Государства и регионы становятся общей зоной свободного передвижения людей, организаций, институтов, обращения товаров, услуг, финансов, информации. В этих отношениях создаются новые субъекты международных отношений для свободного обмена мнениями, опытом, решения глобальных и региональных проблем общими усилиями. В результате создается единое универсальное международное правовое, информационное, культурное поле, которое характеризует новое качество и уровень развития всего мира. Взгляд на глобализацию с этой позиции отражает наиболее положительные стороны процесса для государств и народов. Можно подтвердить, что глобализация стала объективным и реальным процессом, который предоставляет возможности взаимной выгоды и пользы, для понимания ее законов и механизмов. В противоположность, непонимание законов и условий развития глобализации несет народам и культурам новые опасности и риски. Новые качественные изменения в отношениях между странами и народами создают уже уникальные опасности, которые ранее не имели развития и значения.

Среди наиболее значительных рисков для устойчивости и стабильности развития народов в условиях вхождения в процессы глобализации, многими учеными выделяются следующие факторы:

1. Свободное перемещение информации создает неравные условия для развития и распространения ценностей различных культур. Давление и мода западной культуры и языков несут опасности уничтожения наиболее ослабленным, ограниченным в распространении культурам малых народов.

2. Постоянная и жесткая экономическая конкуренция усиливает мировое неравенство государств. Очевидное экономическое, социальное разделение мира на Север и Юг ограничивает развитие прогресса во многих странах и народах мира.

3. Несправедливое разделение благ человечества между регионами мира вызывает объективное недовольство среди народов, что выражается в росте конфликтов, терроризма, вооруженных столкновений на этнической, социальной, экономической почве.

Важность включения Казахстана в процесс глобализации на выгодных для страны и народа условиях, отмечается на самом высоком уровне в республике. Президент Казахстана на торжественном собрании, посвященном 20-летию Независимости Республики Казахстан подтверждает, что «В XXI веке подлинной Независимости Казахстана не может быть без нашего активного участия в региональных и глобальных интеграционных процессах. Интеграция – это магистраль, ведущая в Будущее. Это огромные возможности для казахстанского бизнеса и всех казахстанцев. Замкнутые экономически страны не имеют будущего. Это надёжные международные гарантии нашего суверенитета и целостности». Президент Казахстана особенно подчеркивает важность соблюдения принципов и законов развития и распространения глобализации. Невозможно обеспечить стабильность и устойчивость одного государства в условиях, когда ее окружают экономически, социально отсталые и воюющие страны и народы. «В глобальном мире ни одна страна не может быть уверенной в своём будущем, если её соседи бедны, нестабильны и подвержены рискам. Именно эти подходы составляли основу моей идеи о Евразийском союзе. Благодаря ЕЭП Казахстан улучшит своё геоэкономическое положение, первой из стран Центральной Азии вырвется из континентальной замкнутости» [4]. Таким образом, можно подтвердить, что одним из прямых результатов понимания законов глобализации является процесс интеграции Казахстана в рамках ЕЭП, Таможенного Союза и других международных организаций и объединений.

Задачи Казахстана в условиях глобализации становятся более очевидными и явными в рамках текущего глобального экономического кризиса. По мнению Главы нашего государства «глобальный финансово-экономический кризис, разразившийся на фоне нестабильной международно-политической обстановки, свидетельствует о комплексном сбое всей системы мирового управления» [5]. В качестве экономических шагов для снижения опасностей кризиса для Казахстана им были выдвинуты ряд практических задач:

Во-первых, экономическая интеграция в рамках СНГ, Таможенного Союза позволят оградить Казахстан от мировых экономических кризисов. «Происходящие изменения побуждают Казахстан и наших ближайших соседей по СНГ еще раз сверять правильность избранных стратегий развития, определить свое место в сложном переплетении глобальных и региональных интересов на Евразийском пространстве... Только сообща мы сможем обеспечить устойчивое экономическое развитие наших государств» [5].

Во-вторых, создание и защита казахстанского производства, рынка, финансовых накоплений возможно через создание единой региональной валюты, общей валютной, финансовой системы. «Следующим шагом может стать валютный союз стран ЕврАзЭС и создание евразийской наднациональной расчетной единицы» [5].

Кроме того, на недавнем выступлении Н.А. Назарбаев выделил возможности и направления экономического развития и стратегии внешней политики Казахстана. По его мнению, в рамках усиления глобализации и ухудшения экономической ситуации в мире, для Казахстана и стран Центральной Азии дается шанс для развития и укрепления своего положения в мире, которым необходимо обязательно воспользоваться. «Центральная Азия обладает огромным потенциалом для того, чтобы стать одним из глобальных центров мира» [6]. Можно утверждать, что Президент РК Н.А. Назарбаев прав в том, что изучение возможностей экономического, социального улучшения положения в Казахстане нельзя отрывать от ситуации в соседних с республикой странах. Экономическое развитие Казахстана невозможно без параллельного улучшения положения в соседних Центрально-азиатских государствах. В качестве важнейших шагов для реализации данной цели были предложены следующие задачи внешней и внутренней политики Казахстана:

1) необходимо продолжение объединения и сближение стран региона, развитие экономических, социальных связей между гражданами соседних стран. В реализации данной цели особенно важным должны стать центрально-азиатские сети железных и автомобильных дорог.

2) завоевание в глобальном мире своего положения и места для стран Центральной Азии, было отмечено обязательной задачей общих усилий стран региона. По мнению Президента Казахстана, государства данного региона могли бы обеспечивать продовольствием многие другие страны, регионы мира. Поскольку для создания общей продовольственной базы и конкуренции с другими странами у Центральной Азии есть как трудовые, так и природные ресурсы и возможности.

Особенности влияния глобализации на Казахстан обсуждают не только отечественные ученые, но и государственные деятели. Известный государственный деятель Казахстана М.Тажин так охарактеризовал наиболее значимые опасности глобализации: «Как это ни парадоксально, но глобализация сделала мир более уязвимым и фактически менее безопасным... обострение глобальной конкуренции, вместо обещанной деполитизации и «конца истории», привело к новой поляризации, со всеми вытекающими из этого последствиями... Система международных отношений пришла в движение. Дан старт формированию новых геополитических полюсов и обновлению составов глобальных команд игроков» [6]. Очевидно, что Казахстану в условиях конкуренции между крупнейшими державами мира за регионы влияния и геополитического управления необходимо выбирать стратегического партнера и союзника. Вхождение в состав и работа в военных структурах, как ОДКБ и ШОС определили стратегическое партнерство Казахстана в военно-политической сфере с Россией.

Важной задачей для Казахстана в условиях глобализации является лавирование между интересами и давлением крупнейших держав мира: США, Россией и Китаем. Казахстан, как и вся Центральная Азия, привлекает внимание большинства мировых, региональных держав многими причинами. Природные, людские ресурсы, выгодное геополитическое положение, контроль водных ресурсов и другие факторы делают регион не только интересным, но и опасным с точки зрения причины будущих мировых конфликтов.

Так еще ученые-политики З.Бжезинский, Г.Киссинджер, С.Хантингтон, изучая роль и место Америки в будущем и в условиях глобализации, особенно отмечали ее отношения с регионом Евразии. По их мнению: «около 75% мирового населения живет в Евразии, и большая часть мирового физического богатства также находится там, как на ее предприятиях, так и под землей. На долю Евразии приходится около 60% мирового ВВП и около трех четвертей известных мировых энергетических запасов» [7]. Однако наиболее важным, по причинам возможности легкого контроля и управления является регион Центральной Азии и Кавказа, которые З.Бжезинский называет «Евразийскими Балканами». Согласно его позиции: «Евразийские Балканы» гораздо более важны как потенциальный экономический выигрыш: в регионе помимо важных полезных ископаемых, включая золото, сосредоточены огромные запасы природного газа и нефти» [7].

Кроме того, американский политолог С.Хантингтон считает, что Америка ответственна за распространение и защиту демократических, либеральных ценностей мира [8]. Это включает также распространение и насаждение американских, западных ценностей в регионах мира, в том числе в Центральной Азии. Он исходит из того, что Соединенные Штаты являются первой демократической страной и должны сохранять это положение всеми возможными методами и средствами. Это обуславливает необходимость крайне внимательного отношения Казахстана к политике США, так и любой другой державы, поскольку регион Центральной Азии является для них возможностью реализации исключительно своих национальных интересов и приоритетов.

Одной из важнейших задач стоящих перед Казахстаном является культурно-языковое влияние глобализации. Известно, что одним из элементов глобализации является обязательное взаимопроникновение культур, традиций и языков. Ограниченность культурной и языковой сферы казахского общества территорией страны обуславливает стоящие перед ним реальные опасности поглощения другими влиятельными западными культурами и языками мира. Данная ситуация является очевидной не только для казахстанских ученых, но даже для российских. Так один из известных российских ученых А.И. Уткин подтверждает, что перед казахским народом стоит серьезная опасность сохранения своей культурной, языковой, ментальной идентичности и самобытности в условиях глобализации [9]. В данном вопросе можно легко сослаться и возложить всю ответственность на государственные органы, или саму молодежь в изучении и сохранении казахского языка. Однако задача является более сложной и неоднозначной.

Обязательным законом прогресса и успеха государства, народа, отдельного человека является конкурентоспособность в сравнении со своими партнерами и противниками. Сегодня сама молодежь решает, что необходимо им для конкурентоспособности на рынке, для достижения успеха и развития. Очевидно, что конкурентоспособность в условиях глобализации больше связана с получением достойного, при возможности – иностранного образования, знанием компьютера, наличием опыта работы, а также со знаниями иностранных языков – английского, немецкого, китайского и других. Культурно-языковое давление глобализации представляет собой одно из наиболее негативных элементов, которое ставит перед всем обществом, государством сложные задачи сохранения самобытности и уникальности казахского общества и языка.

Таким образом, глобализация является объективным процессом, имеющим свои законы и механизмы, которые необходимо учитывать любому государству и обществу, если оно хочет развиваться и быть конкурентоспособным. Можно утверждать, что в условиях глобализации перед Казахстаном стоят объективные и сложные задачи, которые требуют внимания не только государства, но и всего общества. Они затрагивают различные сферы политики, военной, экономической, культурно-языковой и другие. Каждая из них несет в себе шансы и возможности для Казахстана в упрочении своего геополитического, геоэкономического положения в мире, так и опасности попадания в зависимость и потерю суверенитета. Очевидно, единственно верным вариантом развития для Казахстана является его становление и позиционирование в качестве цивилизованного и конкурентоспособного государства, способного адекватно отвечать современным вызовам глобализации. Вариант состоит не в том, какую модель модернизации выбирать, западную или восточную, а в том, чтобы модернизация способствовала решению задач, которые процессы глобализации ставят перед нашей страной и обществом.

1. Масловский М.В. *Современная западная теоретическая социология: Учебное пособие.* – Нижний Новгород: изд. НИСОЦ, 2005. – 117 с. – С. 81.
2. Кастельс М. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. под науч. ред. Шкаратана О.И.* – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Уткин А.И. *Определения глобализации // Глобалистика: Энциклопедия / Гл. ред. Мазур И.И., Чумаков А.Н.* – М.: Радуга, 2003. – С. 181-183.
4. *Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на торжественном собрании, посвященном 20-летию Независимости РК. Время выбрало нас // <http://www.akorda.kz/rw/>*
5. Назарбаев Н.А. *Евразийский экономический союз: теория или реальность // Известия // <http://www.minplan.kz/pressservice/77/5147/>*
6. Назарбаев Н.А. *Центральная Азия может стать одним из глобальных центров мира // <http://ru.government.kz/documents/publications/193>*
7. Бжезинский З. *Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы.* – М.: МО, 2002. – 256 с.
8. Хантингтон С. *Третья волна. Демократизация в конце XX века.* – М., 2003. – С. 40-41.
9. Уткин А.И. *Глобализация: процесс и осмысление.* – М.: Логос, 2002. – С. 9-14.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының жаһандану кезеңіндегі сыртқы және ішкі саясатының өзекті мақсаттары мен мәселелері туралы баяндалады. Қазақстан жаһандану жағдайында дамуы және бәсекеге қабілетті болуы үшін көптеген саяси, экономикалық, мәдени-әлеуметтік мәселелерді шешу керек.

Summary

This article reveals tasks of foreign and domestic policy of Kazakhstan in conditions of globalization. Globalization as a objective and significant process which has great influence on Kazakhstan. It has positive and negative influence which must be resolved by government and whole society of Kazakhstan.

ПАРТНЕРСТВО ЕС И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ДИНАМИКА

Р.О. Садыкова – к.и.н., ст. преподаватель кафедры
международных отношений и мировой экономики

Роль Европейского Союза в современных международных отношениях чрезвычайно важна как с точки зрения его политического, так и экономического положения в мире. Являясь одним из главнейших экономических центров мировых интеграционных процессов, Европейский Союз все больше вовлекается в мировые политические процессы. Уже в 70-е годы прошлого столетия Европейское Экономическое Сообщество начало заявлять о себе как об активном акторе мировой политики. На современном этапе Европейский Союз играет значимую роль в мировой политике, о чем свидетельствует уровень взаимоотношений ЕС со странами других регионов, среди которых особое место занимает центральноазиатское направление. На современном этапе проблема энергетического доступа к минеральным ресурсам этого региона является важнейшим направлением энергетической стратегии Европейского Союза. В этой связи изучение партнерского уровня отношений между авторитетной организацией как ЕС с одной стороны, и значимого региона в системе международных отношений как Центральная Азия, с другой стороны является очень актуальной.

В данной статье были рассмотрены отношения между ЕС и Центральной Азией на уровне партнерства, их предпосылки, которые были заложены в начале 90-х годов и динамика в начале XXI века.

Отношения между Европейским Союзом и государствами Центральной Азии развивались и до распада СССР. Центральная Азия, расположенная на стыке двух континентов, являлось историческим мостом между Европой и Азией. Именно через этот регион проходили маршруты Великого Шелкового пути из Китая и Индии в Европу. В условиях возрастания взаимозависимости экономик государств мировой системы, Европейский Союз стал активно осуществлять региональную политику и за пределами Европы, в том числе в регионе Центральной Азии.

В целом динамику развития отношений между государствами Центральной Азии и Европейского Союза можно разделить на два этапа:

1) период формирования концепции взаимоотношений ЕС со странами Центральной Азии и определения основных направлений сотрудничества (90-е годы XX века);

2) период установления стратегического партнерского уровня отношений между ЕС и ЦА, которая проявилось в активизации Европейского Союза в центрально-азиатском регионе.

В 90-е годы XX века развитию отношений между ЕС и Центральной Азией способствовала заинтересованность обеих сторон во взаимном сотрудничестве. Отношения между ЕС и государствами ЦА в начале 90-х гг. сформировались под влиянием новой геополитической ситуации, сложившейся в результате распада биполярной системы международных отношений. Расположение Центральной Азии в геополитически важном макрорегионе как Heartland предоставляла большие возможности для развития сотрудничества с другими ведущими экономическими центрами. В их ряду Европейский союз в силу своих структурных особенностей занял особое место. Развитию отношений между ЕС и государствами постсоветского пространства способствовало в первую очередь взаимная заинтересованность сторон.

После распада СССР внешняя политика новых независимых государствах была направлена на установление равноправных и взаимовыгодных отношений со всеми государствами мира. Со своей стороны и страны Европейского Союза были заинтересованы в сотрудничестве с государствами Центральной Азии, исходя в первую очередь из экономических соображений. Экономические интересы ЕС в Центральной Азии основывались на возможности доступа к необходимым энергетическим ресурсам стран Центральной Азии и развития торгово-экономических взаимоотношений. Для развития торгово-экономических отношений со странами Центральной Азии необходимо было подготовить политико-правовую основу сотрудничества.

Процесс выстраивания дипломатических отношений ЕС с государствами Центральной Азии начался уже с 1991 года. Политико-правовая основа взаимоотношений Европейского Союза и стран Центральной Азии была заложена 31 декабря 1991 года, когда Европейский Союз в совместном заявлении признал новые независимые страны, возникшие на территории бывшего СССР.

На начальном этапе правовой основой политики ЕС были: «Соглашения о торговом, коммерческом и экономическом сотрудничестве» с СССР в 1989 году, заключение Совета ЕС по поводу отношений с независимыми государствами бывшего СССР от 16 марта 1992 года, а также регламент программы ТАСИС. 16 декабря 1992 года Европейское Сообщество приняло Декларацию глав государств и правительств стран-членов ЕС о готовности содействовать процессу демократизации в бывшем СССР. Таким образом, интерес ЕС к новым независимым государствам принимает политический аспект [1].

В начале 90-х годов политический вес ЕС в мире стал возрастать, после вступления в силу Маастрихтского договора. Это способствовало обозначению ЕС нового партнерского уровня взаимоотношений с государствами Центральной Азии. Согласно официальным документам ЕС партнерский уровень взаимоотношений устанавливался с любыми третьими государствами на основе заключения Соглашения о партнерстве и Сотрудничестве. В период 1994-1996 годов были подписаны Соглашения о партнерстве и сотрудничестве с Казахстаном, Узбекистаном, Кыргызстаном, в 1998 году было парафировано соглашение с Туркменистаном. С Таджикистаном соглашение было заключено только в 2004 году. Эти документы заложили основы взаимного сотрудничества в различных сферах между ЕС и странами ЦА. Подписывая такого рода соглашения, государства Центральной Азии соглашались на принятие необходимых условий партнерства, основанных на общих принципах и задачах как правовое государство, развитие политических свобод становление рыночной экономики. В свою очередь, и для Европейского Союза регион Центральной Азии представлял особую значимость, исходя

из экономических интересов. Это было отмечено и в «Стратегии Европейского Сообщества в отношении государств Центральной Азии», который был представлен летом 1995 года Европейской Комиссией Совету ЕС. Доклад, предложенный Европейским Сообществом определил стратегию ЕС в отношении стран Центральной Азии, но конкретная стратегия ЕС была сформирована лишь в начале XXI века. Так как в реализации стратегии 90-х годов и в целом в процессе подписания СПС с государствами Центральной Азии, взаимоотношения между ЕС и государствами ЦА были на стадии формирования в силу различных причин. Регион ЦА оставался беспокойным: в Таджикистане продолжалась гражданская война. Так, в Казахстане процесс ратификации затянулся на пять лет. Дело заключалось не только во внешних причинах, когда круг стран Евросоюза, через которые должно было пройти Соглашение, увеличился с 12 до 15 стран в 1995 году с вступлением в Союз новых членов. В первую очередь, это было связано с внутренними причинами. В результате роспуска президентом Казахстана парламента в 1995 году Европейский парламент отказался одобрить СПС вплоть до восстановления в стране парламентской демократии. Однако после состоявшихся в декабре 1995 года парламентских выборов и восстановления парламентаризма в республике возобновилась работа в ряде стран ЕС по ратификации СПС (2).

В 90-е годы XX века стал периодом не только формирования концептуальной основы стратегии ЕС в отношении стран Центральной Азии, но и выявления основных сфер сотрудничества между сторонами. Это процесс начался с поддержки Европейского Союза государств ЦА.

В условиях экономических и политических реформ в центральноазиатских государствах важным является то, что, начиная с 1991 года, ЕС перешел на прямые контакты с республиками в области технического, финансового и гуманитарного сотрудничества. Конкретными практическими шагами Евросоюза в Центральной Азии стали проекты межрегионального и регионального масштаба. Техническое сотрудничество между ЕС и ЦА начало осуществляется в рамках программ ТАСИС (программа предоставления технической помощи странам СНГ, действует с 1991 г.), ТЕМПУС (программа предоставления помощи со стороны ЕС в области образования, действует с 1994 г.), ИНТАС (Международной ассоциации по поддержке ученых стран СНГ), КОПЕРНИКУС, Европартенариат и т.д.

В первую очередь, основной вклад внесла программа ТАСИС (3). Основная цель данной программы – техническое и финансовое содействие процессам экономической и политической трансформации, а также обеспечение гарантий безопасности на постсоветском пространстве, в том числе и в центральноазиатском регионе. К примеру в конце 1992 г. в городе Алматы было открыто Бюро ЕС по оказанию технической помощи Республике Казахстан в рамках программ ЕС. По программе ТАСИС за 1993-2005 гг. на осуществление проектов поддержки развития малого и среднего бизнеса, приватизации и структурной перестройки, инвестиций в людские ресурсы Казахстаном было получено около 200 млн. долл. безвозмездной помощи (больше половины всей технической помощи РК со стороны Запада) [4].

Программа ТАСИС в начале 90-х годов была направлена на техническую поддержку, но и она была значима и тем, что предоставила возможность развитию и других региональных подпрограмм как ТРАСЕКА и ИННОГЕЙТ.

Учитывая то, что Европа непосредственно не граничит с Центральной Азией и, следовательно, для вовлечения региона в орбиту европейского влияния непреложным условием является наличие развитых транспортных коммуникаций между ЕС и ЦА. Поэтому в начале 90-х годов Евросоюз активно лоббировал 2 крупных межрегиональных проекта: ТРАСЕКА (создание торгово-транспортного коридора «Центральная Азия-Кавказ-Европа») и ИННОГЕЙТ (создание трубопроводных коммуникаций для доставки центральноазиатских энергоносителей в Европу).

Программа ТРАСЕКА была создана на Брюссельской Конференции 3-го мая 1993 г., на которой участвовали министры транспорта и торговли из 8 государств, 5 государств из Центральной Азии: Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан, и соответственно, из 3-х государств Кавказского региона: Армения, Азербайджан и Грузия. На Конференции было заключено соглашение по внедрению программы Технической Помощи, финансируемой Европейском Союзом для развития транспортного коридора по направлению Запад-Восток, из Европы, с пересечением Чёрного моря через Кавказ и Каспийское море, с выходом на Центральную Азию. Программа ТРАСЕКА была создана, в виде межгосударственной программы, в качестве составной части программы финансирования ТАСИС (5).

Программа ИННОГЕЙТ – это международная программа сотрудничества в энергетической сфере

между Европейским союзом и Странами Партнерами – Арменией, Азербайджаном, Беларуссией, Грузией, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовой, Таджикистаном, Туркменистаном, Украиной и Узбекистаном. В 1995 году она была создана как механизм ЕС по транспортировке нефти и газа в Европу. После конференции в Баку и в 2004 году и в Астане, эта программа преобразовалась в более широкое партнерство в рамках проекта Баку-Тбилиси-Джейхан [6].

Таким образом 90-е гг. XX века стал периодом формирования концепции взаимоотношений ЕС со странами Центральной Азии и определения основных направлений сотрудничества (90-е годы XX века). В отношении Центральной Азии Европейским союзом была выбрана политика выдвижения серии инициатив, ёмко объединяющих в себе мотивы как экономического, так и политического характера. Экономические инициативы были реализованы в рамках региональных проектов, основанных в первую очередь на стремлении доступа к энергетическим ресурсам и на уровне двусторонних торгово-экономических отношений. Политический аспект проявился в формировании политико-правовой основы взаимоотношений между ЕС и ЦА, в выработке стратегии в отношении стран Центральной Азии. Следует отметить, что при формировании стратегии ЕС в отношении стран ЦА учитывалась не только внутреннее развитие государств в самом регионе, но и геополитическая ситуация. В геополитическую игру в Центральной Азии были вовлечены такие игроки как США, Россия, Китай.

Геополитическая ситуация кардинально изменилась после террористических событий 11 сентября 2001 года в Соединенных Штатах. Проблема обеспечения безопасности от внешних угроз стал основным вопросом на повестке дня всего международного сообщества. Мировые ведущие центры, в том числе ЕС осознали всю зыбкость системы международной безопасности. Эти события послужили своеобразным катализатором для пересмотра политики в отношении центральноазиатских государств, как стран находящихся в непосредственной близости к Афганистану, источнику террористической опасности. Центральная Азия переместилась из периферии в центр мировой политики. Необходима была и помощь ЕС странам ЦА в разрешении и других проблем как наркотрафик, безопасность границ. Европейцы признали, что только мирная, экономически процветающая, демократическая Центральная Азия может стать их надежным партнером (7). Как представляется, именно тогда в ЕС начали осознавать важность более тесного взаимодействия с государствами ЦА по вопросам региональной безопасности и противодействия транснациональным угрозам. И следует отметить, что именно в начале XXI века Европейским Союзом была предложена стратегия в отношении стран Центральной Азии и дополняющие ее документы как «Региональная стратегия для поддержки Центральной Азии на срок 2007-2013 гг.» и «Программа основных направлений на срок 2001-2012 гг.». Принятие таких важных документов было связано не только интересом Европейского Союза в обеспечении безопасности стран Центральной Азии. Значимую роль сыграл и энергетический фактор. Как отмечается в одном из западных исследований: «Европейский Союз намерен установить деловые отношения в энергетической сфере с Центральной Азией. Основная цель – уменьшение зависимости государств-членов ЕС от газовых поставок из России»[8].

Зависимость ЕС от энергоресурсов, трехкратное повышение цен на них, газовый конфликт между Россией и Украиной привели к тому, что свое внимание Евросоюз стал концентрировать на поиске новых альтернативных путей обеспечения энергоресурсами. Нехватка энергоресурсов привела к возрастанию значимости центральноазиатского рынка.

«Стратегия нового партнерства между ЕС и Центральной Азией», принятая в 2007 году обозначила позицию и интересы ЕС в регионе на современном этапе и ознаменовал переход на качественно новый уровень партнерства. Согласно стратегии для решения особо важных проблем, ЕС предпримет следующее:

- наладить постоянный региональный политический диалог на уровне министров иностранных дел;
- введет в действие «Европейскую инициативу в области образования» и поддержит развитие «электронного шелкового пути» в странах Центральной Азии;
- введет в действие «Инициативу ЕС по верховенству права»;
- наладит с каждым государством Центральной Азии постоянный «диалог по правам человека», направленный на получение конкретных результатов;
- будет вести регулярный «энергетический диалог» со странами Центральной Азии.

Следовательно целью стратегии ЕС является активное сотрудничество с государствами Центральной Азии в достижении указанных целей, а также вклад в сохранении мира и процветание в соседних странах (9).

Стратегия охватывает период до 2013 года и предусматривает межгосударственный и региональный уровень сотрудничества. В целом, в документе были обозначены следующие основные сферы сотрудничества:

Первая - сотрудничество в сфере безопасности, которое включает борьбу с наркотрафиком и торговлей оружием, мирное урегулированием пограничных вопросов.

Вторая - экономические реформы, которые предоставили возможность использовать средства Европейского инвестиционного банка и инвестиционного фонда для реализации проектов в Центральной Азии.

Третья - развитие энергетического сотрудничества, получение доступа к энергоресурсам стран региона Центральной Азии и поиски новых путей доставки энерготоплива в ЕС.

Четвертая - экологическая сфера сотрудничества, в частности охрана окружающей среды и уделение значительного внимания на вопросах, касающихся Каспийского и Аральского морей.

Пятая - разработка наиболее чувствительных тем в отношении между странами Западной Европы и Центральной Азией таких как соблюдение прав человека, построение правового и демократического государства.

Шестая - реформирование стандартов трехуровневой системы образования и включения стран Центральной Азии в Болонскую систему.

Для реализации стратегии на основе бюджета Европейского Союза запланировал вдвое увеличить финансирование поддержки стран Центральной Азии, которая составила 750 млн. евро.

Таким образом, «Стратегия нового партнерства между ЕС и Центральной Азией» продемонстрировала намерение ЕС укреплять свои позиции в центрально-азиатском регионе, который был дополнен и практическими действиями.

Для укрепления взаимного сотрудничества Европейским Союзом реализуется значимые региональные программы и проекты по шести основным направлениям:

Первое направление - разрешение проблем энергетики и водных ресурсов. В этих целях ЕС с 90-х годов реализуется программа ТРАСЕКА, который направлен на обеспечение безопасности энергетических поставок и диверсификации источников энергии в Европу. Также проблема водных ресурсов включена в повестку деятельности ЕС в ЦА.

ЕС включил компонент ЕЕССА (Восточная Европа, Кавказ, Центральная Азия) в «Водную инициативу ЕС» в целях оптимизации сотрудничества в разрешении проблем водных ресурсов в ЦА.

Второе направление - транспортная сфера. Геополитическое расположение Центральной Азии уникальна тем, что она является мостом между Европой и Азией. В этой связи, ЕС была разработана программа Транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА), в рамках которой предоставляется экспертная поддержка в сфере транспорта и торговли. Это способствует облегчению торговли, интеграции международного транспортного коридора между Европой, Кавказом и Азией, а также решению проблем в транспортной и торговой системах региона.

Третье направление - поддержка в развитии малого и среднего бизнеса. Одним из значимых инициатив является региональная программа "Центральная Азия Инвест", цель которой – способствовать развитию малого и среднего бизнеса посредством проектов по повышению потенциала.

Эта программа была предложена в 2007 году и работает на уровне центральноазиатских посреднических бизнес организаций и на политическом уровне. Последняя недавняя встреча учатсников программы «Центральная Азия Инвест» состоялась в Алматы 20-21 сентября 2011 года. В мероприятии приняли участие представители грантовых проектов, финансируемых в рамках Центральная Азия Инвест, представители правительств стран Центральной Азии, а также представители ЕС. Интерактивные семинары, презентации и целевых выставочный проект предоставил возможность для обмена знаниями, передовым опытом и извлеченными уроками.

Четвертое направление - управление границами и борьба с наркотиками. Начиная с конца 2001 г. Европейский Союз приступил к реализации программы КАДАП (План действий по борьбе с наркотиками в Центральной Азии). КАДАП является финансируемой ЕС программой, который направлен на поддержку в дальнейшем развитии эффективной, всеобъемлющей политики в отношении наркотрафиков в Центральной Азии. Основными задачами данного проекта являются: улучшение работы служб контроля в крупных аэропортах региона, укрепление сотрудничества правоохранительных органов центральноазиатских стран в борьбе с наркотрафиком [10].

Следующая программа ЕС направленная на поддержку странам ЦА в обеспечении и безопасности

стала БОМКА (программа содействия управления границами в Центральной Азии). Она начала действовать с 2003 года и является совместной программой помощи Европейского Союза и ПРООН в Центральной Азии. К настоящему времени завершены 6 этапов программы, в рамках которых были осуществлены мероприятия по общему изучению возможностей управления границами в странах региона и организовано регулярное обучение сотрудников пограничных и связанных с ними служб. Внешняя политика Европейского Союза в Центральной Азии: общие направления, основные «проекты» и этапы (11).

Пятое направление - сотрудничество в сфере науки и образования. В этой связи следует отметить, что сотрудничество между ЕС и ЦА в этих сферах укрепляется на двустороннем и региональном уровне. На региональном уровне действуют такие программы как «Темпус», «Эразмус мундус» - академическая мобильность студентов и ученых; программа Европейского фонда образования (ЕФО – профессионально-техническое образование) и т.д. Проблема взаимного сотрудничества была отражена и в стратегии партнерства ЕС и ЦА в форме Европейской инициативы в области образования.

Также ЕС поддерживает программы школьного образования. Была введена и программа Центрально-азиатской Научно-Исследовательской Сети (CAREN), которая предоставит университетам и научно-исследовательским центрам доступ к высокоскоростному Интернету.

Шестое направление - Охрана окружающей среды. Охрана природных ресурсов и биологического разнообразия является приоритетом в рамках Центрально-азиатской Экологической Программы. Эта программа разделена на две фазы. Первая фаза связана с водными ресурсами и действует до 2012 г. Вторая фаза находится в стадии разработки, однако должна расширить первую, и будет действовать до 2013 г.

Таким образом, сотрудничество ЕС и стран Центральной Азии расширяется и можно с уверенностью сказать, что он перешел на новый уровень стратегического партнерства. Принятие значимых концептуальных документов в отношении стран Центральной Азии и реализация различных региональных программ дают возможность говорить об перспективности взаимного сотрудничества.

1. Байзакова К.И. Политико-правовые основы сотрудничества Европейского Союза с государствами Центральной Азии, – с. 27-30 // *Analytic 3*, 2003. – С. 27.

2. *Центральная Азия во внешней политике Европейского Союза*. – Алматы, 200 - С. 67.

3. TACIS, *Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States*), которая была разработана и утверждена европейским сообществом в 1991 году, Она и по настоящее время является базовым инструментом политики ЕС на постсоветском пространстве, в том числе и в Центральной Азии.

4. *Сотрудничество с Европейским Союзом* // www.kazembassy.by/politic/

5. Программа ТРАСЕКА – Восстановление исторического Шелкового Пути // <http://www.mt.ro/traceca/russian/indexrus.html>

6. *Inogate* // www.inogate.org

7. Дадабаев З.А. *Новая европейская политика в Центральной Азии* // *Актуальные проблемы Европы*. – М., 2011. – С. 155.

8. Denison M. *The EU and Central Asia: Commercializing the Energy Relationship* // *EU-Central Asia Monitoring*. – Working Paper 02. July 2009. – P. 2.

9. *The EU and Central Asia: Strategy for a New Partnership* // www.eeas.europa.eu/central_asia/docs/2010_strategy_eu_centralasia_ru.pdf

10. <http://ec.europa.eu/europeaid>

11. Парамонов В., Строчков А. *Европейское присутствие в топливно-энергетическом комплексе Казахстана: общие направления, перспективы, риски и рекомендации* // www.easttime.ru.

Резюме

В статье рассматриваются отношения ЕС и стран Центральной Азии с начала 90-х годов по настоящее время. Особое внимание было уделено переходу на новый уровень партнерства взаимоотношений между сторонами в начале XXI века, которая проявилась в принятии новой стратегии ЕС в отношении Центральной Азии и реализации значимых региональных программ.

Summary

The article is devoted to the relations between the EU and Central Asian countries since the early 90s to the present days. Particular attention was paid to the transition to a new level of partnership relationships between the parties in the early XXI century, which manifested itself in the adoption of a New EU strategy for Central Asia and the implementation of relevant regional programs.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

РУССКАЯ ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ «ИЛИЙСКОГО ВОПРОСА»

К.А. Сутеева – д.и.н., профессор кафедры «Истории и культуры Казахстана» Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая

Временное занятие Россией в 1871-1881 гг. Илийского края – части «Новой территории» Цинской империи – Синьцзяна, деятельность русской военной администрации в крае и возвращение его Китаю в 1881 г. по Санкт-Петербургскому договору, явилось важным событием в истории русско-китайских отношений. Это один из интересных, сложных и острых эпизодов периода новой истории. Не случайно один из основоположников теории империализма В.И. Ленин в своей работе «Тетради по империализму» в «Таблице колониальных захватов и войн» упоминает о факте возвращения Илийского края Китаю как событию, ознаменовавшем, наряду с важнейшими событиями последней трети XIX в., конец доминирующей стадии капитализма [1, 489 с.].

По поводу «Илийского вопроса» (т.е. причин временного занятия Илийского края русскими войсками, политике России в занятом крае, оценке этой политики, значения этого события для судьбы края) до сих пор ведутся споры, существуют различные точки зрения, имеется огромная литература.

Автор данной статьи поставил перед собой цель – осветить дореволюционную историографию данного вопроса.

Все работы дореволюционных исследователей по изучаемому вопросу можно свести к следующим основным проблемам: история Илийского края, политика Цинской империи в Джунгарии, причины восстания 1864 г. в Синьцзяне и его результаты, история русско-китайских отношений, причины занятия русского края русскими войсками, политика России в Илийском крае в 1871-1881 гг., переселение илийских жителей в пределы Российского государства и их положение в Семиречье, положение Кульджи после передачи края Китаю.

Общие сведения о гибели Джунгарского ханства, о завоевании ее Цинской империей в 1759 г., определение выгод, обретенных Китаем при завоевании этой территории, характеристика образованной здесь новой системы военно-административного управления, переселенческая политика Цинов, административная, налоговая, торговая политика маньчжурских властей в этом районе содержится в трудах основоположника русского китаеведения Н.Я. Бичурина (Иакинфа) [2], написанных на основе китайских источников, и в трудах русских офицеров: М.И. Венюкова, М.А. Терентьева, Л.Ф. Костенко, Д.Я. Федорова [3; 4; 5; 6; 7; 8], востоковеда В.П. Васильева [9; 10], деятеля туркестанской администрации Н.А. Аристов [11].

Анализируя административную политику Цинов в Джунгарии Н.Я. Бичурин и русские офицеры особо отмечали лихоимство маньчжурской администрации, жестокость колониального гнета Цинской империи и угнетенное положение местного населения. Военный историк Д.Я. Федоров в своей работе «Опыт военно-статистического описания Илийского края» писал: «Таким образом, с созданием имперского наместничества Синьцзян Джунгария была превращена в военный форпост Цинской империи в Центральной Азии. Этому были подчинены политические и экономические мероприятия маньчжуро-китайских властей в этом районе. Цинское правительство установило строжайший контроль над всеми сторонами жизни не китайских народов Илийского края. Представители чужеземной маньчжурской военщины и бюрократии были посажены на ключевые посты в административном аппарате. Опирающийся на армию (в 1796 году в Синьцзяне находилось более 40 тыс. солдат) маньчжуро-китайский чиновничий аппарат стал главным эксплуататором народов Илийского края. Эти органы власти утверждались с тем, чтобы добиться повиновения и получить возможность неограниченной эксплуатации местных народов.

По мнению Д.А. Федорова «...под лапами китайского дракона убивался дух предприимчивости, стремления к возрождению, к усовершенствованию – все обрекалось мертвящему застою и удерживалось в рабском повиновении престолу» [8, 63 с.].

В целом, как признавали сами историки КНР (Фань Вэнь-лань, Шан Юэ и др.) население Синьцзяна страдало от гнета Цинской империи значительно больше, чем национальные меньшинства внутреннего Китая.

Существенную роль в сохранении такого положения играла политика насильственной изоляции Синьцзяна от внешнего мира. Оценивая тяжелые последствия маньчжуро-китайского завоевания для уйгуров, дунган, казахов и др. народов Синьцзяна, китайский современный историк Лю Чжэнь Юй писал: «Таким образом, мусульмане отстали скоро в экономическом и культурном отношении и уже не могли вернуть себе того важного положения, которое они занимали раньше» [12, 168 с.].

Несколько идеализировал административную политику Китая в Синьцзяне в своих трудах В.П. Васильев.

Почти все представители дореволюционной историографии уделяли большое внимание анализу причин восстания 1864 г. в Синьцзяне. При рассмотрении причин восстания В.П. Васильев и деятель туркестанской администрации А.К. Гейнс выдвигали на первый план не социально-экономические, а религиозные причины восстания [10, 5 с; 13].

Описание хода событий восстания содержится в трудах историков А.Л. Субботина, А.И. Макшеева, К.А. Скальковского [14; 15; 16].

Анализ последствий восстания 1864 г. для Синьцзяна, характеристика образовавшихся здесь в результате восстания самостоятельных мусульманских государств, влияние восстания 1864 г. на экономические, политические интересы России была дана в работах царских офицеров и деятелей туркестанской администрации. Они были против образования на среднеазиатских границах России самостоятельных мусульманских государств и были сторонниками оказания помощи Китаю, с целью установления здесь «законного» китайского правительства и уничтожения образовавшихся в Синьцзяне самостоятельных мусульманских владений: Илийского султаната, и особенно, государства Йэтишар, связанного с Англией и Турцией. Они ратовали за оказание помощи Китаю со стороны русского правительства в подавлении восстания в Синьцзяне.

Характеризуя русско-китайские отношения в целом, дореволюционная историография подчеркивала их мирный добрососедский характер и старалась вскрыть причины этого.

Историки А.Л. Субботин, А.И. Макшеев, К.А. Скальковский раскрыли общие причины и мотивы движения России на Восток. Русские военные историки М.И. Венюков, М.А. Терентьев, Л.Ф. Костенко, Д.Я. Федоров были сторонниками дальнейших территориальных приобретений в Центральной Азии и давали в своих трудах развернутое обоснование причин, почему Россия должна стремиться в эти районы.

Анализ причин занятия Илийского края русскими войсками в 1871 г. содержится в трудах А.Л. Субботина, А.И. Макшеева, К.А. Скальковского, Н.А. Аристов, царских офицеров. Царские военные и гражданские деятели указывали на «разбойный характер действий» восставших, нападавших на пограничные районы Казахстана, враждебные акции илийского султана в отношении России, подчеркивали вынужденный характер ввода русских войск на территорию Илийского края

Согласно высказываниям дореволюционных авторов, многие обстоятельства заставляли русскую администрацию видеть в Кульдже очаг беспокойства, неприязни и напряженности. Это проявлялось и в нежелании кульджинских властей завести равноправную торговлю с Россией, и в попустительстве султана своим подданным производить в русских владениях постоянные грабежи, и в нарушении ими почтовой связи на главном пути, соединяющим земли туркестанского генерал-губернатора с Сибирью, и в отсутствии желаний султана пойти на заключение каких-либо соглашений. В то же время он принимал в своих владениях беглых преступников, русско-подданных мусульман, подрывая авторитет русских властей в глазах пограничного населения, постоянно поддерживал распри и волнения среди нерусских народов.

Многие официальные лица и деятели русского правительства, заявляли, что только из-за постоянных набегов восставших на русскую территорию и нападении на русских подданных, вследствие бесилия китайского правительства в этих районах, русское правительство решилось пойти на крайнюю меру и взять на себя ответственность по восстановлению порядка на своих границах. Поэтому Россия вынуждена была ввести свои войска в Илийский край.

При оценке причин занятия Илийского края русскими войсками все вышеназванные авторы стояли на точке зрения вынужденности этого события, преувеличивали в своих трудах «разбойный характер» таранчей, враждебность султана Абиль-оглы к России и считали, что этот акт (т.е. занятие Илийского края русскими войсками – К.С.) был вызван следующими причинами: невозможностью более терпеть «заносчивый тон» тарнчинского султана, невыполнение им главных требований русских пограничных властей в Туркестане, предотвратить захват этого слабого государства кашгарским правителем Якуб-беком, за спиной которого стояла Англия.

Военные действия по занятию Илийского края подробно были описаны в работах военных. Царские офицеры М.А. Терентьев, Д.Я. Федоров и востоковед В.П. Васильев особо отмечали гуманность русских войск при занятии Кульджи и других населенных пунктов [7, 266 с; 9, 57 с; 17, 136 с.].

Некоторые аспекты деятельности русской военной администрации в Илийском крае в период его временного занятия русскими войсками, оценка этой деятельности была дана в работах востоковеда В.П. Васильева, русских офицеров, наиболее подробно этих вопросов в своей работе «Опыт военно-статистического описания Илийского края» касался Д.Я. Федоров, который даже сделал попытку сравнительного анализа деятельности русских властей в крае с управлением Цинов в Синьцзяне до 1864 г., историков А.Л. Субботина, А.И. Макшеева, К.А. Скальковского.

Но они полностью обошли молчанием вопросы социально-экономической деятельности русских властей в крае, но зато у них встречается безудержная апология политики России, причем без всяких доказательств. В «Дневниках 1873-1883 гг.», бывшего в то время военным министром Д.А. Милютин [18], и в воспоминаниях видного деятеля западно-сибирской администрации генерала И.Ф. Бабкова [19] красной нитью проходит мысль о цивилизаторской миссии России в крае и оборонительном характере действий России в Центральной Азии и о том, что русское правительство не было заинтересовано в захвате китайской территории.

В основном, давая оценку деятельности России во временно занятом крае, они идеализировали и затушевывали негативные стороны деятельности русских властей, подчеркивая только ее положительные стороны.

История подписания Санкт-Петербургского договора 1881 г. освещалась в работах В.П. Васильева, А.Л. Субботина, А.И. Макшеева, К.А. Скальковского, царских офицеров.

В период обсуждения судьбы Илийского края в 1879-1881 гг., в основном все военные, за исключением М.А. Терентьева, высказывались за оставление его за Россией и мотивировали это военными, стратегическими и политическими соображениями.

Русские офицеры были сторонниками решительных действий в период «Илийского кризиса» в 1879-1881 гг.

Оценивая Санкт-Петербургский договор в экономическом плане все дореволюционные исследователи единодушно признавали, что Россия получила по этому договору большие льготы для сухопутной торговли с Китаем.

В плане политической и дипломатической оценки значения данного договора мнения расходились. Например Л.Ф. Костенко, считал, что Санкт-Петербургский договор был односторонне выгоден Китаю, другие (К.А. Скальковский, Д.Я. Федоров, С.И. Аркашев) оценивали его как дипломатическое поражение России [8, 104 с.; 16, 257 с.; 9, 206 с.; 20, 84 с.].

Вопросы переселения жителей Илийского края в пределы Российской империи были рассмотрены в трудах В.П. Васильева, А.Л. Субботина, А.И. Макшеева, К.А. Скальковского, русских офицеров, Н.А. Аристова, деятеля туркестанской администрации П.П. Румянцева [21]. Они, в целом, правильно указали на основные причины переселения илийских жителей в Россию.

Русские офицеры Л.Ф. Костенко, Д.Я. Федоров отрицательно относились к этому факту, считая, что новые поселенцы замут места, нужные для русской колонизации.

Положения Кульджи после передачи Китаю касались в своих произведениях В.П. Васильев, С.И. Велецкий [22]. Работа последнего автора является почти единственной в дореволюционной литературе по Синьцзяну исследованием, где охарактеризовано безотрадное положение населения Илийского края после возвращения его цинским властям. Она ценна как рассказ очевидца, знакомого с положением края после 1883 г., т.е. после окончательного вывода русских войск.

Суммируя все вышеизложенное, следует отметить, что дореволюционная литература по проблеме изучаемой нами, дала общую трактовку изучаемых проблем в русле официальной политики России. Это объяснялось тем, что буржуазная историческая наука России ставила своей целью научно-идеологическое обоснование военно-политических концепции правящих кругов России и нередко руководствовалось идеей цивилизаторской миссии России на Востоке.

Работы эти ценны содержащимся в них фактическим материалом. Но к выводам и оценкам их авторов следует относиться критически, учитывая их классовую принадлежность и вытекающую отсюда тенденциозность в освещении проблем и вопросов истории международных отношений в Центральной Азии.

1. Ленин В.И. Тетради по империализму // Полн.собр.соч. 5 изд. Т.28.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. – СПб.: тип. Крайя. 1829. – Ч.1. – 235 с.
3. Венюков М.И. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Военный сборник. 1872. Т.86. №10. – С. 171-207.
4. Венюков М.И. Мусульманские восстания в пограничных России частях Китая в последние годы (1870-1874) // Известия императорского русского географического общества (РГО). 1873. Отд.2. Т.9. – С. 32-36.
5. Венюков М.И. Международные вопросы в Азии // Русский вестник. 1877, №6. – С. 473-503.
6. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. – СПб.: тип. А.Л. Меркульева. 1875. – 361 с.
7. Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. – СПб.: Штаб Туркестанского военного округа. 1880. Т.1. – 226 с.
8. Федоров Д.Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. – Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1903. – Ч.1. – 300 с.
9. Васильев В.П. О движении магометанства в Китае // Годичный торжественный акт в императорском Санкт-Петербургском университете, бывшем 2 декабря 1868 г. – СПб., 1883. – С. 1-12.
10. Васильев В.П. Современное положение Азии. Китайский прогресс. Речь, подготовленная засл. профессором В.П. Васильевым для прочтения на акте 8 февраля 1883 г. Санкт-Петербургском университете, – СПб., 1883. – 24 с.
11. Аристов Н.А. О Кульдже // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1873. Вып.2. – С. 202-222.
12. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М., 1983.
13. Гейнс А.К. О восстании мусульманского населения или дунганей в западном Китае // Известия императорского русского географического общества (РГО). Географические известия. 1871. №3. – С. 65-72.
14. Субботин А.Л. Россия и Англия на среднеазиатских рынках. – СПб.: тип. «Экономического журнала». 1885. – 80 с.
15. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательное движение в него русских. – СПб.: Военная тип. 1890. – 376 с.
16. Скальковский К.А. Внешняя политика России и положение иностранных держав. – СПб.: тип. А.Л. Меркульева. 1897. – 465 с.
17. Васильев В.П. Две китайские записки о падении Кульджи и занятии ее русскими войсками // Русский вестник. 1871, №5. – С. 130-192.
18. Милютина Д.А. Дневники 1873-1883 гг. – М.: тип. журн. «Пограничник» в Бабушкино. 1950. Т.3. – 387 с.
19. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1865-1875. Разграничение с Западным Китаем. 1869. – М.: тип. Б.Ф. Кирибаума. 1912. – 575 с.
20. Аркашев С.И. Внешняя граница Семиречья. – Джаркент-Верный: тип. военного округа. 1909. – 120 с.
21. Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и старожильского хозяйства и землепользования, собранные и разработанные П.П. Румянцевым. – СПб.: тип. «Экономия». 1911. Т.5. – 400 с.
22. Велецкий С.И. Прилийский Кульджинский край // Известия императорского русского географического общества (РГО). 1915. Вып.3. Т.51. – С. 149-176.

Түйін

Мақала 1917 ж. дейінгі ресей тарихнамасының орыс әскерлерінің 1871-1881 жж. Қытайдың Іле өлкесін уақытша басып алуы мен ондағы жүргізген саясатын талдауына арналған. Бұл мәселеге арналған орыс әдебиетіне талдау жасалып, бағаланған.

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Г.А. Сексенбаева – д.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

Как известно, исторические источники отличаются формой, содержанием, соотношением объективного и субъективного, личного и общественного, природой используемых знаково-смысловых систем. Созданные в ходе целенаправленной и осознанной деятельности людей и рассматриваемые как целостный, внутренне взаимосвязанный объект с присущими данной эпохе (культуре) типологическими и видовыми свойствами, способами функционирования, особенностями информационного поля, они нуждаются в классификации. Классификационные схемы в источниковедении служат важным познавательным средством изучения различных типов и видов источников, специфики отражения в них исторической реальности. Изучая типологические и видовые свойства источников, источниковедение разрабатывает методы получения разнообразной социальной информации, её критической проверки и истолкования и формирует критерии оценки произведений как явлений культуры. Выделение больших комплексов источников позволяет увидеть повторяемость свойств источников, выделить видовую общность, что служит основанием выработки общих методов их исследования.

В настоящее время принято считать, что источники в их видовой типологической специфике представляют собой проекцию изучаемой культуры в пространстве и дают возможность проследить их эволюцию во времени. Они несут информацию о функционировании социокультурной общности, страны, этноса, о структурах и способах функционирования системного механизма.

В ходе человеческого опыта, с его творческими возможностями и различными способами запечатлеть свой опыт в материальных образах, появляются новые исторические источники, изменяются их свойства, видовые структуры. Изменения корпуса исторических источников связываются с концепцией эволюции самосознания человеческой личности и изменениями взаимоотношений человека и общества. Так, на рубеже XIX-XX веков появились интересующие нас новые типы источников; фото- и киноматериалы, которые существенно изменили соотношение письменной и аудиовизуальной фиксации информации в информационном поле XX века.

Кинофотофонодокументы большинство исследователей, исходя из их природной общности, относят к одному типу источников, выделяя аналогичность способа кодирования информации. Отметим, что в современном документоведении до сих пор не существует общепринятой классификации кинофотофонодокументов. В основу же классификации положены два видообразующих признака:

- канал восприятия информации или способ воздействия на органы чувств человека;
- способ документирования информации.

По каналу восприятия информации, зафиксированной в документе, кинофотодокументы делят на три вида:

- визуальные, воспринимаемые через зрение: фотографии, немые кинофильмы, диафильмы, слайды и др.;
- аудиальные, воспринимаемые на слух: грампластинки, магнитные фонограммы;
- аудиовизуальные (зрительно-слуховые): звуковые кинофильмы, видеофильмы и др.

По способу документирования кинофотодокументы также делят на три вида: кинодокументы; фотодокументы; фонодокументы.

В западной историографии среди специалистов распространенным является термин «некнижные материалы», в основе классификации которого лежит технический принцип. К «некнижным материалам» они также относят аудиовизуальные документы с уточнением их специфических особенностей:

- фонодокументы-пластинки, магнитные ленты, аудиокассеты;
- неподвижные изображения – фотографии, диапозитивы, рисунки, живописные произведения, иллюстрации, репродукции, плакаты, афиши, графики, диаграммы;
- изображения в движении – фильмы на кинолентке, видеограммы на магнитной ленте, голограммы;
- изображения со звуком – все перечисленные ранее изображения со звуковым сопровождением.

Помимо этих групп выделены: модели и образы (карты, глобусы, образцы, таблицы, макеты и др.); микрорепродукции (микрофильмы, микроафиши и др.). Особую значимость в такой классификации приобретает искусственный язык (языки цифр, чертежа, кино, экрана), технически обусловленный и творчески используемый для более полного закрепления и передачи информации. Это дало основание некоторым исследователям отнести кинофотофонодокументы к «технотронным документам»,

под которым понимаются документы, полностью или частично созданные искусственным языком технически обусловленной формы письменности.

Несмотря на ярко выраженные общие генетические черты, свойственные аудиовизуальным документам, они, тем не менее, отличаются друг от друга. В историографическом наследии источниковедения аудиовизуальных документов проблемы их классификации рассматриваются лишь в контексте теоретических и методических вопросов. При этом исследователи чаще всего обращаются к тем видам и жанрам, сформировавшимся в соответствующих областях – кинематографии, фотографии, радиожурналистике, считая, что использование жанровой классификации отвечает основным принципам методики источниковедческого анализа. Так, многие исследователи, обращаясь к киноисточникам, выделяет документальные, научно-популярные виды фильмов, которые в силу большой социальной значимости, должны составить источниковую базу научных исследований.

По сложившейся в фотожурналистике классификации визуальной продукции выделяют публицистические и художественные жанры. Из этих жанровых образований можно выделить следующие разновидности фотодокументов:

- документальные фотодокументы общественно-политического характера;
- документальные фотодокументы, характеризующие различные сферы экономики, культуры и науки;
- фотоочерки;
- серии снимков по одной теме, включающие в себя различное количество снимков;
- портреты (официальные, репортажные);
- разновидности художественной фотографии (пейзажи, фотоэтюды).

В исследованиях, касающихся фонодокументов, различают три класса звукозаписей: документальные, художественные и публицистические. По мнению исследователя Л.Н. Розановой к документальным записям относятся: звукозаписи событий (заседания, съезды, митинги, парады, встречи и т.д.) или их фрагменты – отдельные выступления (речи, доклады); звукозаписи речевых выступлений, осуществленные специально для радио – фрагменты радиопередач (интервью, воспоминания, беседы и т.д.); полные радиопередачи, созданные с использованием перечисленных записей. Публицистические жанры в отличие от документальных (информационных), подчинены единому замыслу, идее и являются результатом конкретной профессиональной деятельности. К художественным звукозаписям автор отнес звукозаписи исполнения художественных произведений (в том числе и записи концертов, спектаклей), а также радиопередачи художественных жанров. Отмечая многообразие и особенности фонодокументов, автор считает целесообразным применение жанровой классификации, так как жанр фонодокумента «влияет на характер изложения материала, его полноту, на формы его осмысления, и таким образом, на степень глубины и достоверности отражения событий и явлений действительности средствами звуковой радиожурналистики».

Однако некоторые исследователи подмечали, что деление фонодокументов согласно их предварительному классификационному признаку на документальные, художественные и публицистические показывает, что не все разновидности фонодокументов можно распределить по данным категориям, так как существуют фонодокументы, обладающие признаками как одного, так и другого класса. Поэтому ими предлагалось при окончательном формировании классификации рассматривать конкретно-исторические условия возникновения тех или иных разновидностей фонодокументов. В тех случаях, когда оказывалось возможным соотношение той или иной группы фонодокументов как с одним, так и с другим классом, преимущество отдавалось естественно-историческим связям.

Разработка классификации фонодокументов по способам отражения реальности подтвердила предложение о том, что данная классификация является естественной, сущностной в случае, когда ставится задача раскрытия связей между ними, выявления многогранности, разносторонности объектов исследования.

Для того чтобы обеспечить всесторонность анализа, фонодокументы в пределах каждого из классов рассматривались в соответствии с их структурой (по способу организации материала) и генезисом (с учетом этапов их создания и активности каждого из субъектов отражения на том или ином этапе). При этом ставился вопрос о том, влияют ли структурные и (или) генетические отличия тех или иных фонодокументов на их классификационную принадлежность согласно предварительно выделенным классам.

Вопросы о взаимосвязи способов отражения, генезиса и структуры рассматривались с учетом

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.

положений других дисциплин – теории журналистики, теории музыки. Чтобы обеспечить возможность применения положений этих дисциплин к проблемам теоретического источниковедения, проводилось сопоставление их с положениями теории исторического источника. Иначе говоря, выводы теории радиожурналистики подводились под такие источниковедческие понятия и категории, как первичный источник, вторичный источник, объективность отражения, активность субъекта отражения и т.д., что послужило междисциплинарным представлениям о фонодокументах. В результате такого анализа были сформированы четыре классов звукозаписей: *документальные; художественные; публицистические; научные.*

Среди них документальные и художественные звукозаписи занимают особое место и составляют основу комплекса фонодокументов. Что касается научных фонодокументов, то большинство исследователей считает, что они органично входят в документальные звукозаписи и не требуют специального выделения в классы.

В исследованиях последних лет отмечается, что, несмотря на явные положительные стороны такой группировки фонодокументов, тем не менее, как в теоретической, так и в большей степени практической сфере, они не совсем точно отражают всё многообразие и особенности звукозаписей. По мнению исследователей, целесообразно применение жанровой классификации, разработанная в источниковедении средств массовых коммуникации, а также в литературоведческом источниковедении, так как жанр фонодокумента влияет на характер изложения материала, его полноту, на формы его осмысления и, таким образом, на степень глубины и достоверности отражения событий и явлений действительности средствами звуковой радиожурналистики. Используя жанровую классификацию, разработанную в радиожурналистике для решения источниковедческих задач, предлагается выделить четыре основные группы фонодокументов: *информационную; информационно-публицистическую; художественно-публицистическую; художественную.*

Причем при определении ценности конкретного документа, помимо критериев значимости события или явления, автора или лиц, принимающих участие в событии, места действия, времени образования документа, опубликованности и сохранности, следует учитывать факторы непосредственного или опосредованного отражения действительности (трансляция, студийная трансляция, студийная запись, монтаж и др.).

В целом, исследователи источниковедения кинофотофонодокументов, приходят к выводу, что дифференцированный подход к анализу существующих на практике жанров вполне закономерен, так как это позволяет выработать общие и специфические приемы и методы источниковедческого подхода применительно к различным разновидностям аудиовизуальных документов.

Некоторые исследователи, исходя из сложившейся в источниковедении практики классификационных схем, предлагают группировку аудиовизуальных документов по следующим признакам:

- содержанию, где учитываются степень объективности и субъективности, художественная и эстетическая стороны, степень полноты отражения действительности, достоверность и другие признаки, так как эти документы чрезвычайно многоаспектны по содержанию, что особенно отчетливо проявляется даже в одном произведении кинофотоискусства и звукозаписи. Выделенные черты важны в источниковедческой практике и нацелены на конкретный анализ определенного события или факта;

- происхождению. Такая группировка позволяет выявить особенности процесса кинофотофонодокументирования, целевое назначение документов, авторство, установление подлинности, времени и места, обстоятельств и целей создания документа;

- кодированию информации, учитывающий особенности процесса документирования и рассмотрение этих источников в качестве произведений искусства;

- носителю информации, дающие представление о внешних признаках документа и его особенностях: цветности, размере, материале – пленка, стекло, бумага и т.д., системе записи информации.

Наиболее обоснованная классификация аудиовизуальных источников рассматривается в работах В.М. Магидова. Для определения типологии кинофотофонодокументов он обозначает такие основные критерии как: способ кодирования информации, принципы их хранения, специфические черты как исторических источников, т.е. в основе такой классификации присутствуют документоведческие, архивоведческие и источниковедческие признаки. Каждый из этих источников отнесен к самостоятельному типу исторического источника. Так, кинодокументы отнесены к изобразительным (немое кино) и изобразительно-звуковым (звуковое кино, видеозвукозапись) источникам, фотодокументы – к изобразительным и фонодокументы – к звуковым. Эти типы источников отличаются по форме и

содержанию в отражении исторической реальности, что влияет на определение ценности каждого из источников, а также на разработку методики источниковедческого анализа.

Дальнейшая классификация кинофотофонодокументов проведена по родам, в основе которой лежат особенности, связанные с процессом кинофотодокументирования. Здесь автор использует сложившуюся практику создания рассматриваемых документов методом съемки или записи реальных событий действительности (документальные), популяризации научных и научно-технических достижений (научные) и использования актерской игры и соответствующих художественных средств выражения (игровые или художественные). Таким образом, кинофотофонодокументы разграничены по следующим родовым отличиям: *документальные; научные; художественные (игровые)*.

С учетом следующего признака деления – формы организации снятого или записанного материала, аудиовизуальные источники поделены на три больших вида: *официальные; творческие; личного происхождения*.

Первый вид представлен официальной документацией и включает:

- кинотелехронику и специальные кинотелевыпуски (кинодокументы);
- событийные съёмки (фотодокументы);
- информационное радиовещание (фонодокументы).

Ко второму виду источников (творческие) относятся:

- кинопублицистика в виде фильмов, отдельных кинотелесюжетов (кинодокументы);
- фотоочерки, портреты, пейзажи (фотодокументы);
- радиопередачи (фонодокументы).

Все кинофотофонодокументы, созданные или собранные кинофотолюбителями, коллекционерами, филофонистами и др. отнесены к третьему виду.

Видовая классификация создает основу для дальнейшей дифференциации документов, которая в данном случае подразумевает определение основных разновидностей кинофотофонодокументов. Для определения таких разновидностей, В.М. Магидов, считает целесообразным использование их группировку по генетическому, тематическому и структурно-типизационному и другим признакам.

Генетический подход к классификации кинофотофонодокументов позволяет разграничить все создаваемые документы по хронологии, объекту и месту съемки или записи, авторству, исполнителям и другим критериям. Отметим, что подобная классификация предусмотрена Основными правилами работы государственных архивов с кинофотофонодокументами и прочно вошла в практику архивохранилищ аудиовизуальных документов.

Тематический признак дает возможность получить достаточно полное представление о составе и содержании выделенных для исследования комплекса кинофотофонодокументов.

Структурно-типизационный признак позволяет выделить все жанровые разновидности кинофотофонодокументов, осмыслить уровень интерпретации событий, явлений и фактов действительности посредством кинофотофонодокументирования.

В источниковедческой практике существенную роль играют и сугубо формальные признаки, на основании которых кинофотофонодокументы разграничиваются и по носителям информации (кинофотопленка, стекло, бумага, видеолента и др.), их размеру, цветности и др.

Сложившиеся в кинематографии, фотографии, радиовещании видовая и жанровая классификация кинофотофонодокументов, часто используется в источниковедении и архивоведении для оценочного суждения о документах как историческом источнике. Это дает нам основание исследователям обратиться к тем основным разновидностям этих документов, которые в силу источниковедческой ценности становятся объектами постоянного хранения в архивах с последующим их потенциальным использованием исследователями.

Отметим, что системы жанров в кинематографии, фотографии, радиовещании и их разновидности складывались исторически и внутренняя эволюция жанров во многом зависела от социальных потребностей общества, технических параметров коммуникационного канала, его специфики. На своеобразии систем жанров в интересующие нас областях влияла и политическая установка государства, которая посредством этих сфер оказывала непосредственное воздействие на общественную жизнь с определенными политическими и идеологическими целями. Для источниковедения существенным также является и то, что в жанрах проявляется форма и содержание источника информации, его тематика, проблематика, творческая реализация. Видовые и жанровые разновидности рассматриваются в контексте специфики кинематографии, фотографии, радиовещания, каждый из которых определяет их формообразующие элементы и выразительные средства.

Разработка проблем классификации в современном источниковедении углубляет наши представления о природе источника и его свойств, тем самым способствует теоретическому обоснованию общей и видовой методики исследования. Классификация является познавательным средством для осмысления всего многообразия исторических источников. Источники возникают в процессе целенаправленной деятельности человека как фиксированные в материальную форму произведения, как средства для достижения той или иной цели, удовлетворения тех или иных общественных, человеческих потребностей. Именно эта цель, эта направленность, назначение произведения и положена в основу классификации. Изучение отдельных видов и разновидностей источников предполагает расширение междисциплинарных контактов источниковедения. Это расширение связей источниковедения обусловлено тем, что в качестве источников выступают самые разнообразные типы и виды произведений, созданных человеком.

1. Магидов В.М. Кинодокументы: проблемы источниковедческого анализа и использования в исторических исследованиях // *История СССР*. - 1983. - №1. – С. 92-103.

2. Баталин В.Н. О некоторых приемах внешней критики кинодокументов // *Советские архивы*. - 1986. №3. – С. 29-32.

3. Баталин В.Н., Малышева Г.Н. Проблемы внешней критики фотодокументов в процессе их источниковедческого анализа // *Отечественные архивы*. - 1994. №2. – С. 15-19.

4. Розанова Л.Н. К понятию авторства фонодокумента // *Советские архивы*. - 1983. - №5. – С. 17-21.

5. Кобелькова Л.А. Фонопроизведения и проблемы установления их авторства // *Отечественные архивы*. - 1994.- №4. – С. 24-26.

6. Курносоев Н.Д. Некоторые вопросы текстологии фонодокументов // *Советские архивы*. - 1986. №4. – С. 65-71.

7. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // *Отечественная история*. - 1992. - №5. – С. 104-116.

8. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы: проблемы историографии, архивоведения и источниковедения. - Автореф. док. дис. - М., 1993. – 36 с.

9. Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как объект источниковедения (историография вопроса) // *Советские архивы*. - 1991, №4 – С. 27-38; №5 – С. 12-23.

10. Ланской Г.Н. Теоретические и методологические проблемы изучения изобразительных источников в историко-архивоведческих исследованиях // *Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и сообщения на четвертой Всероссийской конференции. 24-25 апрель 2002 г.* – М., 2002. – С. 259-260.

Резюме

В статье рассмотрены проблемы классификации аудиовизуальных источников. Автором приведены точки зрения исследователей на данную проблему, где определяющую роль играют их типовые и видовые особенности. При видовой классификации источников используются сложившиеся системы жанров в кинематографии, фотографии, радиовещании и их разновидности.

Summary

The article discusses the issues of classification of audiovisual sources. The author has outlined the points of view of researchers on this matter, where the particularities of types and kinds of these sources play a defining role. In the classification of sources by their kinds an already established system of cinema, photo and radio genres and their variations has been used.

МҰСЫЛМАН БЮРОСЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ТЫҢ ЕҢБЕК

О.М. Қоңыратбаев – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының доценті

Қазақ тарихы – күрделі тарих. Әсіресе, ХХ ғасырдағы тарихымыз. Тәуелсіздік жылдарында ой еркіндігіне ие болған зерттеушілердің ыждағатты еңбегіне қарамастан тарихымыздың ашылмаған қырлары жеткілікті.

Іргелі зерттеу жұмыстарына қол байлау болып келген жайттың бірі – көптеген мұрағат қорларының әлі күнге жабық тұруы болса, екіншісі – қаражат тапшылығы болатын. Білім беру ісі мен ғылымды дамыту, өзара ұштастыру оңай шаруа емес екені белгілі. Соңғы жылдары Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің ректоры, профессор Пірәлиев Серік Жайлауұлының бастамасымен қолға алынған ғылыми ізденістерді қаржыландыру бағдарламасы жақсыбастама болып отыр. Бағдарлама аясында жыл сайын арнайы гранттар бөліне бастады. Бәйгеге танымал профессорлар да, жас магистранттар да еркін қатынаса алады. Тек соңғы екі жылда жүздеген монографиялар, оқулықтар мен оқу құралдары, анықтамалар, құжаттар жинақтары, мыңдаған ғылыми мақалалар жарияланды.

2011 жылы тарих саласы бойынша жеңіп алынған гранттың бірі – «Мұсылман Бюросы – егемендік идеясының жаршысы» атты тақырып болатын. Орындаушылары: тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының доценті Ордалы Молдалыұлы Қоңыратбаев пен осы кафедраның магистранты, жас болса да, болашағынан үлкен үміт күттіретін, көптеген ғылыми еңбектерімен (монография, оқу құралы, құжаттар жинағы, ғылыми мақалалар) танымал Алмас Әбдіғаниұлы Жүнісбаев.

Орталық Азия аймағында орнаған кеңестік билік жағдайында жергілікті түркі-мұсылман халықтарының ұлт-азаттық қозғалысының ұйтқысы, егемендік идеясының жаршысы - 1919-1920 жылдары Түркістан республикасында қызмет атқарған Мұсылман Бюросы болды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Мұсылман Бюросының тарихы бойынша арнайы монографиялық еңбек жариялау жоспарланды. Мәскеудің Қазақстан мен Орталық Азиядағы ұлт саясатын, ұлт қайраткерлерінің егемендік жолындағы күресін зерттеу, ғылыми айналымға енгізілетін тың деректер арқылы тарихи кезеңдегі күрделі саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени үрдістердің, ұлт-азаттық қозғалысының сыр-сипатын ашу міндеті тұрды. Монография тарих мамандықтарының студенттеріне, магистранттары мен докторанттарына, барша тарихшы-ғалымдарға арналды.

Авторлар жыл аяғында монографиялық еңбекті аяқтап, университеттің Оқу-әдістемелік бірлестігінің ұсынуымен баспадан кітап етіп шығарды (*Қоңыратбаев О.М., Жүнісбаев А.Ә. Мұсылман Бюросы – егемендік идеясының жаршысы (1919-1920 жылдар)*). – Алматы: ИП «Уатханов» баспасы, 2011. - 249 бет. – 15,4 баспа табақ. Пікір жазғандар: тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қ. Қойгелдиев; тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбеков).

Монографияның қысқаша мазмұны. ХХ ғасырдың басында қазақ жерлерінің жартысы әкімшілік жағынан Түркістан өлкесіне бағынатын. Аталған кезеңде өлкеде түркі-мұсылман халықтарын бодандықтан азат ету жолында жалпытүркілік қозғалыс өрістеді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі [1], 1917 жылғы монархиялық билікті жойған Ақпан революциясы [2] Түркістан өлкесінде жалпытүркілік қозғалыстың жандануына қатты ықпал еткен еді. Алдымен Ресей, артынан жаңадан құрылып жатқан Кеңес империясына қарсы бағытталған жалпытүркілік қозғалыс Түркістанның саяси-қоғамдық өмірінде үлкен өзгерістер жасады. 1917 жылы Түркістанда түркі-мұсылман зиялыларының ұйымдастыруымен бірқатар ұлттық ұйымдар құрылды [3]. Сол жылы күзде Қоқан қаласында өлке мұсылмандарының автономиялы республикасы – Түркістан Республикасы (Мұхтарияты) жарияланды, бірақ ол екі ай ғана өмір сүріп, Ташкент революционерлері тарапынан қиратылды [4]. Қарулы күшпен саяси билікті тартып алған еуропалық революционерлер «пролетариат диктатурасы» деген атпен Түркістанда Ресейдің жаңа отарлық билігін орнатты, олар өлке тұрғындарының басым бөлігін құраған мұсылмандарды үкімет құрамына кіргізуге үзілді-кесілді қарсы болды [5].

Саяси билікті монополиялап алған еуропалық революционерлер Түркістан өлкесінің статусын анықтау мәселесінде ұзақ уақыт ешқандай қадам жасамай, саяси көрсоқырлық танытты, тек 1918 жылы сәуір айында ғана кеңестердің V съезінде Ресей Федерациясы құрамында Түркістан кеңестік автономиялы республикасы құрылды [6]. Ал, республикасының алғашқы конституциясы кеңестердің келесі съезінде, яғни 1918 жылы қазан айында ғана қабылданды [7].

Түркістанда құрылған кеңес үкіметі - революцияның алғашқы күндерінен-ақ өлкесіндегі еуропалық жұмысшылар мен солдаттардың өкіметі ретінде дүниеге келген болатын. Құрамына жергілікті мұсылман халықтарының өкілдері кіргізілмеген бұл үкімет ұзақ уақыт өзін Түркістан өлкесін әскери жолмен жаулап алған отарлық билік ретінде ұстады.

1918 жылы Түркістанда сұрапыл аштық басталды. Ресейдің мақта өсіретін отар аймағына айналған Түркістанда астық аз егілетін, ал азамат соғысы жағдайында басқа аймақтардан тасылатын астық мүлдем тоқтады. Ташкент үкіметі өлкедегі барлық азық-түлік қорын монополия, тек армия мен қалалардағы еуропалық тұрғындарды ғана асырауға көшті де, мұсылман халқын азық-түлік қорына жолатпады [8]. Мұсылман халықтары тәркілеудің объектісіне айналып, көшпелі қазақтың малы ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кете бастады. Қолына қару ұстаған кез келген кезбе қорғансыз қазақты аяусыз тонауға көшті.

Қалыптасқан жағдайда халықты аман алып қалу үшін саяси билік пен әскери күшке ие болып отырған кеңестік билікті мойындауға мәжбүр болған Түркістан жастары 1918 жылы күзде 24 жасар Тұрардың бастамасымен үкімет құрамына кіріп, ашаршылықпен күрес ісін бастайды. Өлкелік билікті мойындау – мұсылман жастары үшін ашаршылықты ауыздақтауға мүмкіндік алудың жалғыз жолы болды. Тұрар Рысқұловтың ұйымдастырушылық талантының арқасында Түркістан большевиктері мұсылман жұртшылығы ортасындағы сұрапыл ашаршылықты мойындап, азық-түлік пен ақша бөлуге мәжбүр болады. Аштықпен күрес комиссиясының республикалық, облыстық, уездік, болыстық және қалалық бөлімшелері ашылып, бүкіл республикада 1200-дей қоғамдық тамақтандыру орындары, жетім балалар үйлері, жұқпалы ауруларға арналған емханалар ашылады. Тұрардың шақыруымен Түркістан өлкесінің 11000 отаншыл жастары комиссия бөлімшелеріне тартылып, аштықпен күрес ісіне орасан зор көмек көрсетті. Бес-алты айға созылған арпалыстан кейін 1919 жылдың көктеміне қарай Түркістанда ашаршылықтың беті қайтып, миллиондаған мұсылмандар ажалдан аман қалды. Ашаршылықпен күрес – ұлттың тұқымын сақтау жолындағы арпалыс болатын.

Түркістандағы аштықпен күрес барысында мұсылман жастары мемлекеттік басқару аппаратына төселіп, үлкен саяси тәжірибе жинайды. Ашаршылықтың себептері өлкенің отарлық жағдайында жатқан еді. Түркістанның саяси билігін мұсылман қайраткерлері өз қолдарына алмай өлкенің экономикасы, елдің әлеуметтік-мәдени жағдайы өркендемесі айқын көрінеді. Түркістанның саяси билігін еуропалық революционерлерден тартып алуды жоспарлаған Т.Рысқұлов аштық кезінде комиссияларда жұмыс атқарған жастарды партия қатарына өтуге үгіттеп, мемлекеттік қызметке тарта бастайды. Бірақ, өкінішке қарай, олардың көпшілігі әлі де тәжірибесі аз жастар болатын, ал большевиктермен істесуден бас тартқан зиялы қауым өкілдері Тұрардың шақыруына үн қатпай, азамат соғысының [9] нәтижелерін күтіп, саяси жағдайдың өзгеруінен үміттенумен болды. Расында да 1919 жылы көктемде Деникин армиясы [10] Ресейдің оңтүстік аймақтарында, ал Колчак армиясы [11] Орал мен Еділ бойын, бүкіл Сібірді, қазақ даласының жартысын уысында ұстап тұр еді. Түркістанның Закаспий облысы түгелімен, Жетісу облысының көп жері ақтар қолын тұрды, Ферғанада қаруланған халық жасақтары мен қызыл гвардия арасында қанды қырғын болып жатты. Саяси жағдайдың қиындығына қарамастан мұсылман жастары Ресейдің орталық аймақтарын ұстап тұрған большевиктердің азамат соғысында жеңіп шығатындығын сезді де, большевиктермен жұмыс жасау тактикасын одан әрі жалғастырды.

Тұрар Рысқұлов 1919 жылы сәуірде Түркістан Коммунистік партиясының ішінен жеке Мұсылман Бюросын ұйымдастырып, Мұсбюроны қысқа уақыт ішінде Түркістанды билеп келген орыс большевиктерімен тайталаса алатын саяси ұйымға айналдырады. Тұрар Рысқұлов Мұсбюроны Түркістан мұсылмандарының жеке саяси партиясы дәрежесіне дейін көтерді. Монархиялық билік құлағаннан кейін Ресей мұсылмандары ашық және жасырын жағдайда көптеген саяси партиялар мен бірлестіктер құрған болатын [12], бірақ солардың ішінде кеңестік билікке ықпалы болғаны Мұсбюро еді. Мұсбюро бір жылдай өмір сүрді, осы уақыт ішінде мұсылман коммунистері Түркістанды билеп отырған орыс большевиктерінің шовинистік тобын қиратып, республикадан ығыстырып шығарды. Мұсбюро егеменді Түркі Республикасын, Мұсылман армиясын құру бағытында күрес жүргізді. 1920 жылы Түркістан делегациясы республиканың егемендігі мәселесімен Кремльге барып, большевик көсемдері - Ленин мен Сталинді тығырыққа тіреп, қызу саяси тартыстар жүргізеді, сол үшін Мұсбюроның барлық қайраткерлері қатты қуғын-сүргінге ұшыратылды.

Егемендік идеясының жаршысы болған Мұсбюроның тарихы аз зерттелінген, тіпті зерттелінбеген десе де болады. Мұсбюроның қызметі туралы кеңес дәуірінде де, посткеңестік кезеңде де іргелі зерттеу еңбектері жарық көрген жоқ, тек бір-екі ғана мақала жазылған [13]. Кеңестік тарихнама Мұсбю-

роның қызметін сынаржақ бағалап, оны «ұлтшылдықты», «пантүрікшілдікті», «ұлтшыл-ауытқушылықты» дамытқан орталық ретінде үнемі қаралап отырды. Мысалы, кеңес дәуірінің тарихшыларының бірі С.Назаров былай деп жазады: «1922-1923 жылдары жаңа экономикалық саясатты дұрыс жүзеге асырудың орнына ұлтшыл топтар барлық ортаазиялық республикаларда өз қызметін жандандырды. Ұлтшыл топтар Түркістан Республикасының Ферғана және тағы басқа облыстарында белсенді бола бастады. Жауапты партиялық және мемлекеттік орындарға өтіп алған ұлтшылдар кеңес өкіметінің беделін түсіріп, саяси және шаруашылық шараларын жүргізуге кесірін тигізді. 1922 жылдың соңында партияны діни принципте құру және Мұсбюроны қалпына келтіру идеясын көтерген, алғы сөзін Т.Рысқұлов жазған «РКП Мұсбюросы Түркістанда» деген кітап шықты» [14].

Сонымен, Мұсбюроның тарихы туралы жарық көрген жалғыз шығарма – 1922 жылы Тұрар Рысқұлов жариялаған осы жинақ [15] болып табылады. Жинақ жарыққа шыққан күнінен бастап-ақ Кремль тарапынан сынға ұшырап, оқуға тиым салынған кітаптар қатарына енгізіліп, таралымнан алынып тасталды. Өйткені жинаққа Мұсбюроның барлық үш конференциясының материалдары, Түркістанның егемендігі жолындағы күрес тарихынан сыр шертетін құжаттар мен материалдар енгізілген еді. Жинақты жариялағаны үшін Тұрар Рысқұловқа Кремльдің алдында жауап беруге тура келді.

РКП (б) Орталық Комитеті 1922 жылы 21 желтоқсанда Мұсбюро туралы жинақты жарыққа шығару арқылы Тұрар Рысқұлов Түркістанда қайтадан түрікшілдік пен мұсылманшылдықты насихаттап отыр деген қаулы қабылдайды: «1) РКП (б) Орталық Комитеті «РКП Мұсбюросы Түркістанда» деген кітаптың жарыққа шығуын..., бұдан екі жыл бұрын РКП (б) Орталық Комитетінің арнайы қаулысымен жабылған Мұсбюроны қалпына келтіруді жақтаған идеяны қайта жаңғыртуға ұмтылған әрекет деп санайды; ... 3) РКП (б) Орталық Азия Бюросы жолдас Рысқұловқа коммунистік партияның принциптеріне қайшы келетін идеяларды марапаттауға болмайтыны туралы ескертеді» [16]. Қаулының қабылдануына күш салған кісі - РКП (б) Орталық Комитетінің хатшысы В.Куйбышев болатын, өйткені аталған жинақта В.Куйбышев мүшесі болған Кремльдің эмиссарлық органы - Түріккомиссияның Түркістандағы ұлт саясаты қатты сыналған еді. 1922 жылы 25 желтоқсанда В.Куйбышев РКП (б) Орталық Комитетінің Ташкенттегі органы - Орталық Азия Бюросына Мұсбюро туралы жинақты жою туралы тапсырма береді [17].

Қаулысымен танысқан соң, оның тұрпайылығына ренжіген Т.Рысқұлов мәселесінің анық-қанығын мәлімдеп, 1922 жылы 29 желтоқсанда РКП (б) Орталық Комитетіне, И.Сталин мен Я.Рудзутакқа хат жазуға мәжбүр болады. «РКП Мұсбюросы Түркістанда» атты жинақ бойынша Орталық Комитеттің маған жасаған айыптауын әділетсіз деп есептеймін. Орталық Комитеттің бұл мәселе бойынша қабылдаған қаулысын екі мағынада түсінуге болады: не оның формальды түрде Мұсбюро туралы мәселеге қатынасы бар, не болмаса менің қазіргі қызметіме орай жарияланып отыр. Алғашқы мәселе бойынша, яғни Мұсбюроны түздік коммунистердің жеке ұйымы ретінде, тіптен діни белгі бойынша құрылған партия ретінде қайта жаңғыртудың жақтаушысы емеспін. Бұдан екі жыл бұрын мен V конференцияда (1920 жылы қаңтарда – О.Қ.) Мұсбюроны ТКП-мен біріктіріп, біртұтас партия ұйымын құруды ұсынған болатынымын, бұл жолдас Куйбышевтің есінде болуға тиіс» [18], – дейді Т.Рысқұлов.

Т.Рысқұлов Мұсбюро жинағын 1920 жылы құрастырып, баспаға өткізген еді, бірақ белгілі саяси оқиғалардың салдарынан ол жарық көрмей қалған. 1922 жылы күзде Түркістанға қайта оралып, Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болып істей бастаған Т.Рысқұлов үкіметке қаржы бөліктіріп, қолжазбаны кітап етіп шығартады. Т.Рысқұловтың жинақты жариялаудағы мақсаты – Түркістандағы ұлттық қозғалыс пен әлеуметтік идеяларға қатысты тарихи құжаттардың жүйеленіп, жарыққа шығуын қамтамасыз ету болды. «Жалпы алғанда, – дейді Т.Рысқұлов, – Мұсбюро туралы жинаққа біз ... тарихи материал ретінде қарадық... Ал, Мұсбюроның рөлі туралы менің алғы сөзде жазған анықтамаларыма келетін болсақ, онда ол ешкім теріске шығара алмайтын тарихи фактілердің негізінде дұрыс берілген» [19]. Т.Рысқұлов жинақты даярлаған кезде саясатшылыққа ұрынбай, Мұсбюро құжаттарының түпнұсқа күйінде сақталуына көп көңіл бөлді. Сондықтан да, жинақта «Түрік халықтарының Коммунистік партиясын» және «Түрік Кеңес Республикасын» құру туралы құжаттар түпнұсқа түрінде берілгені түсінікті. Құжаттарға тарихи принцип тұрғысынан қарау бірінші кезекке қойылған еді. Мұсбюро тарихына қатысты құжаттардың жоғалып кетпей, сақталып қалғаны – Т.Рысқұловтың сіңірген еңбегі деп бағалау керек.

Кремльдің қысымымен жинақ ғылыми айналымнан алынып қалғаннан кейін, Мұсылман Бюросының егемендік идеясы мен ұлт мәселесіндегі тарихи қызметін зерттеу ісі бір ғасырға жуық уақыт тоқтап қалды.

Жарық көрген «Мұсылман Бюросы – егемендік идеясының жаршысы» атты зерттеу жұмысы –

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. аталған ұйымда қызмет атқарған түркі-мұсылман қайраткерлерінің есімдерін жаңғырту, олардың ұлт алдындағы тарихи еңбегін лайықты бағалау бағытындағы алғашқы әрекет болып табылады. Монографиялық еңбек өзара сабақтас екі тарауға жіктелген. Бірінші тарау: «Түркістан өлкесіндегі 1917-1918 саяси процестер және кеңестік ұлт саясаты» деп аталады. Тарауда 1917 жылғы Ақпан революциясы, монархиялық режимнің құлауы, Түркістан комитетінің қызметі, 1917 жылғы көктем-жаз айларындағы Түркістан мұсылмандарының саяси қызметі, Ташкент большевиктерінің билікті тартып алуы, Өлке мұсылмандарының төтенше IV съезі және Түркістан автономиясының жариялауы, автономиялы республикасының қиратылуы және кеңес режиміне қарсы жалпыхалықтық қарулы қозғалыстың басталуы, мұсылман жастарының ашаршылыққа қарсы күресі баяндалса, ал «Мұсылман Бюросының егемендік жолындағы саяси күресі (1919-1920 жылдар)» атты екінші тарауда: Мұсылман Бюросының құрылуы, мұсылман коммунистері және мұсылман қарулы қозғалысы, мұсылман коммунистерінің I конференциясы, Мұсылман Бюросының құрылымдық жағынан нығаюы, мұсылмандарды мемлекеттік билікке тарту жолындағы күрес, Мұсбюро комиссияларының қызметі, Мұсылман Бюросы және Түркістандағы экономикалық саясат, Мұсылман Бюросы және мәдени құрылыс, мұсылман коммунистерінің II конференциясы, мұсылман коммунистерінің саяси ықпалының артуы, Мұсылман Бюросы және Түріккомиссия, тұтас Түркістан идеясының күшеюі, Мұсбюроны тарату жолындағы әрекеттер, Мұсбюро төрағасын тұтқындау жолындағы әрекеттер, Мұсылман Бюросы және «Гержд мәселесі», Мұсылман Бюросы және Жетісу босқындары, Мұсбюро мен Түріккомиссия: арақатынастың асқына түсуі, ТКП V және мұсылман коммунистерінің III конференциялары, Түрік халықтарының Коммунистік партиясының құрылуы, Түрік Кеңес Республикасының құрылуы, Түркістанға Фрунзе армиясының келуі, мұсылман коммунистері кеңестер мен үкімет мекемелерінде, Түрікатком мен Түріккомиссияның тайталасы, Түркістан үкіметін қайта құру, репрессиялық органдармен күрес, Мұсбюро қайраткерлері Кремльде, мұсылман коммунистері және Коминтерн, ұлт қайраткерлерінің Мәскеудегі кездесуі, Мұсбюро қайраткерлерінің қуғындалуы сынды өте күрделі мәселелер талданды.

Монография тың мұрағат құжаттары негізінде жазылды, құжаттардың дені Ресей мен Өзбекстан мұрағаттарынан алынды, түпнұсқа деректердің маңыздылығы ескеріліп, олардың біразы кітаптың соңында қосымша материал ретінде берілді.

Авторлар жобаны іске асыруға мүмкіндік жасағаны үшін Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің ректоры, профессор Пірәлиев Серік Жайлауұлына, Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының меңгерушісі, профессор Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлына алғыс айтады.

1. *Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. Ред. колл.: Пятковский А.В. (отв. ред.) и др. – М.: АН СССР, 1960. - 795 с.*

2. *Катков Г. Февральская революция. – М.: Центрполиграф, 2006. – 448 с., Маликов Ф. Февральская буржуазно-демократическая революция в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 240 с., Койгелдиев М.К., Жангуттин Б.О., Есеркемисова Б.А. Казахстан в российских революциях 1917 года. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2011. – 384 с., Абдурахимова Н.А. Февральская революция и Туркестанская колониальная администрация. / - Труды ТашГУ им. Ленина. Сборник научных трудов №556.– Ташкент: 1978. – С. 53-59.*

3. *Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после февраля 1917 года. / - Общие и национальные науки в Узбекистане. – 1993. - №4. - С. 49-53; Абдуллаев Р.М. Туркестанские прогрессисты и национальное движение. / - Звезда Востока. – 1992. - №1. – С. 106-113.*

4. *Агзамходжаев С.С. Туркестан Мухторияти: Миллий – демократикдавлатчиликкурулишиитажрибаси. – Тошкент: Магнавият, 2000. – 168 б., Агзамходжаев С.С. История Туркестанской Автономии (Туркестон Мухторияти). (Отв. ред. Алимova Д.А.). – Ташкент: Изд.-полигр. объединение «Тошкентисломуниверситети», 2006. - 268 с., Алексеенков П. Кокандская автономия (Революция в Туркестане). – Ташкент: Узгиз, 1931. – 74 с., ҰлыТүркістан / Құрастырған Қыдырәлі Д.. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 268 б., Тұтас Түркістан / Құрастырған Қыдырәлі Д. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 336 б., Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б., Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. Составление, предисловие, примечания к.и.н. Исхакова С.М. – Токио-Москва: 2001. - 53 с., Қыдырәлиев Д. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. - 320 б., Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 504 б., Заки Валиди Тоған. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман - торков за национальное бытие и сохранение культуры. Кн.1. - Уфа: Китап, 1994. – 409 с., Кн. 2. - Уфа: Китап, 1998. – 368 с.*

5. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости / Коллектив авт.: Абдуллаев Р., Агзамходжаев С., Алимov И. и др. – Т.: Шарк, 2000. - 672 с.*

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (33), 2012 г.

6. Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик. Сб. док. 1917-1936 гг. В 3-х т. Т.1. Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. 1917-1922 гг. – М.: Госиздатюридлит, 1959. – 836 с.

7. Конституция Туркестанской Республики Российской Социалистической Федерации, принятая 6-м Туркестанским съездом Советов. – Ташкент: Издание Бюро печати при ТурЦИК-е, 1918. – 16 с.

8. Қоңыратбаев О.М. ТұрарРысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. - 448 б., Buttino M. Larivoluzionecapavolta (Lasiacentraletvailcrollo dellimpero zarista elaformazione dellurss. - Lancorad elmediterranceo, 2003. - 488 p., Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. / Перевод с итальянского Николая Охотина. - М.: Звенья, 2007. – 447 с.

9. Альберт Рис Вильямс. Путешествие в революцию. Россия в огне Гражданской войны. 1917-1918 гг. - М.: Центрполиграф, 2006. – 440 с.

10. Деникин А.Н. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. – М.: Харвест, 2002. – 464 с., Зензинов В. Государственный переворот адмирала Колчака в Омске 18 ноября 1918 года. Сборник документов. Типография И.Рираховского, 1919. – 200 с., За спиной Колчака. Документы и материалы. - М.: Аграф, 2005. - 512 с., Зырянов П.Н. Адмирал Колчак, верховный правитель России. - 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 637 с.

11. Гинс Г.К. Сибирь, союзники и Колчак. Поворотный момент русской истории. 1918-1920 гг. (в 2-х томах). – Пекин: Типография Русской Духовной Миссии (Пекин), 1921. – 960 с., Зензинов В. Государственный переворот адмирала Колчака в Омске 18 ноября 1918 года. Сборник документов. Типография И.Рираховского, 1919. – 200 с., За спиной Колчака. Документы и материалы. - М.: 2005. - 512 с., Зырянов П.Н. Адмирал Колчак, верховный правитель России. - 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 637 с.

12. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (Весна 1917 г.-лето 1918 г.). – М.: Изд-во «Соц.-полит. мысль», 2004. – 600 с., Ислам и этническая мобилизация: национальные движения в тюркском мире. - М.: 1998; Ислам в бывшей Российской империи. Том 1-2. - М.: Восточная литература, 1999; Ислам в советском и постсоветском пространстве: история и методологические аспекты исследования: Материалы Всероссийской конференции «Ислам в советском и постсоветском пространстве: формы выживания и бытования». – Казань, май 2003 г. Сост. и редактор д.п.н. Мухаметшин Р.М. – Казань, 2004. – 192 с., Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылып екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. - 480 б., Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Изд. дом «Таймас», 2009. – 412 с.

13. Каримов Р.Х. Мусбюро и его роль в распространении идей марксизма-ленинизма в Советском Туркестане / - Общественные науки в Узбекистане. - 1974. - №77. – С. 59-62.

14. Назаров С. Из истории деятельности Средазбюро ЦК РКП(б). – Ташкент: Узбекистан, 1965. – С. 67-68.

15. Рыскулов Т. Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП. 1919-1920 гг. – Т.: Комиссия по изучению истории революционного движения в Туркестане. Туркбюроистпарта ЦК КПТ - Турк. гос. изд-во, 1922. – 93 с.

16. Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихының мемлекеттік мұрағаты - РӘСТММ. 62-қ., 1-т., 50-іс, 54-п.

17. Образование и деятельность КПТ (Летопись событий). – Т., 1968. – С. 345., Ахметова Л.С., Григорьев В.К., Шойкин Г.Н. АлиханБукейханов - поиск ориентиров. АхметБайтурсынов - главное – обретение государственности. Турар Рыскулов - яркий политик Советского Востока. Учебное пособие. – Астана, 2008. – 160 с.

18. РӘСТММ. 17-қ., Нөмірсіз тізім, 424-іс, 17-п.

19. РӘСТММ. 17-қ., Нөмірсіз тізім, 424-іс, 18-п.

Резюме

В статье на основе новых, ранее не введенных в научный оборот архивных документов раскрыта политическая деятельность Мусульманского Бюро Туркестанской Республики (1919-1920 гг.). Также в статье проанализировано содержание монографии авторов О.М. Кобыратбаева, А.А. Джунисбаева «Мусульманское Бюро – проводник идеи суверенитета (1919-1920 гг.). – Алматы, 2011».

Summary

In article on the basis of new, earlier the archival documents not entered into a scientific turn political activity of Muslim Bureau of Turkestani Republic (1919-1920) is opened. As in article the maintenance of the monograph of authors O.M. Konyratbaev and A.A. Junisbaev «Muslim Bureau – a conductor of idea of the sovereignty (1919-1920). – Almaty, 2011» is analyzed.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

**REVISITING IRON AGE LANDSCAPES IN THE SEMIRECH'YE
REGION OF SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN**

Claudia Chang, A.P. Tourtellotte (the USA), R.K. Nessipbaeva

The Iron Age of the Eurasian steppe is often referred to as 'the Early Nomadic Period' by local archaeologists and historians. The linguistic gloss in this sense refers to a far more complicated problem, that of the underlying assumption that climatic changes occurring throughout the steppe during 1200 BC at the end of the Late Bronze Age and beginning of the Terminal Bronze Age resulting in a shift from 'warm and wet' to a 'cool and dry' conditions. According to many researchers these climatic shifts coupled with the expansion of natural grasslands across the steppe, were the impetus behind the transition to horse-riding nomadism of the Iron Age. In this paper I focus specifically on a different set of propositions. The lowland alluvial pockets on the north side of the Tian Shan mountains during the Iron Age (ca. 800 BC-AD 400) became the loci for a dual economy based on farming and herding. I explore the Talgar alluvial fan landscape in terms of intra-site spatial organization at three Iron Age settlements excavated by the KAAE over the past decade and a half.

The objective here is to test the following propositions for the social evolution of the communities over the first millennia BC:

(1) As cereal cultigens such as millet, wheat, barley, and possibly rice were established in the local economy along with the husbandry of domesticated sheep/goats, cattle, and horses, there was a concomitant increase in the numbers of permanent year-round settlements at the hamlet or village-level organization.

(2) This increasing sedentarization also resulted in the need for both household and communal storage facilities for agricultural surpluses.

(3) The Talgar alluvial fan became the locus for slow and steady demographic increase, both as a result of successful agro-pastoral production and the necessity for labor to support agricultural intensification (see Boserup (1966) for the demographic shifts related to the shift from extensive agriculture to intensive agricultural systems (greater inputs such as puddling, terracing, and irrigation).

(4) At periods when agricultural or pastoral surpluses existed, the local Iron Age residents could be brought into larger exchange spheres, thus increasing the circulation of exchange in both products and luxury items.

(5) Household organization was the basic domestic unit within larger social groupings. I speculate that these larger social groupings followed the lineage principles found in ethnographic examples of Central Asian kin groupings (Lindholm 1986). The increasing complexity in household and kinship spatial organization may be apparent in what appears to be the shift from round or sub-rectangular housing to agglomerated square or rectangular room structures. (To date this type of spatial patterning at habitation sites is inferred, not demonstrated by the archaeological record.)

(6) Over time an increase in the aggregation of population into centralized places with settlement hierarchy emerging.

(7) Noticeable social hierarchy as apparent from the size and height of burial mounds on the Talgar fan. The rich inventory of the Golden Warrior burial of Issyk of over 3000 gold pieces (Akishev 1978) (one alluvial fan to the east of the Talgar fan) indicates the extent to which social hierarchy was supported by the various strata of people living on the Talgar alluvial fan.

(8) Continued demographic growth in the Talgar alluvial fan.

In the following sections each of the three excavated sites on the Talgar fan are described in terms of their chronological placement, economic base, and their spatial organization.

Tseganka 8 is located on the eastern bank of the Tseganka River. From 1999-2000, over a 240 sq m area was excavated. The site consists of seven semi-subterranean and subterranean pit houses spanning a chronological sequence from 2390 +/- 70 BP (Cal BC 775 to 370) to 2110 +/- 40 BP (Cal BC 350 to 310 and Cal BC 210 to 40), consisting of 10 stratigraphic layers and eight occupational phases. These houses are usually rectangular, sub-round, or oval-shaped. Mud brick buttresses reinforced some of the earthen walls. The architectural plan of this site suggests that pit house structure was subject to frequent re-use and remodeling of a number of plastered and re-plastered floors.

Economy: The components of the economy include: the cultivation of wheat and barley, and faunal assemblages include the main domestic taxa: sheep, goats, horses, asses, camel, and dogs along with very small percentages of red deer, roe deer, hare, and vulture. In the earlier phases of the site occupation (Stratum 6 and 7) cereal phytoliths are lower, increasing during the more recent periods. The predominant phytoliths are *Setaria italica* (foxtail millet), followed by wheat and barley (Rosen 2003). The faunal record shows the presence of neonatal and juvenile ovicaprids as well as a range of age groups, which may indicate presence of animals at the site throughout the entire year (Chang et al. 2003). In Northeastern China in the Yilou Valley foxtail millet predominates throughout the early Neolithic throughout the Early Shang Periods, while broomcorn occurs later in the sequence and often as an insurance crop in drought-ridden areas (Lee, Crawford, Liu, and Chen 2006). Tseganka 8 situated on the eastern bank of the Tseganka River, also has the high amounts of sedges and reeds used for floor matting and house construction. Foxtail millet and broomcorn millet phytoliths may be difficult to differentiate. Nevertheless, the proportion of broomcorn to foxtail millets is a possible indicator of economic strategies associated with climatic conditions. In times of drought broomcorn millet may have been cultivated as an insurance crop, while under normal rainfall conditions foxtail millet was preferred.

Spatial Layout: The most important phase is the Fifth Phase of Occupation or most recent, dating at 2190 +/-80 BP or cal BC 400 to 40. This occupational phase includes: (occupational sequences for four of the seven pit house structures, the activity area including several grinding stones, a hammer stone, and a ceramic mug, and a bread oven). The densest period of occupation occurred sometime between BC 400 and 40, also corresponding with the middle phases of the Iron Age.

A double row of subterranean sub-rounded or rectangular houses was excavated. This parallel row of houses, probably occupied by nuclear or extended family groups, is associated with small circular or sub-rectangular storage facilities found in the house structures or in close proximity. Activity areas included an outside fire pit, a bread oven, a bone dump, and a food processing area with grinding stones. The latest period of occupation, corresponding to the Wusun Period (ca 200 BC to AD 100) was also marked by a partially destroyed stone kurgan, approximately 8 to 10 m in diameter, capped with small river cobbles. Lying outside the stone kurgan were a series of circular rock piles, some including parts of horse legs, apparently in ritual contexts.

Site Interpretation: Tseganka 8 was a small hamlet probably occupied on a permanent year-round basis. The site was probably occupied by several extended family groups; the site's proximity to 2 or 3 small settlements suggest a number of homesteads in close proximity to one another. Agriculture was predominantly based upon the cultivation of millet, although in later periods wheat and barley were grown. Household-level rather than communal storage facilities were present. Tseganka 8 is a small, self-contained hamlet, a lower-ranked settlement than either Taldy Bulak 2 or Tuzusai.

Taldy Bulak 2 is part of a number of small villages or hamlets found in the central area of the Talgar Fan, also associated with the Tseganka River. From 2001 -2007 an area of about 240 sq m was excavated, defining a large horizontally organized site that included over 60 features. There are over nine different stratigraphic horizons at Taldy Bulak 2. The site has been divided into two major time periods, the early period (ca. 2400 +/- 70 BP, or cal. BC 780 to 370) and a later phase (ca 2250 +/- 40 BP, or cal. BC 400 to 340 and BC 320 to 210 to 2170 +/-60 BP or Cal BC 380 to 50). Phases 1-4 fit into the later more recent time periods, while Phases 5-9 belong to the early period of occupation.

Economy: In the earlier phases of occupation, the husk phytoliths show a predominance of barley followed by wheat, millet, and a very small percentage of rice (1 percent) (Table 1). In the later phases of occupation at Taldy Bulak 2, the husk phytoliths show an increase in millets, with a slight decrease in barley, wheat in the same proportions, and no rice at all.

Table 1. Comparison of Multi-celled Cereal or Grass Phytoliths from Taldy Bulak 2, Tseganka 8, and Tuzusai during early and late phases of the Talgar Iron Age sequence (taken from raw counts from Rosen 1998; 2001; 2003; 2008)

	Taldy Bulak 2, I-IV (early phases)	Tseganka 8, I-IV (early phases)	Tuzusai, IV Occupation 4	Taldy Bulak 2, V-VI (late phases)	Tseganka 8, V, (late phases)	Tuzusai, V (Occupation 3 and 2)
Unidentified husks	26 %	20%	33%	17%	33%	32%

Wheat husks	5%	7%	18%	5%	3%	22%
Barley husks	17%	18%	3%	13%	7%	1%
Rice husks	1%	--	11%	--	--	27%
Setaria sp. husks	2%	6%	29%	53%	40%	14%
Wild Grasses	47%	48%	8%	11%	16%	4%
N=	3817	4939	209	7980	11,539	287

The NISP faunal counts for Taldy Bulak include ovicaprines (65%), cattle (30%), horse (4%) and less than 1% of ass, camel, dog, and roe deer. The zooarchaeological and paleo-ethnobotanical data shows that agro-pastoralism consisted of an emphasis on the cultivation of millets, followed by barley and wheat, and the herding of sheep and goats, followed by cattle and horses. In the rural Mediterranean, sheep and goat husbandry often articulates well with cereal production in household-level intensive agricultural systems because sheep and goats graze in the stubble and fodder fields in spring and fall months thus adding animal dung to these fields (Koster 1977).

Spatial Lay-out: In the earlier period of occupation habitations consisted of semi-subterranean pit house structures (Pit house #1 and Pit house #2), while in the later period above ground domestic architecture predominates with large subterranean storage units. In the later period, the major architectural features include temporary post and brush structures, a green clay plaster floor, fire pits, mud brick walls, storage pits, and wall alignments with gravel pavements. A ditch feature with three embedded post molds, divides the site into an eastern and western sector. Could this ditch have served as a fragment of a palisade wall?

Some metal craft production, based on slag deposits and hearth features possibly used for metal finishing have been identified throughout the major occupation periods at Taldy Bulak 2. Distinctive activity areas such as food preparation areas, outdoor fire pits, and bone piles indicate the more dispersed nature of activity areas than at Tseganka 8 or Tuzusai.

The large rectangular storage units east of ditch appear to be communal storage areas. These storage rooms or granaries form a curvilinear pattern. To the north of the four large semi-subterranean storage units are small rectangular, oval or sub-rounded pits. The large storage units may have been community-level storage, while the smaller ones used by domestic households.

Site interpretation: Taldy Bulak 2 is a permanent village settlement, that represents a first-order settlement. Some craft specialization took place at the site, both metal finishing and local ceramic production. Above- ground architecture including adobe walls, temporary post and brush structures, and communal storage or granaries occurred during the later periods of occupation. This site and its associated loci could represent a central village surrounded by outlying hamlets or farmsteads. The surface architecture dates to the occupation after 400 BC. During this period the Talgar fan underwent a slow and steady demographic increase coupled with the intensification of agriculture, including a greater dependence on cereals such as millets and wheat.

Several bronze artifacts have been found at Taldy Bulak 2 including a talisman, a sickle, five vessel fragments, and an ornamental bronze piece probably fastened to clothing. Was there some degree of social hierarchy and signs of ranking or wealth stratification at Taldy Bulak 2? Several linear clusters of burial kurgans found close to the settlement of Taldy Bulak 2 could represent lineage or clan claims to fertile agricultural lands (Chang in press).

Tuzusai: This site located on the west bank of a dry stream bed tentatively dates to the second-half of the Iron Age (ca. 400 BC to AD 100, with later Mongol Period burials (2). The Iron Age radiometric sequence at Tuzusai ranges from 2320 +/- 40 BP or cal BC 410 to 260 and cal BC 230 to 115 to 2020 +/- 40 BP, cal BC 100 to AD 75. From 1994-1996 and then again from 2008-present, a total of 200 sq m has been excavated.

Economy: Paleoethnobotanical data from Tuzusai demonstrate an emphasis on three or possibly four domesticates: millet, wheat, barley, and rice (Chang et al. 2003). The flotation samples taken from pit house, fire pit, and storage pits from 2008-2010 by Spengler (personal communication) indicate that wheat predominates, followed by two varieties of millet and very low amounts of barley. The faunal counts also show a predominance of ovicaprines followed by cattle, horse, ass, and dog, with a small component of wild animals (red and roe deer, wild pit, fox and hare). This appears to be a stable agro-pastoral economy where the variety of cultivated cereals coupled with a predominance of sheep and goat husbandry. Tuzusai crossdates with Tseganka 8 and Tseganka 8 to the later phase, post 400 BC when there was agricultural intensification, demographic expansion, and the concomitant increase in surface architecture as well as a shift towards village based organization and shared communal storage facilities.

Spatial Lay-out: The site consists of 6 different occupation phases. The excavations have uncovered over 30 storage pits, both round and rectangular, and 4 round or sub-round semi-subterranean pit houses surrounding a centralized rectangular house. There are at least two or three mud brick structures with plastered floor surfaces.

Pit house #4 is a rectangular structure with three to four different floor sequences, and very fine laminations of plastering on three floor levels. This particular feature appears to be reminiscent of the re-plastering episodes documented in Boivin's (2000) ethnoarchaeological studies of Rajasthani household architecture, where ritual events such as births, marriages, and other occasions warranted the re-plastering of floors in domestic household units. Pit house #14 also has a central plastered pillar or buttress surrounded by ten small post holes. The interior of the structure has a series of over 16 post moulds. Four circular pit houses surround Pit house #4, the probable meeting room. Each of these circular or oval houses housed a domestic family unit. This clustered patterning of household structures around a shared communal area reflects a more complex pattern of social organization than found at either Tseganka 8 or Taldy Bulak 2.

Site Interpretations: Tuzusai has a full-blown economy based upon agro-pastoralism with an emphasis on the cultivation of wheat. Its period of occupation represents the height of demographic expansion. Similar to Taldy Bulak #2 there is a separation between the habitation areas (pit houses and mud brick architecture) and the storage pits (found to the east). These rectangular storage facilities also suggest the use of both household-level and community-level facilities necessary for storing agricultural surpluses. Tuzusai also was associated with 11 kurgans destroyed during the Soviet period agriculture. The densely packed levels of occupation, sequences of mud brick architecture and semi-subterranean pit houses is spread out over a hectare. This middle to late Iron Age site is a first-order village settlement, most likely the locus for a large centralized population capable of producing agricultural surpluses, and supplying crafts and produce to outlying villages and hamlets in the Talgar region as well as to neighboring regions. Its influence is also marked by the presence of medium to large-sized kurgans, monuments which indicate ideological and political claims to territory.

Summary and Conclusions

The settlement archaeology of the Talgar alluvial fan, a 150 sq km area during the first millennium BC allows archaeologists to reconsider the nature of nomadic confederacies and the Iron Age landscapes of southeastern Kazakhstan. It has been my contention that agro-pastoralism, a viable strategy for the so-called nomadic confederacies of Semirech'ye, also allowed for slow and steady population growth over time, the production of both agricultural and pastoral surpluses that could be traded to the more far flung pastoral groups in the 'deep' Eurasian steppe, and the backbone behind social stratification. The fine-grained analysis of household and community organization at each Iron Age settlement has tremendous potential for revealing the nature of kinship grouping, the degree to which storage facilities were used on a household or community level, and the emergence of social hierarchy within settlements themselves. The usual discussions of Iron Age stratification are based solely upon burial inventories and discussions of the mortuary complex as the symbolic, ideological, and political landscape of the Iron Age. If we turn instead to the internal spatial organization of the settlements themselves, it may be possible to construct a far richer narrative of the 'everyday lives' of the Iron Age confederacies.

1. Akishev K.A. 1978. *Kurgan Issyk: Iskusstvo Sakov Kazakhstana*. – M.: Iskusstvo.

2. Boivin, Nicole. 2000. *Life Rhythms and Floor Sequences: Excavating Time in Rural Rajasthan and Neolithic Catalhoyuk*. *World Archaeology* 31 (3): 367-388.

3. Boserup, Esther. 1966. *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*. Chicago: Aldine Publishing Company.

4. Chang, Claudia and Norbert Benecke, Fedor P. Grigoriev, Arlene M. Rosen, and Perry A. Tourtellotte. 2003. *Iron Age society and chronology in South-east Kazakhstan*. *Antiquity* 77 (296): 298-312.

5. Chang, Claudia. In press. *Lines of Power: Equality or Hierarchy among the Iron Age Agro-pastoralists of Southeastern Kazakhstan*. In *Regimes and Revolutions: The Archaeology of Politics in Eurasia*, edited by Charles W., Hartley G. Bike Yazicioglu and Adam T. Smith. – Cambridge: Cambridge University Press.

6. Koster, Harold. 1977. *The ecology of pastoralism in relation to changing patterns of land use in the Northeast Peloponnese*. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, Department of Anthropology.

7. Lindholm, Charles. 1986. *Kinship Structure and Political Authority: The Middle East and Central Asia*. *Comparative Studies in Society and History* 28 (2): 334-355.

8. Rosen, Arlene. 2003. *Unpublished Report on Phytoliths from Tseganka 8*. On file in the Department of Anthropology, Sweet Briar College.

Резюме

Археологическое исследование Талгара позволяет исследователям пересматривать природу кочевых конфедераций и пейзажи Железного века юго-восточного Казахстана. Агро-пасторализм, жизнеспособная стратегия так называемых кочевых конфедераций Семиречья, характеризовал медленный и устойчивый прирост населения в течение долгого времени, производство сельскохозяйственных и пасторальных излишков, которые могли быть проданы более далеким пасторальным группам в 'глубокой' евразийской степи.

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ДЕХНЕЛИ

Н.Н. Гусейнли

Шамкирский район, находящийся в западной части Азербайджанской Республики, отличается плотностью археологических памятников разных периодов. Среди археологических памятников района особое место занимают средневековые поселения. Абсолютное большинство этих поселений расположено на равнинной зоне района, и особенно вдоль реки Куры. Один из таких памятников был зафиксирован в 2010 году Шамкирской археологической экспедицией.

Поселение Дехнели расположено на правом берегу Куры, вблизи от места, называемого Дехнели. Его координаты GPS следующие: D1- 40° 56' 49. 20" С, 46° 3'55.70" В, D2 40° 56' 47.80" С, 46° 4'1.30" В. Оно тянется к реке Куре с юго-запада на северо-восток, в виде огромного холма напоминающего полуострова. В данный момент длина его от юго-запада до северо-востока составляет больше 200 метров (рис. 1).

Продолжение памятника прослеживается и на реке. По сведениям местного населения, (рис. 1) в свое время всю эту территорию занимали леса, а в советский период в связи с возведением плотины она была затоплена. Из-за полного затопления поселения во время повышения уровня Куры, строения находящиеся на его поверхности были полностью разрушены. Во время проведения на памятнике работ разведочного характера уровень Куры был низким, площадь поселения насыщена строительными материалами – булыжниками, обожженными кирпичами, образцами местного белого камня. В северной части памятника встречались базы колон из белого камня и крупные белокаменные блоки. Камни аккуратно обтесаны, на поверхности у них имеются следы обработки. Наличие таких камней

говорит о существовании в свое время в поселении монументальных сооружений, а также о высоком развитии камнерезного ремесла. При осмотре поверхности поселения, там были обнаружены также обожженные кирпичи в целом, фрагментарном и половинчатом виде. Размеры у них разные. Наряду с кирпичами размером – 23x23x5 см, 22,5x22x5 см, встречались также большие кирпичи размером – 34x33x5 см, 33x31, 5x7,5 см, 35x32x8 см. (рис. 2).

большие обожженные кирпичи (рис. 2)

Такие же строительных слоев VI-VII вв., выявленных при раскопках городища Кабалы и других памятников (1, с.18). Отметим, что подобные кирпичи в строительном деле Азербайджана более характерны для раннего средневековья. Среди подъемного материала поселения Дехнели зафиксированы фрагменты деформированных обожженных кирпичей, производственные отходы. Все это говорит о наличии здесь производства обожженных кирпичей.

Шамкирской археологической экспедицией, на юго-западной стороне памятника был заложен контрольный шурф размером 2x2 м., и в культурном слое выявлены тендир и остатки обгорелых столбов (рис. 3). Северо-западная часть тендира полностью разрушена. Диаметр дна тендира был 52 см, высота же сохранившихся стенок - 15 см. На дне зафиксирован слой золы. Во время исследований проведенных на поселении было выяснено, что культурный слой характеризуется грунтом желтоватого цвета.

В культурном слое, в глубине до 43 см, был отмечен слой обгоревшей земли и крошки угля. Находки, полученные с шурфа, были незначительны и состояли из черепков глазурованных и неглазурованных сосудов. В то же время, территория памятника очень богата подъемным археологическим материалом.

Археологические материалы поселения Дехнели, представлены орудиями труда, образцами оружия, поливными и неполивными керамическими изделиями, строительной керамикой.

Неполивная керамика состоит из фрагментов кюпов (большие хозяйственные кувшины), кувшинов узкими и широкими горловинами, подойников, крышек и сфероконическими сосудами (рис. 4-8).

(рис. 3)

(рис. 4)

(рис. 5)

(рис. 6)

(рис. 7)

(рис. 8)

(рис. 9)

Поливные керамические изделия поселения Дехнели, по своему назначению, технике изготовления и художественной обработке делятся на группы и типы. Они в основном представлены образцами столовой посуды и светильниками.

Ранние поливные керамические сосуды украшены ангобом и марганцем под бесцветной или зеленой прозрачной глазурью. Декор этой керамики не сложный, в основном геометрический: concentрические круги, звезды, свастика, кружочки и т.д. Эти керамические изделия характерны для IX-X вв. Ближайшие аналогии известны из археологических раскопок средневековых памятников северо-восточного Азербайджана (2, с. 62, рис. 15-1), а также таких городов, как Шемаха (3, с. 62, рис. X, 2), Кабала (4, с. 134) и Бейлакан (5, с. 16).

(рис. 10)

(рис. 11)

(рис. 12)

Среди поливной керамики имеются многочисленные образцы монохромной глазурованной керамики. Они делятся на два варианта – простые, без всяких узоров и украшенные графическими узорами. Поверхность таких сосудов сначала покрывалась ангобом, а затем покрывалась в основном зеленой, реже голубой глазурью.

Возникшие в X веке, поливные монохромные сосуды с графическими узорами, получают в XI веке широкое распространение. Для керамических изделий, поверхность которых украшена поверх ангоба графическими рисунками, характерны геометрические и стилизованные растительные орнаменты. Поверхность сосудов покрыта в основном зеленой, а отчасти желтой и бирюзовой глазурью. Стенки и приподнятый вверх венчик.

(рис. 13)

(рис. 14)

(рис. 15)

Полихромные глазурованные сосуды XI-XIII вв. составляют отдельную группу. Они представлены в трех вариантах: 1) сосуды, украшенные разноцветными красками под прозрачной поливой; 2) образцы, украшенные графическими узорами и полихромной глазурью под прозрачной поливой и наконец, 3) полихромные сосуды, украшенные техникой «в резерве».

(рис. 16)

(рис. 17)

Среди подъемного материала имелись также жернова, нож, лезвие кинжала, остатки стеклянного браслета. Интересными находками являются керамические стержни и треножки (рис. 10).

Заслуживает внимание железный нож. Спинка клинка прямая, лезвие тонкое суживается к кончику. Длина ножа 16 см. подвергся коррозии, а переходная часть к рукоятки обломана (рис. 18). Подобные образцы ножей известны из других средневековых памятников Азербайджана, в том числе с археологических раскопок таких городов, как Баку (6, с. 16), Кабала (1, с. 47), Бейлаган (7, с. 53), а также с городских развалин города Шабран (8, с. 131-132).

Стеклянные изделия представлены фрагментом одного витого браслета синего цвета. Он в разрезе круглый, украшен спирально обмотанными на поверхность нитями.

(рис. 18)

Таким образом, анализ археологических материалов позволяет утверждать, что поселение Дехнели был одним из крупных поселений Шамкирской области IX-XIII вв., возведенных на берегу реки. Найденные археологические материалы, в частности, поливные керамические изделия по орнаментации и способам глазуровки идентичны с синхронной керамикой средневекового города Шамкир.

1. Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. *Кабала*. – Баку, 1992 (на азерб. языке).
2. Достиев Т.М. *Северо-Восточный Азербайджан в XI-XV вв.* – Баку, 2001 (на азерб. языке).
3. Джидди Г. *Средневековый город Шемаха IX-XVII вв.* – Баку, 1981.
4. Бабаев И.А. *Ранние глазурованные сосуды Кабалы. МКА*, – Баку, 1964, т.V.
5. Ахмедов Г.М. *Оренкала*. – Баку, 1962 (на азерб. языке).
6. Ибрагимов Ф.А. *История металлообработки в Баку*. – Баку, 1995 (на азерб. языке).
7. Якобсон А.Л. «Раскопки на городище Оренкала в 1953-1955 гг.» *ТАЭ, т.1, МИА, СССР, №67, – М.-Л., 1959.*
8. Мамедов А.М., Аббасова Е.И. «О камнерезном ремесле в средневековом городе Шабран // *Археология Азербайджана. 2006. №1 (на азерб. языке).*

Түйін

Азербайжан Республикасының батыс бөлегінде орналасқан Шамкир ауданы әр кезеңдегі археологиялық жәдігерліктерінің көптігімен ерекшеленеді. Ауданның археологиялық ескерткіштерінің ішінде маңыздысы ортағасырлық қоныстанулар.

Summary

The article is devoted to a recently discovered medieval settlement Dekhneli which is situated on the right bank of the Kura River. It is 400 meters far from the settlement of DellerDjeir of Shamkir region, 11 km away from Baku-Gazakh motorway. The settlement consists of 2 oval-shaped hills stretched from the north to the south. The hills are 10 meters high. It's GPS coordinate as bellow: D1- 40° 56' 49. 20" N, 46° 3'55.70" E , D2 40° 56' 47.80" N, 46° 4'1.30" E. The excavated material presents a lot of fragments of simple and glazed ceramics. It was discovered that collected materials from Dekhneli identified with medieval Shamkir cities. On the basis of the collected materials from the surface of the settlement of Dekhneli dated to 9th -13th centuries.

AGRO-PASTORALISM AS THE BASIS FOR IRON AGE SOCIAL COMPLEXITY IN SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN

Dr. Claudia Chang, P.A. Tourtellotte (the USA), K.R. Nessipbaeva

In this paper we argue that agriculture serves as the backbone for an Iron Age economy of the Saka and Wusun nomadic confederacies during the first millennia BC. The Saka and Wusun represent two distinct 'ethnic groups' or nomadic confederacies, but also refer to two different periods within the Iron Age, the Saka period spans the 8th century BC to the 3rd century BC, and the Wusun period spans the 3rd century BC to the 5th century AD. The Saka and Wusun confederacies have been characterized as horse-riding, militaristic groups who occupied the fertile alluvial fans, foothills, and steppes of the Semirech'ye Region of southeastern Kazakhstan bordering the northern edge of the Tian Shan Mountains. Over five-hundred Iron Age burial mounds made of earth and sometimes capped with stones, along old and existing stream beds of the Talgar alluvial fan, a 150 sq km study area have been found by recent surveys, archival research, and from old Soviet period maps. These mounds range in height from 0.5 m to 9 m, and from 3 m to 80 m in diameter. The burial kurgan landscape reflects possible kin groupings, an embedded social memory tied to ranking and hierarchy, and a large labor commitment needed for their construction. These Iron Age mortuary cults have been often labeled as part of the 'Nomadic Steppe World.' In addition to the burial kurgans, we have located over fifty Iron Age settlements in the Talgar region, three of which have been tested or excavated. Successive layers of pit house and mud brick architecture appear to define discrete households, more typical of local household production within egalitarian or non-ranked villages or hamlets. To date, seasonal indicators of animal kill-off rates and the existence of a mixed composition of domestic species such as sheep, goats, cattle, and horses, favor an explanation for year-round rather than seasonal occupation of these settlements. While the production and consumption patterns at the settlements appear more typical

of egalitarian household organization, the sizes of burial mounds appear to suggest a system of social ranking and hierarchy among elite members of this Iron Age society.

In other papers, we have questioned a ‘nomadic narrative’ often used to explain the presence of these mortuary complexes, or burial mounds in Semirech’ye. Semirech’ye is a corridor along the northern edge of the Tian Shan Mountains that has a number of north-flowing rivers emptying into the Ili River. Our excavations at three Iron Age settlements of the Talgar alluvial fan suggest that the changing social complexity found in the Talgar region throughout the Iron Age was due to an economic base of farming and herding, not nomadic pastoralism. We put forth the following scenario: (1) Talgar inhabitants practiced both cereal cultivation and animal husbandry, sometimes emphasizing farming over herding; (2) these Iron Age occupants emulated the ‘nomadic’ traditions of larger confederacies, thus constructing a complex mortuary cult of burial kurgans; and (3) these populations vacillated between egalitarian and hierarchical social structure depending upon their relations with the ‘outside world,’ by either forging relations with more powerful nomadic groups and or with neighboring Central Asian or Chinese agrarian states. neighboring Chinese agrarian state.

Elsewhere we have argued that the Saka and Wusun of the Talgar region built their wealth and political clout by producing both farming and herd animal surpluses (Chang 2008). The Talgar Iron Age folks had two strings to their bow: (1) agricultural surpluses that they could trade to more distant nomadic groups and (2) surplus herd animals or animal products that they could trade to agrarian societies of the Central Asian oases or the neighboring Han Chinese. Their position at the interstices of Chinese Dynasties, the Central Asian oases, and the distant nomadic empires or confederacies gave them a distinct advantage as middlemen or entrepreneurs. The Iron Age inhabitants adopted ‘nomadic’ symbols such as the construction of burial mounds so as to establish their own territorial claims and sovereignty over the fertile alluvial fans of the Semirech’ye region, a corridor between China and the Central Asian oases. The shreds of historical evidence from the first millennia BC, especially during the Han Dynasty, stress that those most feared by the Chinese were the ‘nomads’ from the west. It seems plausible that ‘nomadic motifs’ and imagery as apparent from the kurgan burials and their rich inventories served as powerful symbols linking local agrarian groups to larger nomadic confederacies or states.

The Archaeological Record at three sites

Chronology: The following phase system has been established for these three sites based upon radiometrically dated features found in stratigraphic contexts at each of the three sites. The sites range from 5 to 10 different occupation levels, indicating either repeated seasonal spring and summer occupation or more permanent, year round occupation.

Table 1. A radiometric chronology previously published (Chang et. al. 2003), including additional dates from Taldy Bulak 2.

Tuzusai, V-11, Fire Pit 1, B-098380	140 +/- 70 BP	Cal AD 1650 to 1950	Historic fire pit, associated with Kazak Period	VIII
Tuzusai, Burial 1, bone collagen (animal), B-142480	650 +/- 50 BP*	Cal AD 1275 to 1410	Intrusive Mongol period burial, Occupation 1	VIIIB
Taldy Bulak 2, Feature 60	1190 +/- 50 BP*	Cal AD 790 to 960	Above Stratum 1, from disturbed context, since Feature 60 is deepest feature.	VIIIA
Tuzusai, Pit 24, B-086749	2020 +/- 40 BP* (Oxford)	Cal BC 100 to AD 75	Occupation 2	VI
Tuzusai, Pit 17, B-086749	2070 +/- 40 BP* (Oxford)	Cal BC 180 to AD 25	Occupation 2	VI
Taldy Bulak 2, Unit D-7, Feature 58, Stratum 5	2170 +/- 60 BP	Cal BC 380 to 50	Stratum 3, 4, 5	VI Temporary post and brush structures, green clay plastered floor, fire pits, mud brick walls, small rectangular storage pits

Tseganka 8, Unit V-10, B-133614	2190 +/- 80 BP*	Cal 400 to 40	VIA	VIA
Tuzusai, Pit 30, B-098384	2170 +/- 30 BP	Cal BC 335 to 290 and Cal BC 230 to 115	Occupation 3/2	V
Taldy Bulak 2, Fire Pit 2, Stratum 3	2280 +/- 40 BP	Cal BC 400 to 350 and Cal BC 310 to 210	Stratum 3, 4, and 5	V Fire pits, storage pits, possible wall alignments with gravel pavement
Tseganka 8, Pit 13, B-133611	2130 +/- 40 BP	Cal BC 350 to 290 and BC 230 to 115	V	V
Taldy Bulak 2, Fire pit 2, Stratum 3	2280 +/- 40 BP	Cal BC 400 to 350 and Cal BC 310 to 210	Stratum 3	V
Tuzusai, Pit 29, B-098383	2230 +/- 30 BP	Cal BC 220 to 50	Occupation 2	V
Tuzusai, Unit V-13, ash deposit, B-098381	2170 +/- 60 BP	Cal BC 380 to 190 and Cal BC 380 to 40	Occupation 3/2	V
Tseganka 8, Pit house 2, floor 2, (check number)	2130 +/- 40 BP*	Cal 385 to 100	V	V
Taldy Bulak 2, Pithouse 1, Floor 7	2250 +/- 40 BP	Cal BC 400 to 340 and BC 320 to 210	Stratum 8	IV
Tuzusai, Pit 22, B-086750	2310 +/- 50 BP* (Oxford)	Cal BC 415 to 345 and BC 310 to 210	Occupation 4	IV
Tuzusai, Pit 8-'92, B-098385	2320 +/- 40 BP* (Groningen)	Cal BC 410 to 260 and Cal BC 230 to 115	Occupation 4	IV
Tseganka 8, Pit house 3, Floors 3a/b, B-133612	2390 +/- 70 BP	Cal BC 775 to 310	III	III Semi-subterranean or subterranean pit houses, round storage pits, ash pits
Taldy Bulak 2, Unit D-8, Ash Pit, Stratum 4	2400 +/- 70 BP	Cal BC 780 to 370	Strata 5,6,7,8	II Alignment of rectangular store rooms, Pit house 1, bread oven
Tseganka 8, Storage Pit '98 B-129589	2300 +/- 80 BP*	Cal BC 740 to 710 and BC 535 to 80	I	I

Tuzusai:

In 1994 we began a three-year excavation project at the Iron Age site of Tuzusai, first discovered by Feydor P. Grigoriev in the mid-1980s. The 1994-1996 excavations uncovered a 72 sq. m. area, identifying over 30 circular and rectangular storage pits, fragments of mud brick architecture and plastered floors, and a Mongol-period burial. Radiometric dates indicate that the Iron Age occupation falls within a time period of 415 BC to AD 75. There is an intrusive Mongol burial and a later historic component that could date from AD 1650 to 1950. When the animal bone counts are examined over the five phases of occupation, the percentages of the numbers of identified species (NISP) for four domesticated species (sheep/goats, cattle, and horses) are remarkably similar (Chang, Benecke, Grigoriev, Rosen, and Tourtellotte 2003: 305). The animal bone counts (total identified bones: 1506) show a predominance of sheep and goats, followed by cattle, horse, ass, camel and dog. The NISP (number of identified species) for the domesticated species are sheep/goats (59%), cattle (33%), horse (6%), camel (1%), and the presence of dog and ass (Benecke 2003). Very small numbers of wild animal bones include red deer, roe deer, wild pig, and fox. Norbert Benecke (2003: 67) compares the faunal collections at all six Iron Age sites (Tuzusai 1, Tuzusai 2, Taldy Bulak 2, Taldy Bulak 5, Tseganka 2, Tseganka 4, and Tseganka 8) in the following manner: (1) 95% are domesticated

animals, and according to the number of identified species (NISP), sheep/goats constitute up to 70%. Upon close inspection of the age of kill-off for sheep and goats, Benecke's evaluation (2003: 68-69) is that a small number of animals were killed before six months of age, then a larger amount in the second half of their first year (autumn slaughter), and then a significant kill-off in the second year (both during the spring/summer and fall/winter parts of the year), and most adult sheep killed between 2 and 5 years of age. This general kill-off pattern indicates that at least some inhabitants of Tuzusai inhabited on a permanent year-round basis. Sheep and goats at the Iron Age sites, Tuzusai included, were primarily eaten for meat, but also some could have been raised for milk and wool production (Benecke 2003: 71). Although the cattle only represented 33% number of identified species, the bone weight of cattle totals about 50 % of the total assemblage. It seems reasonable to assume that cattle provided a higher percentage of the meat consumed than sheep and goats. Both Haruda (2007) and Benecke (2003) examined the first phalanges of cattle, noting a small number showed signs of osteoarthritis, a condition associated with animal traction. The presence of osteoarthritis, although slight, suggests that cattle were used for plowing. If plowing were practiced, then farming required more intensive labor, and could produce higher yields.

Arlene Rosen (1998) put forth the possible scenario for changing uses of plants at Tuzusai:

1. Phase I: The samples from this phase indicates a mix of cultivated cereal crops such as wheat, millet, rice, and barley. Foxtail millet phytoliths (*Setaria italica*) are dominant.

2. Phase II: The samples from this phase show an increase in the percentage of wheat phytoliths, and a decline of millet. There is an increase in rice husks. Rosen suggests that wheat phytoliths co-vary with field weeds. Perhaps the field weeds came from animal dung from domesticated animals who grazed off agricultural stubble or fallow, suggesting a more labor intensive form of farming and animal husbandry (Chang, Benecke, Grigoriev, Rosen, and Tourtellotte 2003: 307).

3. Phase III: The samples show a further intensification of agriculture due to an increase in the number of wheat, rice, and a continuing decline of millet. Millet has a short growing season and may have been better coordinated with seasonal pastoral transhumance.

4. Phases IV and V: During the historic period, the highest percentage of millet is reported with a concomitant decrease in rice phytoliths.

In 2008 we resumed excavations, opening a 60 sq. m. area, identifying at least 7 different strata, 3 or 4 house structures built of mud brick with plastered floors, two hearths and a midden area to the south of the entryway of Structure 4. Our recent excavations indicate the construction of thick plastered floors and layers of melted mud brick or rammed earthen architecture of house constructions, walled compounds, and melted mud brick wall fall. The invisibility of architectural features in the 1994-1996 excavations was probably due to the layers of mud brick collapse creating jumbled contexts. The 2008 excavations show a series of overlapping house floors, often with thin layers of midden deposits overlying different construction phases. These different layers of house floors could be the result of seasonal or periodic remodeling, or successive re-occupation of the site in 50 to 100 year intervals. Often the blocks of mud brick fall create false or 'ghost' features that lie on top of the undisturbed contexts.

We characterize Tuzusai as a dispersed settlement covering over a hectare in area and probably representing the type of diffuse spatial patterning that occurs at a seasonal nomadic encampment (Chang 2006: 192). There are reasons for which we now retract such a statement. First, in our recent excavations there are deposits that are almost 1.5 meters in depth that represent at least five different occupation sequences. Each occupation sequence has a considerable density of animal bones and ceramic sherds, as well as architectural features such as floors, walls, or hearths. The thick layers of densely stacked domestic structures indicate remodeling or renovation of habitation structures. Fixed storage facilities and the presence of thick walled storage vessels from the 1994-1996 excavations also indicate a commitment to long-term grain storage, that could be indicative of surplus production more typical of an agrarian and not pastoral society. Tuzusai is also the only Iron Age site where there appears to be an increase in rice phytoliths (some include not just husks, but leaf and stem parts) from the time period of BC 400 to AD 100, at the cusp of the transition between the Saka and Wusun periods. In this respect, Tuzusai might well represent a 'production center' and not a shifting agrarian hamlet.

Tseganka 8

Tseganka 8 is an Iron Age site found in 1998 south of the Water Pump Station of the Panfilova Collective on the east bank of the Tseganka River. Five radiocarbon sites indicate an Iron Age occupation from about BC 740 to BC 40. A block excavation of about 200 square meters was opened in two seasons. The site has a thick cultural level, almost a meter thick with 10 different occupational levels. The site has eight to ten

features, five intact pit houses (two are rectangular, one is oval shaped, and two are round in shape). In addition there were a number of small gravel-lined and earthen storage pits, an oven, and a partially destroyed stone-capped burial mound (Wusun Period) with outlying stone-lined circular pits, some with horse leg bones, hooves, and scapular elements.

Architectural features at Tseganka 8 indicate the presence of at least 7 different domestic household units based upon the number of pit house or semi-subterranean house constructions. Pit house 1 and Pit house 5 were destroyed by erosion in the northern edge of the site, but were probably large rectangular structures, each with 7 to 10 different floor levels. Pit houses 2 and 4 are circular, semi-subterranean structures. Pit house 3 is a large rectangular house pit with 6 floors; the earlier floors had post moulds for supporting upright center ridge poles. Pit house 6 and 7 are also large, rectangular structures. The dwelling areas follow a north-south alignment, along the edge of the bluff, interspersed between a concentration of pit houses were gravel-lined pits, round storage pits, and a clay oven, possibly associated with specific households.

Preliminary analyses of seed remains at Tseganka 8 included about 100 seeds, some identified as wheat, barley, and millet (Neef 2000, personal communication). Rosen's estimates show a predominance of millet (*Setaria italica*) at all occupation levels, followed by wheat and barley, with no evidence at any levels for rice (Chang, Benecke, Grigoriev, Rosen, and Tourtellotte 2003). Other plants included reeds and sedges probably used as matting on the floors of pit houses. *Cannabis sativa* was found in an ashy deposit from Pit house 6, Floor 4. It may be that Tseganka 8 represents short-term occupation during the spring and summer months when millet was the primary crop.

Benecke (2003) reports for the number of identified species (NISP) at Tseganka 8 the following breakdown for domesticated species (total identified bones: 2318): sheep/goats (70%), cattle (25%), horse (4%), and small numbers of ass, camel, and dog. There do not seem to be significant changes in percentages of domesticated species over time, suggesting a stable herd composition for the entire time period. Wild species include red deer, roe deer, hare, and vulture. As at Tuzusai, the bone weights suggest that domesticated cattle accounted for more than 50% of the total bone weights of the faunal assemblage, indicating that cattle were the main source of meat.

Two-hundred diagnostic ceramics were examined at Tseganka 8 (Kuznetsova 2000). The collection included flat and angle rim bowls, shallow bowls, cooking kettles, pitchers, storage vessels, and a whole mug with handle. Most were red wares, fired at 600 to 700 degrees centigrade, usually oxidized. A study of bowl rim fragments show widths between 0.7 and 1.1 cm thickness (Kuznetsova 2000). The fact that many of the ceramic sherds have animal dung inclusions in addition to sand, gneiss and granite inclusions indicates a local commitment to animal husbandry.

Taldy Bulak 2

Since 2001 a 280 sq m area at Taldy Bulak 2 has been excavated. The five radiometric dates indicate an occupation span from 780 BC to 960 AD (*floruit*). There are ten different occupation levels at the site, the most lying within the Iron Age period (ca. 8th century BC to AD 400), although there may be some evidence of Medieval period materials on the surface.

Two semi-subterranean, rectangular pit houses have been discovered in the western part of the site. Pit house 1 is an irregular, rectangular house that consists of at least six different floor layers (hard-packed earthen floors or plastered floors). Pit house 2 is an irregular rectangular structure. There is a definite boundary between the pit house architecture found on the western side and the storerooms and post-mould alignments found on the eastern side. There is a north-south alignment of five stone-lined post-moulds, each spaced about 2 to 2.3 meters apart along the eastern side of the excavation block. This alignment delineates a place where temporary constructions, probably supported by center posts were built. This alignment is contemporaneous with the earliest periods found at Tuzusai. Above-ground dwellings constructed of upright posts and brush framework might be temporary summer shelters. A series of three semi-subterranean, rectangular store rooms are also found along this same eastern edge. In addition to these features, there appears to be a very deep level in the northwest section of the excavation, Feature 60. Several ceramic sherds date this context to the transitional period between the Late Bronze and Early Iron Ages.

The variety of architectural features such as fire pits (24), post-moulds (19), storage pits (18), storerooms (4), a bread oven (1), and pit houses (3) suggest the delineation of domestic household units, either using the site on a seasonal or permanent basis. The large quantity of post moulds (19) and outdoor fire pits (24) indicate that a part of the site was probably used during the summer months when brush structures were constructed and outdoor cooking fires were used. The overlapping storage, dwelling areas, and outdoor activities over ten different occupation levels typify a small hamlet or village used repeatedly. However, the

presence of pit houses and the four storerooms indicate a year-round permanent settlement, with attached groups such as herdsmen who may have used temporary summer structures on the eastern periphery of the site. This pattern of residency is noted for modern Kazakh agro-pastoralists in the Talgar region. The extended-family household is divided in the summer months, whereby herders travel to the summer pastures, while other household members stay in the village tending and harvesting crops.

The faunal remains at Taldy Bulak 2 (total identified bones: 1754) indicate the following breakdown in terms of number of identified species (NISP): sheep/goat 64%, cattle 30%, horse 4%, and small numbers of ass, camel, and dog (Benecke 2003: 66). A re-examination of these collections (Haruda 2007) resulted in the following (NISP) breakdowns: sheep/goats 54.5%, cattle 18%, horse 6.5%, donkey 1%, camel 0.3%, and dog 0.1%. Wild species included hare, fox, red deer, and roe deer. This conforms to the percentage breakdown for domesticated species at Tuzusai and Taldy Bulak 2. Once again, the bone weights indicate that more than half of the total bone weight came from cattle, suggesting that the majority of meat consumed at Taldy Bulak 2 came from cattle. Benecke (2003: 69) found that by examining tooth eruption patterns of sheep/goat jaws at Taldy Bulak 2, there was a higher percentage of young animals between the ages of 1 and 2 represented, and a lower percentage of adult animals over the age of 2. Taldy Bulak 2 has a different kill-off pattern for sheep and goats than Tuzusai or Tseganka 8. At Taldy Bulak 2 there are higher numbers of young animals slaughtered at the site. In ethnographic contexts, large numbers of sub-adult animals are culled at certain time periods (during the late summer/early fall) so as to avoid having to provide forage for them during the winter months. Thus at times, the occupants at Taldy Bulak, although dwelling year round at the site, might have chosen to slaughter juvenile and sub-adult sheep and goats, so as to avoid providing these animals with winter forage. Throughout both early and late phases at Taldy Bulak 2, the phytolith remains of seed husks show the predominance of either wild grass seeds or some species of millet, a short-growing crop. This could indicate that Taldy Bulak participated in short-season crops as well as animal husbandry.

The following comparison between the 9 phytolith samples taken from different contexts at Tseganka 8, the 15 phytolith samples taken from Taldy Bulak 2, and the 20 samples from Tuzusai. The samples are subject to sampling error. I have selected the multi-celled forms that are indicative of actual cereal or wild grass husks for comparison and can be compared with the Rosen's (Rosen et al. 2000; Chang et. al. 2003) remarks about changing cereal use at Tuzusai.

Table 2. Comparison of Multi-celled Cereal or Grass Phytoliths from Taldy Bulak 2, Tseganka 8, and Tuzusai during early and late phases of the Talgar Iron Age sequence (taken from raw counts from Rosen 1998; 2001; 2003; 2008)

	Taldy Bulak 2, I-IV (early phases)	Tseganka 8, I-IV (early phases)	Tuzusai, IV Occupation 4	Taldy Bulak 2, V-VI (late phases)	Tseganka 8, V, (late phases)	Tuzusai, V (Occupation 3 and 2)
Unidentified husks	26 %	20%	33%	17%	33%	32%
Wheat husks	5%	7%	18%	5%	3%	22%
Barley husks	17%	18%	3%	13%	7%	1%
Rice husks	1%	--	11%	--	--	27%
Setaria sp. husks	2%	6%	29%	53%	40%	14%
Wild Grasses	47%	48%	8%	11%	16%	4%
N=	3817	4939	209	7980	11,539	287

The following trends are noted:

1. In the early phases (ca. BC 775 to BC 400), Tseganka 8 and Taldy Bulak 2 had a suite consisting of a predominance of wild grass husks and barley, followed by wheat and millet.
2. At the early phases of Taldy Bulak 2, there was evidence for rice husks, but no leaf or stem parts.
3. In the earliest phase at Tuzusai (probably at about BC 400), there was a high percentage of wheat, rice, and millet, but low amounts of wild grasses and barley.
4. At the later phases of Tseganka 8 and Taldy Bulak 2 (BC 400 to AD 75), millets dominated, with low amounts of wild grasses, barley, and wheat.
5. At the later phase of Tuzusai (ca. BC 200 to AD 100) there was an increase in wheat, rice, and wild grasses with a decrease in millet.
6. There are very low amounts of barley found at Tuzusai, especially when compared to Taldy Bulak 2 and Tseganka 8.

7. Thus, at each site locale different farming strategies were practiced.

A new model for Iron Age settlement on the Talgar alluvial fan

The loess soils of the Talgar alluvial fan provided fertile areas for both dry and irrigation farming. Stream tributaries originating from the Talgar River supplemented seasonal rainfall, thus contributing to a well-watered regime. Rosen (2000, 2002, 2008) reports the presence of phytolith forms for sedges and other marshy plants at all three Iron Age sites, further showing the availability of water sources. The presence of wheat, barley, and millet agriculture at all three sites, especially after BC 400 indicates the use of dry farming, irrigation and puddling. Rice and millet flourish in wet, marshy areas. Rice cultivation was practiced at least at Tuzusai, if not at Taldy Bulak or Tseganka 8. When flotation samples have been taken and analyzed the results are usually far from conclusive, since preservation is poor in loess soils. Nevertheless Hollenbach (2008) was able to recover evidence for *Triticum aestivum* (bread wheat) and probable barley grains at Taldy Bulak 2. In contrast, phytolith analyses have been proven that the cultivation of wheat, barley, and millet was important throughout all periods of the Iron Age. There may have been also a shift in dependency from barley and wild grasses in earlier periods to a greater emphasis on millet or rice in later Iron Age periods, during the period of demographic expansion on the alluvial fan. This Eurasian Iron Age suite of crops was found at earlier Neolithic periods in both Central and South Asia (Barker 2006).

The animal husbandry component of this Iron Age economic system has been characterized as a meat-based, rather than milk-based production system based upon the mortality rates found from caprines and cattle. The herding of these mixed domesticates most likely occurred in close proximity to the sites as part of a sedentary year-round economy (Benecke 2003: 81). If there was vertical transhumance, it took place in the foothills and upland plateaus where contemporary Kazakhs keep their herds in the *jailau* during the summer months. Since the Talgar Iron Age economy was agrarian, or at the very least, agro-pastoral, then this explains the existence of these other aspects of fixed settlements: (1) well-defined storage pits or store rooms; (2) pit house or substantial mud brick architecture with plastered floors; (3) a ceramic tradition of utility wares such as storage and cooking vessels, serving dishes; (4) craft specialization of metal finishing (found at Taldy Bulak 2); and (5) discrete residential areas. The domestic mode of production, apparent from a residential pattern of discrete household units, with either communal or household storage facilities, involved extended family or lineages living in villages or hamlets.

The settlements are rich, multi-component sites, often covering substantial areas of a hectare or more in size. They are deeply stratified sites, showing repeated occupation levels that sometimes span a millennium or more. Mixed farming served as the backbone of the Saka and Wusun societies of Talgar Region. The mortuary cult expressed in the construction of the Iron Age burial mounds, must have been part of the local agrarian response to pan-regional 'nomadic' traditions. Perhaps the Talgar Iron Age folk who were capable of producing both agricultural and pastoral surpluses, built the mounds to emulate or even compete with more distant pastoral nomadic peoples. The Talgar folk, who had access to both rich herding and farming surpluses, may have used these sources to build up social and political capital on a regional level. The kurgan tradition was a visible marker of wealth, power, and inequality. The rich burial inventories also indicate that social ranking, at least in death, if not in life, was important to clan or lineage leaders. While the settlement system was the locus of domestic production and consumption, probably of an egalitarian nature. Lineage or clan leaders might have controlled the redistribution or exchange of surplus grain or animal products. Their relative ranking might have been indicative by the size or placement of their burial mound. The Iron Age agrarian populations of Talgar emulated the 'nomadic steppe traditions' through their own local construction of burial mounds, often found in close proximity to their villages and hamlets. This emulation of steppe tradition tied the Talgar folk to a larger regional system of exchange, symbolic value, and ideological power recognized both by the agrarian states and the 'truly' nomadic confederacies or empires. Thus, the Iron Age agriculturalists worked collectively to construct a distinctive cultural and social identity that meshed with those 'so-called nomadic' traditions of the Eurasian steppe. This 'invented tradition' may have served the purpose of tying the Talgar Iron Age folk with more distant groups, some of whom had a distinctive pastoral identity.

This research was originally supported by the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research and the National Geographic Society from 1994 to 1996. The National Science Foundation Grant No. BCS-9603661 supported this research from 1997 to 2001. Additional funds were obtained from the National Geographic Society in 2002. Sweet Briar College Faculty Grants supported this research from 1994-1996, 2002-2007. We are especially grateful to Arlene M. Rosen's meticulous research on the phytolith samples taken at Tuzusai, Taldy Bulak 2, and Tseganka 8. Without her work, we would still be searching for the agro-pastoral basis for Iron Age economy. Other specialists include Norbert Benecke (DAI), Ashleigh

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
Haruda (UCLondon), Naomi Miller (MASCA, UPennsylvania Museum), Reinder Neef (DAI), Kandi Hollenbach (Archaeology Research Laboratory, UTennessee), and Olga Kuznetsova (A.H. Margulan Institute of Archaeology). Many field archaeologists contributed to the excavations at these three sites including F.P. Grigoriev, P.A. Tourtellotte, M.M. Nurpeisov, B.A. Zhelzhnyakov, and Y.M. Peshkov. Karl M. Baipakov was instrumental in providing us with guidance, permission, and scholarly support throughout this project. We wish to thank James Johnson and Jean-Luc Houle for inviting me to contribute to this SAA symposium. A re-working of our original data sets has resulted in a fruitful re-formulation of the agrarian based economy of Iron Age Talgar.

1. 2006 *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?* – Oxford and New York: Oxford University Press. Benecke, Norbert.

2. 2003 *Iron Age economy of the Inner Asian steppe: A bioarchaeological perspective from the Talgar Region in the Ili River Valley (Southeastern Kazakhstan)*. *Eurasia Antiqua*, Band 9: 63-84. Chang, Claudia.

3. 2006 *The Grass is Greener on the Other Side: A Study of Pastoral Mobility on the Eurasian Steppe of Southeastern Kazakhstan*. In *Archaeology and Ethnoarchaeology of Mobility*, edited by Frederic Sellet, Russell Greaves, and Pei-Lin Yu. – Pp. 184-200. Gainesville: University Press of Florida. Chang, Claudia.

4. 2008 *Lines of Power: Equality or Hierarchy among the Iron Age Agro-pastoralists of Southeastern Kazakhstan*. Submitted for review, *Proceedings for the Third Conference on Eurasian Archaeology*. (Cambridge University Press) Chang, C., N. Benecke, F.P. Grigoriev, A.M. Rosen, and P.A. Tourtellotte.

5. 2003 *Iron Age Society and Chronology in South-east Kazakhstan*. *Antiquity* 77: 298-312. Haruda, Ashleigh

6. 2007 *Taldy Bulak 2: Faunal Remains, 2003-2007 Seasons*. Unpublished M.A. dissertation. Institute of Archaeology, University College London. On file in the Department of Anthropology, Sweet Briar College. Kuznetsova, Olga V.

7. 2000 *Tekniko-Tekhnologičeski analiz keramiki s poseleniye Sako-Usun'skvogo vremeni iz raion Jetysu*. (Technological analysis of ceramics from a Saka-Wusun period site in the Semirech'ye Region) *Izvestia* 1(224): 161-168. Neef, Reinder.

8. 2000 *Personal communication*, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung. Rosen, Arlene M.

9. 1998 *Phytolith Evidence for Agro-Pastoral Economies in the Scythian Period of Southern Kazakhstan*. Publication in the *Proceedings of the Second International Meeting on Phytolith Research*, Aix-en-Provence. Rosen, Arlene M.

10. 2001 *Phytolith Report from Tseganka 8*. Unpublished report on file in the Department of Anthropology, Sweet Briar College.

11. 2003 *Phytolith Report from Taldy Bulak 2, 2002 field season*. Unpublished report on file in the Department of Anthropology, Sweet Briar College.

12. 2008 *Phytolith Report from Taldy Bulak 2, 2003 field season*. Unpublished report on file in the Department of Anthropology, Sweet Briar College. Rosen, A. M., C. Chang and F. P. Grigoriev.

13. 2000 *Paleoenvironments and economy of the Iron Age Saka-Wusun agro-pastoralists in southeastern Kazakhstan*. *Antiquity* 74: 611-23.

Резюме

В данной статье рассматриваются сельское хозяйство, которое служило основой экономики кочевых конфедераций саков и уйсуней в течение первых тысячелетий до н.э. в период железного века, на основе проведенных археологических раскопок на территории Талгара Алматинской области. В этой связи приводятся материалы, данные и сравнительные таблицы по трем исследованным курганам, относящихся к железному веку, которые характеризуются интересными находками. На протяжении более десяти лет авторами ведутся активные научные изыскания и анализ исторических источников, раскрывающие новые страницы истории железного века на территории Жетысу.

Summary

This article focuses on agriculture, which served as the backbone of the economy of the nomadic confederations Saks and uysuney during the first millennium BC during the Iron Age, based on archaeological excavations carried out in the Almaty region Talgar. In this regard, given the materials, data, and comparative tables for the three studied mounds belonging to the Iron Age, characterized by interesting findings. For over ten years, the authors carried out active scientific research and analysis of historical sources that reveal new pages in the history of the Iron Age in Zhetyusu.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНАН САПАЛЫ, БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ОҚУЛЫҚТАР МЕН ОҚУ КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАР ДАЙЫНДАУ – БҮГІНГІ КҮННІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Б.Қ. Әбдіғұлова – *пед.ғыл.док., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Отан тарихы және тарихты оқыту әдістемесі кафедрасы*

Тәуелсіздік алғаннан бергі еліміздегі қайта құрулар, қоғамның ашықтығы мен ақпараттануы мектепте білім беруге, сапалы оқулық даярлауға қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті.

Қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістерге байланысты өткенді білуге деген құштарлық өсе түсуде. Бұл жағдай тарих ғылымының «ақтандақтарын» айқындау, жаңа дидактикалық жүйені іздестіру, салалық басылымдарда, бұқаралық ақпарат құралдарында, көпшілікке арналған әдебиеттерде бұрын белгісіз болған, құпия құжаттар, жеке хаттар мен күнделік жазбаларды іріктеу арқылы оқулыққа енгізу қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан, өткенді ғылыми танып білуде осындай тың деректерді, мұрағат материалдарын жас ұрпақтың таным-түсінігіне сәйкестендіре отырып, мектеп бағдарламаларына, оқулықтарына енгізу, сапалы, бәсекеге қабілетті оқулықтар мен оқу көрнекі құралдар шығару мәселесі қолға алынды.

Жаңа буын оқулықтары мен оқу кешендерінің барлық пәндерден, соның ішінде тарих пәнінің барлық курстарынан дайындалуы мектеп оқулығы мәселесіндегі ең өзекті мәселе болып саналады. Өкінішке орай, еліміз егемендік алғанша республика мектептерінде «КСРО тарихы» оқытылды. Қазақстан тарихының материалдары оның құрамында оқытылғандықтан елімізде негізінен аударма оқулықтар пайдаланылып келді. Осыған байланысты барлық тарих курстарының мазмұны мен құрылымын үнемі жетілдіру, жаңа оқулықтар мен оқу-көрнекі құралдар шығару және дидактикалық деңгейін көтеру міндеттерін жүзеге асыру талап етілді. Қазақстан тарихынан жаңа оқулықтар жазылып, халқымыздың өткен жолын, тағдырын шындық тұрғысынан қарастыруы, жас ұрпақтың жүрегіне отаншылдық сезімін қалыптастыруда орны ерекше болып отыр. Бұның өзі мәселенің оң шешімін тауып отырғандығын көрсетеді.

Білім беру жүйесіндегі өзгерістер, мектепте гуманитарлық білім беруде оқушыларды туған елі мен жерінің, халқының өткен өмірі мен бүгінгі тіршілігін, ертеңгі болашағын оқытып үйрету оларды азаматтылық пен елжандылыққа, өз Отаны Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, ізгілікке тәрбиелеуге, жеке тұлғаны қалыптастыруға, ой-өрісін дамытуға септігін тигізеді. Осындай міндеттерді жүзеге асыруда мектепте Қазақстан тарихы курсының оқытудың рөлі ерекше.

Қазақстан Республикасының білім беру саласына қатысты күрделі мемлекеттік құжаттарында еліміздің өткені мен қазіргі тарихына терең де байыпты түрде ғылыми талдау жасау, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды түсіндіруде озық әдістер мен тиімді технологияларды қолдану, сондай-ақ халқымыздың тарихын адамзат құндылықтары деңгейіне көтеру мәселесі алға қойылған.

Қазақстан Республиканың Президенті Н.Назарбаев тарихтың танымдық-тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп «Өте ұғынықты жазылған, шыншыл, баланың отаншылдығын оятатын оқулықтарға қоса, Қазақ елінің тарихы туралы әңгімелер кітаптарын да жазу керек. Көршімізде «История России для детей» деген сияқты кітаптар шығаратын жақсы дәстүр бар. Үйрену керек», - деп тарихтың жас жеткіншектердің өмірінен алатын орнын дәл көрсетіп өткен болатын.

Республикамыздың демократиялық мемлекет құруға бет бұруы халықтың өз тарихына деген көзқарасын өзгертіп, ұлттық сана-сезімінің өсуі шыншыл тарихқа деген ықыласты күшейте түсті. Бұл жағдай 1990 жылы Қазақстан тарихын республика мектептерінде дербес пән ретінде енгізуге жол ашты.

Бүгінгі таңда мектептерде *Отан тарихы алғаш рет сонау көне заманнан бүгінге дейін жүйелі түрде толық оқытыла* бастады. Жаңа құрылымға көшу мектептегі Қазақстан тарихы курсының сапалық жағынан мәнді өзгерістерге түсірді. Қалыптасқан жағдайға орай, әр сыныптарда Қазақстан тарихы курсынан олардың әрбір дәуірлеріне сай нақты жүйесі жасалып, материалдарды іріктеудің, оларды баяндаудың және оқытудың әртүрлі тәсілдерін үйлестіретін жаңа дидактикалық жүйе қажет болды. Жоғарыда айтылған проблемалар 1992-жылдан бастап жарық көрген мектеп оқулықтарында айқын көрініс тапты. Онда өз Отанының саналы азаматтарын тәрбиелеу және тарихи білім беру ісін жүзеге асыруға жағдайлар жасалды. Сондай-ақ, мұғалім мен оқушы арасындағы білім алудың үйлесімді әрекеті қалыптаса бастады.

1996 жылы мемлекеттік мақсатты бағдарлама негізінде «Қазақстан Республикасы жалпы білім беретін мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді дайындау мен басып

шығарудың мақсатты бағдарламасы туралы» қаулысына сәйкес төл оқулықтарда білім беру жүйесіндегі реформаларды ойдағыдай жүзеге асырудың бағыттары белгіленді. Онда оқытудың жаңа технологиясын қамтамасыз етуге септігін тигізетін бүгінгі күннің талабына сай, сапалы мектеп оқулықтарының қажеттілігі талап етілді. Білім беру саласындағы реформалау ісі ең алдымен мектеп оқулығына деген жаңаша көзқарасты байқатты. Өйткені, оқулық білім көзі, яғни қоғамымыздың дамуының, мемлекетіміздің жетілуінің кепілі болып табылады. Сондықтан, да елімізде жарық көрген жаңа буын оқулықтарының мәні ерекше, орны жоғары. Тәуелсіз еліміздің жиырма жылында 1992-1997 жылдары (5-11 сыныптар) және 2000-2001 оқу жылынан бастап жаңа байқау оқулықтары жарық көрді, қазір қайта өңделіп, толықтырылып жарияланып жатыр. Бұл тарихи білім беру саласын реформалаудағы үлкен жетістік. Бұл оқулықтарды салыстырмалы түрде талдау нәтижесі олардың ортақ проблемалары, жетістіктері мен кемшіліктерін, өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

2000/2001 оқу жылынан республикамыздың мектептерінде жаңа буын Қазақстан тарихы мен дүние жүзі тарихынан жарық көрген төл оқулықтар бойынша оқытыла бастады. Қазақстан тарихы оқулықтарының алдағы жылдары басылым көрген оқулықтардан айырмашылығы: аталмыш оқулықтардың білім стандарты мен оқу бағдарламаларында белгіленген жалпы орта білім мақсаттарына мазмұны мен құрылымының сәйкестігі; ондағы көкейкесті түрлі пікір тудыратын мәселелерге жаңаша көзқарас тұрғысынан баға берілген; мазмұнының жаңа тарихи фактілер, оқиғалар, құбылыстармен кеңейтілуі; әдістемелік аппаратының едәуір деңгейде жетілдірілуі.

Сонымен қатар, оқулық мәтінін, сұрақтар мен тапсырмалар жүйесін түрлі деңгейде баяндау, түрлі көзқарастағы дерек көздерін оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру үшін пайдалану, термин сөздерге анықтама беру, оны сыныптан-сыныпқа бірізділікпен енгізу, иллюстративтік материалдардың тиімді түрлерін үйлесімділікпен қолдану т.б. оқулықты жетілдіруді қажет етеді. Біздің ойымызша, қазір пайдаланып жүрген оқулықтарға тән ортақтық оларда Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің жаңа айқындамалар тұрғысынан баяндалуы және оларды дайындауда тарихшы-ғалымдардың, әдіскерлердің және мұғалімдердің қазіргі жалпы білім беретін мектепті қайта түрлендіре түсу мақсатында оқулықтың теориялық-әдістемелік деңгейін көтеруде үлкен де жауапты жұмысқа белсене қатысуы. Қазақстан тарихы оқулықтарын жазып дайындау, сынау және тәжірибеге ендіруді реттеу, оның мазмұны мен құрылымын және процессуалдық жағын барлық жағынан терең талдау және сараптаудың ғылыми негізделген бабын табу мақсатында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін реформалауды ойдағыдай жүзеге асыру үшін тарих оқулықтарын әзірлеу үшін оның тұжырымдамасын даярлау бүгінгі таңда маңызды мәселе болып табылады.

Оқулық-біртұтас жүйе, білім көзі, оқыту құралы. Оқулық оқушылардың жас ерекшелігі мен таным мүкіншіліктеріне, мемлекеттік білім стандарты мен оқу бағдарламасының талаптарына сай міндетті түрде меңгеруге тиісті пәннің мазмұны, білім, білік деңгейлері мен оқу әрекетіне негізделген оқыту құралы.

Әлемде болып жатқан жаһандану үрдісі әр елге өз әсерін тигізуде. Бұл объективті құбылыс. Оқулық әртүрлі, көп түрлі болуы маңызды. «Оқулық қандай болуы керек?» деген сауал бәрімізді ойlandырады. Бүгінде оқулықтың қарапайым және тереңдетілген түрлері бар. Қазақстан тарихы оқулығы-тарихи білім негізі, оқыту құралы, мұғалім мен оқушының өзара тығыз байланысты әрекетін іске асыру құралы. Оқулықтың мақсаты: Қазақстан тарихының өткені, бүгінгі және ертеңгі болашағынан оқушыларға жүйелі тарихи білім беруі, өз елінің болашағы үшін жауапты азаматтар тәрбиелеу, жеке адамды қалыптастыруға септігін тигізу.

Оқулық-қазіргі ғылым деңгейінен жүйелі білімді баяндаумен қатар, оқушыларды елін, Отанын, жерін сүйетін елжанды азаматтар тәрбиелеуде, оқу біліктері мен дағдыларын дамытуда, жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуында, түрлі мәдени құндылықтардан хабар таратушы негізгі түйін ретінде болуы тиіс. Қарапайым оқулықтар белгілі бір ғылым туралы бастапқы түсінік береді. Ал тереңдетілген оқулықтар-білімнің теориялық-методологиялық негіздерін оқушылардың таным мүміншіліктері мен қызығушылығына сай құрады. Бұндай оқулықтар оқушылардың ойлау логикасын қалыптастыруға, өздігінше ізденуге, талдауға, сұрыптауға, баға беріп, қорытынды жасауға үйретеді, аналитикалық ойлауын дамытуға септігін тигізеді. Оқушыны пәнді меңгеруге, қосымша әдебиетті оқуға және өзіндік ізденіс жасауға, танымдық дербестік әрекетінің артуына көмектеседі.

Оқулықтың қандай түрі болмасын Отандық тарих ғылымының соңғы жаңалықтарын, оқулыққа қойылатын педагогикалық, психологиялық, дидактикалық-әдістемелік талаптарды, ұстанымдарды, тұжырымдарды, оқулық теориясы мен тәжірибелерінде жинақталған көп жылғы оң тәжірибелерді ескеруі маңызды.

Оқулықтың өзегі, желісі болуы керек, ол "күнделік" сияқты түрлі тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, фактілер мен адам аттарын, даталарды оқушылардың санасында тізіп қоймай, өз елінің болашағын ойлайтын азаматтар тәрбиелеуге бағытталса, тәрбиелік-танымдық мүмкіншіліктері мол болар еді.

Оқулық тарихи үрдісті бір жақты сипаттаудан аулақ, Отан тарихының барлық қыры мен сырын объективті, байыппен, жан-жақты диалектикалық тұрғыда қарастыруға назар аударылғаны жөн.

Оқулық болашаққа деген түрлі көзқарасы мен пікірлері бар жеткіншектерге арналуы мүмкін. Тарих пәні-образдар, кезеңдер, тарихи қайраткерлердің өмірі мен қызметін, тұрмыс жағдайын, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді баяндайды. Сондықтан оқушыларда XVIII-XXI ғасыр туралы жалпы түсінік қалыптастырумен (сол кезеңнің образын) қатар, сол кезеңге тән түрлі оқиғалар, құбылыстар, адамдар қызметі, мінез-құлқы оларға ой салып, пікір-сайыс өткізуге, сыни бағалауға мүмкіндік беріп, болашақта түрлі мәдени құндылықтарды дұрыс түсінуге және оны меңгеруге көмектесуі тиіс. Түрлі кезеңді сезімдік-образдық қабылдау арқылы мәдени диалог идеясын жүзеге асыру мүмкіншілігі туындайды.

Оқулықтағы іріктелген материалдар білімдік жағынан ғылыми маңызды болуымен қатар, жеткіншек жастардың күнделікті өміріне жақындау, оны ойландыратын сұрақтарға жауап беретіндей материалдардан тұруы да мүмкін. Мұндай оқулықтарда түрлі деңгейдегі оқушылардың психологиялық жас ерекшеліктері мен таным мүмкіншіліктері ескеріледі.

Қазақстан тарихынан жаңа оқулықтар жазылып, халқымыздың өткен жолын, тағдырын шындық тұрғысынан қарастыруы, жас ұрпақтың жүрегіне ұлтжандылық, отаншылдық сезімін қалыптастыруда орны ерекше болып отыр. Бұның өзі мәселенің оң шешімін тауып отырғандығын көрсетеді.

Резюме

В статье рассматриваются о содержании, структуры, проблемы и перспективы современного учебника по истории. Анализируются новые подходы и модели школьных учебников по истории. Дается методические рекомендации по совершенствованию учебников по истории Казахстана.

Summary

In the article examined about maintenance, structures, problems and prospects of modern textbook on history. New approaches and models of school textbooks are analysed on history. Given methodical recommendations on improving textbooks on history of Kazakhstan.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

А.Е. Дайрабаева – доцент КазНПУ им. Абая,

А.Е. Дайрабаева – доцент Каз Гос ЖенПУ

Модернизация национальной системы образования направлена на конвертируемость национальных дипломов высшего образования в соответствии с принципами Лиссабонской конференции «О признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе», ратифицированной Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым. В соответствии с международными стандартами, одной из форм реформирования системы образования в Республике Казахстан является внедрение кредитной системы обучения, которая предполагает интеграцию в международное образовательное пространство.

Поворот педагогического сознания от размышлений о традиционных методах к педагогическим технологиям повышает его целеустремленность, системность, деловитость и дает комплексный результат. В настоящее время разработано и усовершенствовано немало интенсивных педагогических технологий. Образовательный процесс в высшем учебном заведении должен быть построен на основе современных интенсивных психолого-педагогических технологий, включающих максимальную интенсификацию учения студентов. Без собственной активной деятельности студента ничто не может стать достоянием его ума и личных качеств. Т.е. одним из факторов становления будущего профессионала является активная позиция студента во время учения - целеустремленность, активность, усердие, ответственность, воля, требовательность к себе, желания сделать содержание образования достоянием своего сознания. Для этого необходимо, чтобы на занятии каждый студент хотел качественно усвоить все то, чему его учат, был психологически активен, старался и напряженно трудился, т.е. находился в состоянии готовности к обладанию учебным материалом от начала до конца занятия. Многое зависит от особенностей занятия, на котором он присутствует: его содержания, организации, методики, действий преподавателя. Занятие может дать максимальный эффект, если преподаватель не сводит свою задачу к изложению учебного материала, а одновременно ориентиро-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.
ван на решение задачи формирования готовности студентов к овладению учебным материалом, активизации его творческого мышления, взаимодействию.

Преподавание в условиях кредитной системы обучения должно быть основано на активных методах обучения. Активные формы и методы обучения или технологии активного обучения опираются не только на процессы восприятия, памяти, внимания, но и, прежде всего, на творческое, продуктивное мышление, поведение, общение. Технологии называют активными, так как в них существенно меняются и роль обучающего (вместо роли информатора - роль менеджера), и роль обучаемых.

Активные методы обучения являются по сути интерактивными (от англ. INTERACTION - динамическое взаимодействие), так как из методов воздействия они перерастают в методы взаимодействия педагога и обучаемого, стимулируют познавательную деятельность, вовлекают каждого участника в мыслительную и поведенческую активность, создают невозможность неучастия в познавательном процессе.

Содержание подготовки специалиста не должно ограничиваться предметным содержанием, обеспечивающим только его профессиональную компетентность. Необходим и социальный контекст, предполагающий наличие умений социального взаимодействия и общения, совместного принятия решений, коллективной мыследеятельности и т.п. Социальный контекст будущей профессиональной деятельности задают гуманистические условия обучения, демократические отношения между преподавателями и студентами, творческая обстановка межличностного взаимодействия и общения.

Интерактивное обучение развивает у студентов способности и навыки продуктивного общения в условиях учебного процесса, умения аргументировать свою точку зрения, четко формулировать и излагать свои мысли, анализировать сложные ситуации, выявлять главные и второстепенные, причины их возникновения, находить способы и средства их разрешения.

Данным целям может соответствовать использование интерактивных методов в процессе обучения. Интерактивные методы предполагают кооперацию - сотрудничество, способствующее организации и достижению положительных результатов в совместной деятельности, и конкуренцию – конфликт, столкновение противоположных целей, позиций, интересов. К интерактивным методам относятся «мозговой штурм», дискуссия, анализ ситуации, ролевая игра, анкета.

Рассмотрим метод «мозгового штурма», или брейнстроминг, соответствующий методам эвристического поиска, активизирующий коллективную творческую деятельность, рассчитанный на повышение умственной активности и решение сложных интеллектуальных задач. В интерактивных методах реализуются также, взаимодействия, как в форме сотрудничества, так и в виде столкновения противоположных позиций. Сотрудничество определяется принятием субъектами взаимодействия общих целей и согласованной программы деятельности, рациональным распределением функций и ролей с учетом индивидуальных особенностей, способностей и возможностей.

Конфликт, или столкновение противоположных позиций, нельзя, рассматривать однозначно, только как негативное явление - в определенных условиях конфликт может привести к преодолению скрытого противоречия. Конфликты могут быть разрешены как компромисс, обращение к «третьим судьям», разделение принципиальной и субъективной сторон, переключение внимания.

Идея метода «мозгового штурма» основана на том, что критика и боязнь тормозят мышление, сковывают творческие процессы. Поэтому выдвижение гипотез и их критическая оценка разделяются во времени. Условие проблемы формулируется ведущим перед «штурмом» четко, коротко и ясно, при этом подчеркивается важность данной темы для ее участников, чтобы все участники были заинтересованы в решении проблемы. После представления проблемы ведущий должен представить и объяснить участникам принципы «мозгового штурма» и ответить на все связанные с ним вопросы.

Принципы проведения мозгового штурма:

- 1) не комментируем, не критикуем предлагаемые идеи; ни одна идея не будет откинута или осмеяна;
- 2) каждая мысль хороша;
- 3) гонимся за количеством: чем больше идей, тем больше шанс найти действительно лучшее решение;
- 4) можно опираться на идеи других;
- 5) все идеи, даже наиболее шокирующие, записываются в том виде, в каком их предлагает автор;
- 6) все на равных правах участвуют в предложении идей;
- 7) время предложения идей определено.

«Мозговой штурм» можно разделить на три основных этапа:

- 1 этап - собирание идей;

II этап - оценивание или анализ идей;

III этап - использование идей для избранной ситуации.

На первом этапе группа «генераторов идей» выдвигает максимальное количество гипотез. Выдвигаются любые гипотезы: фантастические, шокирующие, явно ошибочные, интуитивные. Запрещена любая критика, в том числе скрытая, в виде скептических улыбок, жестов, мимики. Идеи записываются в форме, предлагаемой автором, не указывая его фамилии. Записи должны вестись в видном для всех месте, темп записывания не должен сдерживать темп предложения идей. Предложенные идеи могут записываться на магнитофон. После ознакомления со всеми идеями, участники могут задавать вопросы для выяснения и для дополнительного пояснения. Отвечают только авторы идей.

На втором этапе группа экспертов оценивает и анализирует предложенные идеи. Экспертиза проводится тщательным образом, оцениваются несерьезные и нереальные гипотезы.

Если целью занятия было не только побуждение творческого, креативного мышления, но и решение существующей проблемы, можно провести селекцию предложенных идей. Гипотезы могут быть оценены по 10-балльной системе, при этом выводится средний балл по оценкам всех экспертов. Для активизации процесса генерирования идей «мозгового штурма» рекомендуются следующие приемы: инверсия (сделай наоборот), эмпатия, фантазия.

Метод «мозгового штурма» может быть использован на занятиях по любой дисциплине и специализации, главное - чтобы преподаватель сам был заинтересован в активизации мыслительной деятельности и развития творческих способностей студентов.

Авторы статьи использовали указанный метод по теме «Многообразие вариантов воспитательных систем сегодня». При постановке проблемы была представлена своеобразная концепция, модель школьной воспитательной системы американского психолога и педагога У.Глассера «Школа без неудачников». Причину очень многих социальных и личных бед американский ученый видит в проблеме неудачников. Отсюда и концепция воспитательной системы «школы успеха», где успех был бы делом не только возможным, но и реальным, где дети успешно учились и могли реализовать свои способности. Школа должна воспитывать мыслящего, творческого, эмоционального, смелого человека, не боящегося проблем, которые ставит перед ним жизнь. Не застраховывать себя от неудачи (это практически невозможно), а суметь так отнестись к ней, чтобы она стала ступенькой к успеху. Уверенный в успехе человек преодолет неудачи, и трудности не испугают его. Если он способен мыслить, ладить с другими людьми, ценить красоту, он может почувствовать себя счастливым и полезным обществу. Базовыми потребностями человека У.Глассер считает потребность в любви и чувстве собственного достоинства, т.е. в осознании себя личностью. Концепция гуманистична, поскольку базируется на общечеловеческих ценностях: основными ее принципами выдвигаются принципы сотрудничества, актуальности, самостоятельности мышления в обучении.

На нашем занятии была выдвинута проблема «Факультет успеха». Для «мозгового штурма» было предложено выдвижение идей модели «Факультет успеха», выпускники которого стали бы не только классными профессионалами, но и состоявшимися, счастливыми личностями. Проблема очень заинтересовала студентов, были выдвинуты и фантастические, и рациональные предложения.

Логическим развитием «мозгового штурма» является синектический метод. Синектика (греч.) - совмещение разнородных элементов. Синектические группы представляют собой объединение людей различных специальностей, научных дисциплин, возраста и т.д. Целью деятельности таких групп является попытка творческого решения поставленной проблемы с точки зрения различных специальностей. Реализуется она на сессии синекторов. В ВУЗовской аудитории синектический метод может быть использован в работе студенческих научных кружков.

Отличительными особенностями технологии интерактивного обучения должны быть повышение эмоциональной включенности обучаемых и творческий характер занятий; «вынужденная активность», принудительная активизация мышления и деятельности обучающихся; обязательность непосредственного взаимодействия обучаемых между собой, а также с преподавателем; формирование коллективных усилий, интенсификация процесса обучения.

Интерактивные методы обучения направлены на стимулирование развития мышления и изучение материала студентами нетрадиционными способами и включают: дискуссии, работу в малых группах, кейс-стади, метод 515, интервью в парах, структурированное занятие, технику составления структур, деловые и ролевые игры, упражнения (логические задачи) и др.

В преподавании курса «Менеджмент в системе образования» создаются широкие возможности использования интерактивных методов обучения. Приведем в качестве примеров использование

некоторых из них. При проведении СРСП (самостоятельная работа студентов с преподавателем) по теме «Методика проведения выступлений и совещаний» был использован метод анализа конкретных ситуаций, так называемые кейс-стади (case-study). Метод анализа конкретных ситуаций был впервые применен еще более 90 лет назад в Гарвардской школе бизнеса. Различают следующие виды ситуаций: ситуации-иллюстрации, ситуации-упражнения, ситуации-оценки, ситуации-проблемы.

Ситуация-проблема представляет определенное сочетание факторов из реальной жизни. Участники являются действующими лицами, пытающимися найти решение или прийти к выводу о его невозможности.

Ситуация-оценка описывает положение, выход из которого в определенном смысле уже найден. Дается мотивированное заключение по поводу происшедшего. Позиция слушателей - как бы стороннего наблюдателя.

Ситуация-иллюстрация поясняет какую-либо сложную ситуацию, относящуюся к основной теме. Она в меньшей степени стимулирует в рассуждениях.

Ситуация-упражнение предусматривает применение уже принятых ранее положений и предполагает очевидные и бесспорные решения поставленных проблем. Методику работы по анализу конкретных ситуаций можно выстраивать в двух направлениях: 1. Ролевое разыгрывание конкретных ситуаций. 2. Коллективное обсуждение вариантов решения одной и той же ситуации.

Метод анализа конкретных ситуаций стимулирует обращение обучаемых к научным источникам, усиливает стремление к приобретению теоретических знаний. Однако основная цель - развивать аналитические способности, способствовать правильному использованию имеющейся информации, вырабатывать самостоятельность и инициативность в решениях.

Кейс-стади развивает способность к анализу нерафинированных жизненных и производственных задач. Конкретная ситуация (кейс) - это описание реальных фактов и событий, описание, не несущее в себе оценочных моментов. Кейсы бывают различных объемов. На данном занятии был использован короткий кейс (до 5 стр.), текст которого был взят из газеты. В кейсе поднимались острые нравственные и этические проблемы взаимоотношений между коллегами одного известного театра. В процессе обсуждения происходил анализ конкретной ситуации, студенты обменивались своими соображениями, искали пути решения данной проблемы. Хотя обсуждение было очень эмоциональным, студенты старались слушать и слышать друг друга. Данный кейс позволил актуализировать нравственные и этические проблемы в настоящее время и глубоко задуматься над ними. Обладание умением формулировать свои мысли и доходчиво и ясно их излагать, убедительность, хорошая реакция, умение учитывать состояние собеседника и аудитории; умение воздействовать на партнёра по общению являются необходимым условием эффективности будущего профессионального взаимодействия. Без данных педагогических умений и навыков трудно, а подчас и невозможно, донести свои идеи, предложения, сомнения до коллег, чтобы быть адекватно ими понятым. Педагогическое взаимодействие своеобразно: его содержание и способы определяются задачами воспитания и обучения. Осознанно или неосознанно, закономерно или случайно оно работает на образование человека, на развитие его социальности, придавая значимость системе образования. Метод «кейс-стади» показал себя как действенный в формировании личности будущего профессионала.

К методам активного обучения относится и так называемый метод «Хокку». В курсе преподавания «Менеджмент в системе образования» метод «Хокку» может быть использован, например, для первичного закрепления дидактических категорий. Хокку - это японская форма стихосложения - трехстишие, в каждой строчке которого от одного до трех слов, где рифма не обязательна. Слагать стихи не все умеют, но каждый может написать хокку, ведь рифма не нужна; главное - показать понимание поставленной проблемы, выразить основное, описать свое душевное состояние, чувства, смочь выразить это в трех строчках.

Метод «Хокку» позволяет быстро и точно вычленять главное, развивает креативность и скорость мышления, гибкость ума.

Лекция по теме «Методы педагогического менеджмента» была проведена как структурированное занятие. Классификация методов педагогического менеджмента была приведена в виде схемы, состоящей из четырех больших групп методов педагогического менеджмента, каждая из которых была представлена в виде соответствующих подгрупп. Распечатка данного дидактического материала была перед каждым студентом. В течение лекции объяснение преподавателя сопровождалось структурированным материалом, взглянув на который впоследствии студенты могут быстро воспроизвести и

использовать полученные знания. Использование структурированного материала развивает зрительную и слуховую память обучаемых.

Интерактивное обучение позволяет учитывать и требования к будущим выпускникам с точки зрения работодателя и развивать у студентов собственное мнение, аналитическое и критическое мышление, креативность, умение работать в команде, активность.

Использование интенсивных методов обучения в ВУЗе способствует стремлению и преподавателя и студента к единой цели, порождающее сотрудничество; осознанию общности интересов; взаимной добросовестности, самоотдаче; «культу учебы», увлеченности занятием; активизации самостоятельности и творчества.

1. Гончаров М.А. *Основы менеджмента в образовании.* - М., 2006.

2. Садвакасова З.М. *Мировые концепции менеджмента для организации образования.* – Алматы, 2010.

3. Жайтапова А.А., Садвакасова З.М., Кабдолданова Б.А. *Менеджмент качества в организации образования.* – Алматы, 2010.

Түйін

Оқытуда интерактивтік әдісін пайдалану. Білім, тәрбие беру жолын жетілдіруде интерактивтік әдісін қолдану – студенттердің өздігінен дамуы мен дербесін жетілдіретіндігі және ынтымақтастықты өрістетудегі тиімділігі көрсетілген. Жастардың өздігінен ойланып әрекеттенуіне баулу – шығармашылықтың дамуына мүмкіндік береді, сондай-ақ тиісті мәселені өзінше талдап, бағалап тұжырым жасауға ықпал ететіндігі сипатталған.

Summary

By the authors as the characteristic feature of modern pedagogics refers to as transition from traditional methods of training to innovation, is more concrete - to interactive. The method of «brain storm» is in more detail characterized. The basic requirements to organization of studies are formulated essence of «brain storm», at use of the given method, its principles, the role positions of the participants are characterized. In opinion of the authors the given method has the large prospects, as use of intensive methods of training in high school promotes aspiration both teacher and student to the uniform purpose inducing cooperation; to comprehension of a generality of interests; mutual conscientiousness, self-feedback; «to a cult of study» , interest to by studies; activization of independence and creativity.

«THE EXPERIENCE OF CREATING DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN FOR SECONDARY SCHOOLS»

(The article is based on the grant of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan (Contract №1119 of 02.03.2012.)

T.Dalayeva, S.Baidildina – *c.h.s., associate professors of KazNPU after Abay*

Use of new information technologies in learning is an urgent task. The main tendency of further development of a modern civilization is transition of the advanced countries of the world from post-industrial to information society in which information resources and scientific knowledge become objects and results of the work of population.

Possibilities of information and communication technologies (ICT) have dramatically increased and extended with the advent of the global Internet and its penetration into all fields of activity of people. Use of educational websites (EW) starts to influence considerably on modern education and culture, creates conditions for development of innovative methods of learning.

In Kazakhstan application of information and communication technologies (ICT) in an education system, including at schools is carried out within a state policy of information of society and education.

The state policy in the field of information of education became defining in improvement of national model of education of the Republic of Kazakhstan. Formation of modern infocommunicational culture of future experts, which is adequate to a level of development of ICT and corresponding the international indexes of competitiveness, is an important social and pedagogical task which extent realization depends in the future their readiness for creation of new technologies and definition of a new trajectory of economic development of the state. [1]

One of the main tendency of the State program for development of education in the Republic of Kazakhstan up to 2020 is the introduction of E-learning.

Main objective of E-learning is leveling of urban and rural schooling, preparation of intelligent and technologically literate students.

Within realization of this tendency of the State program each educational organization will be provided with digital educational resources, the broadband Internet with the speed of 4-10 Mbit/sec.

In 2011 for creation of digital educational resource for 5-12 classes 203.1 million tenge was provided from Republican budget.

Realization of E-learning project in the Republic of Kazakhstan has been planned in two periods. In the first period during 2011 – 2015 over 50% of educational organizations will be joined to the system. In the second period during 2016 – 2020 over 90% of educational organizations [2].

On November 3, 2011 in Astana the 5th International forum «Informatization of education system», devoted to the 20 anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan was held. The aim of the forum was discussion of a new paradigm of learning as infocommunication interaction of subjects of educational process in the conditions of integration of traditional learning and E-learning.

On a forum the digital report «Innovative development of an education system of the Republic of Kazakhstan on the basis of infocommunication technologies and e-learning» has been presented. The MES RK project presentation «System of e-learning» which started in 2011 at 44 experimental schools was a component of the digital report.

Digital educational resources which are presented within this project have been based on discipline «History of Kazakhstan».

Can we bring up the citizen of the motherland without knowing the history?

The history opens ample opportunities for formation of the student identity, formation of its civic stand. Through research work on studying of past of the native land and the family there is an understanding of the child that he/she is a part of the country, has an ability to affect on its development.

In the work on patriotic education teachers use also that huge potential which bears in itself study of local history: knowledge of the small Motherland promotes formation of love to it, careful attitude to everything that has got from previous generations. In order students can take internally idea of patriotism, have managed to test pleasure of knowledge of new about the family, about the small Homeland, to test pleasure of transfer of the knowledge obtained independently to the peers, it is necessary to include this material in the work, to raise the citizen not on abstract ideals, but on examples from parents' life, citizens', on events from history of the city. Education of patriotism, respect for seniors, their destiny builds on the concrete historical soil.

Thus, using all available means at their command, teachers try to foster the feeling of patriotism, love for the country, to the city, a family in children, to bring up in them the Citizen of Kazakhstan. And without it our society cannot have the future.

The content of digital educational resources included the following components:

- multimedia presentation of a material on a theme of the lesson;
- interactive tasks on a theme of the lesson, on the basis of use of programs;
- illustrative material;
- tests on a theme of the lesson for self-examination of a new material.

In Kazakhstan JSC "National center of informatization" is engaged in the problems of theoretical studying and creation of training materials in a digital format. The staff of history department of KAZNPU after Abaya participated as the main developers of a content on «History of Kazakhstan» discipline for 5-11 classes of comprehensive schools of the Republic of Kazakhstan: for the 5th class - professor Abdugulova B. K., for the 6th class - teacher Mankeyev N., for the 7th class - assistant professor Baidildina S. H., for the 8th class - assistant professor Toleubayeva K.M., assistant professor Dalayeva T.T., for the 9th class senior teacher Akhatayev K.B. The scientific management of this project was carried out by the dean of history department, D.H.S. Kenzhebayev G.K.

Digital educational resource – the system didactic material, allowing to develop historical thinking of students to present visually historical events, to organize independent work of students, to stimulate their informative interest, to supervise and estimate their knowledge and ability.

DERs include portraits of historical figures, fragments of documentary films, historical cards, multimedia presentations, tests, tasks, texts sounded by professional announcers. The glossary is developed to each subject.

For further integration into E-learning systems 468 digital educational resources on «History of Kazakhstan» are developed for 5-11 classes in Kazakh and Russian languages, including 234 - in Kazakh language, 234 - in Russian. 203,1 million tenges have been allocated for these purposes [3].

If earlier the main compiler of information was the teacher, now when e-learning is more and more applied, the teacher acts as the adviser and the colleague of the pupil, using in educational process new information and pedagogical technologies. The textbook too ceases to be simple a data carrier, it becomes a navigator in a flow of information. The textbook combination in a subject with digital educational resources (DER) provides to teachers more possibilities to do homework interesting, evident, informative and to focus children in a modern information field.

The modern interpretation of technology of introduction of e-learning assumes development of the multivector modular program of professional development of pedagogical workers. On the basis of the step-by-step plan of measures the staff of republican institute of professional qualification development of leading and scientific and pedagogical personnel of an education system has planned courses with coverage of 8000 teachers, among them 527-directors of schools, 527-deputy directors for study, 527-deputy directors for educational work, 3 266-teachers of school subjects, etc [4].

Application of DER at lessons, for example, of history allows to study a subject having a free access to archival materials, cards, portrait gallery of historical figures. Pupils listen to the texts dictated by professional announcers, check the knowledge of tests, use the glossary developed on each subject.

Here what consumers of new methods of learning think:

Teachers:

L.Ibraimova: Application of DER at lessons of history is urgent. And it will be effective at the corresponding technical equipment.

K.Telakhynova: Pupils of younger teenage age DER have caused a great interest. They like to see moving figures, they are carried away by beauty of a training material.

Z.Berdigozhina: In a seminar I have opened for myself a lot of new. For example, from speech of the director of RNPTs "Textbook" Beybitkul Karimova has learned that in Great Britain tests in a subject at first are made, and then experts write the textbook based on them. We have another order of drawing up the tests .

Pupils:

Nelli Astapova, 8 Cl.: I like lessons of history with the application of digital educational resources. Texts from the textbook are not remembered, and now I myself would like to think up presentations to lessons.

Arlan Baygozhayev, 8 Cl.: Lessons became interesting and ordinary. It is pleasant to work independently.

Alexander Samsonov, 8 Cl.: I represent scales of revolts because coverage of territories on the card is visible better. I like animation very much. I as though feel historical environment [5]

In September, 2011 at schools of Astana and Almaty the presentation of e-learning took place. Teachers of history of Kazakhstan gave a master class on history of Kazakhstan with use of DER on various subjects.

Today at 44 schools in educational process use DER almost at all lessons. The number of bad pupils begins to decline. Children get rid of the complex of the loser. E-learning is interesting, thus the pupil rises the motivation to assimilation of knowledge.

1. Нурғалиева Г.К., *Применение ИКТ в высшем образовании Республики Казахстан: текущее состояние, проблемы и перспективы развития.* <http://www.nci.kz/?lang=rus&com=news&what=show&id=176>

2. *МОН РК начинает внедрять в школах электронное обучение* // [www.edu.gov.kz]

3. <http://school-collection.edu.ru/collection/>

4. *5-ый Международный форум «Информатизация системы образования», посвященный 20-летию независимости Республики Казахстан. 3 ноября 2011 года, г. Астана. – С. 37*

5. *Сайт Редакция газеты "КлассТІМЕ" (рус) classtime.kz/*

Түйін

Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасының басты бағыттарының бірі – оқу үрдісіне электронды оқытуды енгізу болып табылады. 2011 жылы 5-12 сыныптарда цифрлік білім беру ресурстарын дайындауға республика бюджетінен 203,1 млн. тенге бөлінген. Республикада "E-learning" жобасын жүзеге асыру екі кезеңнен тұрады.

2011 жылы Қазақстанның 44 мектебінде «электронды оқыту жүйесі» іске қосылды. «Қазақстан тарихы» пәні бойынша ғана 468 цифрлік білім беру ресурстары дайындалған. Олардың 234-і қазақ, 234-і орыс тілдерінде.

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих факультетінің деканы, т.ғ.д. Ф.Қ. Кенжебаев жетекшілігімен бір топ профессор-оқытушылар 5-9 сыныптар үшін цифрлік білім беру ресурстарын дайындап, авторлық құқық куәліктеріне ие болды.

ЕРМУҚАН БЕКМАХАНОВҚА 97 ЖЫЛ 97 ЛЕТ ЕРМУКАНУ БЕКМАХАНОВУ

КӨРНЕКТІ ТАРИХШЫ ЕРМУҚАН БЕКМАХАНОВ ӘДІСКЕР-ҒАЛЫМ

Б.Қ. Әбдіғұлова – *Абай атындағы ҚазҰПУ, Отан тарихы және тарихты оқыту әдістемесі кафедрасы, пед.ғыл.док., профессор*

Биыл мектепке арналған тұңғыш Қазақ КСР тарихы оқулығының жарық көргеніне 54 жыл толды. Бұл оқулықты көрнекті ғалым-тарихшы Е.Бекмаханов жазды. Осыған орай, дарынды ғалымның өмір жолы мен әдіскерлік қызметіне қысқаша көз жүгіртіп, еске алуды жөн көрдік.

Ермұқан Бекмаханов (1915-1966) – көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі, қоғам қайраткері.

Ол Павлодар облысы Баянауыл ауданында дүниеге келген. Е.Бекмаханов – Абылай ханның ұрпағы. Абылай ханның баласы Уәлидің он төрт ұлы болған. «Соның біреуі – Тәуке, Тәукеден Жанпейіс, одан Жанбабек тараған. Жанбабек үш ұл көрген: Бегедай, Беген, Жошы. Бегеннен Бекмахан мен Жармұхамед тарайды. Бекмаханнан Тоқаш, Дінше және Ермұқан туады» - деп жазады Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлиханов.

Ермұқан әкесінен төрт жасында қалып, жалғыз анасы тәрбиелейді. Ол Әбдір ауылында мектепте үш жыл оқыған соң, Баянауылдағы орыс мектебінің 1 класына түсіп, жетіжылдықты бітірді.

«Ермұқан ылғи үздік оқитын. Қолтаңбасы әдемі, тізген маржандай, әрі орыс тілінде қатесіз жазатын сиректердің бірі сол еді»... «Ермұқан қай пәнге болмасын өте ұқыптылықпен дайындалатын, бастаған ісін толық аяқтауға тырысатын. Ұстамдылықтың, әдептіліктің, турашыл принципшілдіктің белгілері сол кездің өзінде-ақ оның іс-әрекеттерінен, жүріс-тұрысынан байқалатын. Музыканы сүйетін, аздап домбыра, мандолин шерте білетін, өлең шығарумен де айналысатындығы барды» - деп еске алады онымен бірге оқыған достары [1].

1937 жылы ол Воронеж қаласындағы педагогикалық институттың тарих факультетін бітірген. Елге оралып, Алматыдағы Ғылыми зерттеу педагогикалық институтында (қазіргі Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясы) ғылыми қызметкер, кейін директор болып қызмет атқарған. Ұлы Отан соғысы жылдарында Халық Ағарту Комиссариатында басқарма бастығы болды, сонымен бірге Алматы Жоғары оқу орындарында дәріс берді.

1946-1947 жылдары ол Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институтының директорының ғылыми істер жөніндегі орынбасары болып қызмет атқарды. 1947 жылдан 1966 жылдың 6 мамырына дейін, 50 жылдарда «буржуазияшыл ұлтшыл», «антисоветчик» аталып айдауда болған жылдарды ескермегенде, Қазақ Мемлекеттік университетінде Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі болды.

1943 жылы жарық көрген «Қазақ КСР тарихы» еңбегінің авторлары КСРО ҒА мүше-корреспонденті А.М. Панкратова бастаған бір топ ғалымдар болатын. Кітап жазылып болған соң КСРО-ның көрнекті тарихшылары қатынасқан кеңесте бір ғалымдар бұл еңбекті одақтас республиканың тарихын зерттеудегі алғашқы және сәтті ұмтылыс десе, енді бір ғалымдар, орысқа қарсы жазылған деп бағалап, онда Ресейге қарсы ұлттық көтерілістер дәріптелген деді. Соның ішінде, 14 тарау Кенесары Қасымовтың басшылығымен болған көтеріліс жөніндегі үлкен сындар айтылды. Ал бұл тарауды 28 жасар Ермұқан Бекмаханов жазған болатын. Бұл айыптау оның кейінгі өмірінде теріс ықпалы мен кесірін тигізбей қойған жоқ.

31 жаста 1946 жылы ол Москвада тарих ғылымынан докторлық диссертациясын қорғады. Осы еңбектің негізінде 1947 жылы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген атпен орыс тілінде монография жариялады.

Е.Бекмахановтың бұл кітабының жарық көруі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ КСР ҒА-ның тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» деген қаулысымен (1947 ж. қаңтар) тура келді. Москвада КСРО ҒА Тарих институтында Е.Бекмахановтың монографиясына арналған алғашқы пікір-талас болды. Содан кейін 1948 жылы 14-19 шілде аралығында Қазақ КСР ҒА Е.Бекмахановтың еңбегіне байланысты 5 күнге созылған пікір-талас өтті.

1947-1950 жылдары Е.Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшылдықты насихаттады деп айып тағылды. Ол ғылыми дәрежесінен айырылды.

Содан кейін ол Қазақ мемлекеттік университетіндегі жұмыстан босатылды, 1951 жылы партия қатарынан шығарылды.

Бір тоқсан Алматы облысы Нарынқол ауданында мектепте тарих пәнінен сабақ берді. Содан кейін Жамбыл облысы Шу ауданы Новостройка селосында мектепте жұмыс істеді. 1952 жылы 5 қыркүйекте

Е.Бекмаханов тұтқындалып, екі айға жуық тергеу жұмысы жүріп, 2 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі алқасының үкімімен ол 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айырылып, ГУЛАГ-тың алыстағы лагерінің біріне айдалды. Академик, қоғам қайраткері А.М. Панкратова сияқты қайырымды адамдардың арқасында 1954 жылы 16 ақпанда Е.Бекмаханов ісі қайта қаралып, ақталып шықты. Басына түскен осындай қиыншылықтарды қайсар да қайратты ғалым жеңе білді [2].

Ол университет кафедрасына жұмысқа қайта оралып, екінші рет докторлық диссертациясын қорғады. 1964 жылы Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі болып қайта сайланды. Өмірінің соңына дейін адал еңбек етіп, маңызды ғылыми еңбектер, орта мектеп үшін Қазақ КСР тарихынан алғашқы оқулық, хрестоматия, ғылыми-мақалалар жазды.

КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1959 жылғы 8 қазанындағы “Мектепте тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы” қабылданған қаулыға сәйкес республика мектептерінде “Қазақ КСР тарихы” алғаш рет КСРО тарихының құрамында курс болып оқытыла бастады. Осы жылдары Қазақ КСР тарихы курсының бағдарламасы, оқулықтары, хрестоматиясы, оқу құралдары дайындалып, тарихи карталардың тізімін бекітілді [3].

Е.Бекмаханов-Қазақстан тарихы мектеп курсының ғылыми-әдістемелік негізін салған алғашқы әдіскер, тарихшы-ғылым. Оның “Қазақ КСР тарихының 8-9 кластарға арналған оқу құралы” (1959 ж.) және “Қазақ КСР тарихының 10 класқа арналған оқу құралы” (1960 ж.) ал, 1962-63 жылдары сегізжылдық мектептің 7-8 сыныптарына және онбіржылдық мектептің 9-11 сыныптарына арналған оқулықтары мен соған сәйкес жазылған бағдарламасын дайындады [4; 5; 6].

Ғалымның оқулықтары тарих оқулығының міндеті мен рөлі жөніндегі жаңаша көзқарасты бейнеледі. Оқулықтарда оқушылардың жас ерекшелігі ескерілген, түрлі мұрағат материалдары, еліміздегі сол кезеңдегі өзгерістерін айқындайтын құжаттар енгізілген. Оқу материалының ғылымилығы, дидактикалық талаптары орынды ескерілген. “Преподавания истории в школе” журналында А.Кариннің “Одақтас республикалардың оқулықтары” атты мақаласында “Е.Бекмаханов оқулықтарын жоғары бағалап, тәрбиелік-танымдық маңызы зор екенін, Қазақстан тарихында белгілі орын алған жеке қайраткерлер туралы эмоционалды материал енгізілгендігін” - атап көрсеткен.

Белгілі ғалым мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік еңбектер, мақалалар жазды: «Қазақ КСР тарихының хрестоматиясы. Он бір жылдық мектепке арналған» (1962, 1965), «ХІХ ғасырдағы Қазақстан тарихының очерктері. Мұғалімдерге арналған көмекші құрал» (1967 ж.) т.б.

Көрнекті ғалым қайтыс болғаннан кейін академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Нәйла Ермұқанқызы оқулықтарды уақыт талабына сай жетілдіру, өңдеу нәтижесінде Қазақстан тарихы оқулықтары еліміздің мектептерінде отыз жылдан аса пайдаланылды. Мәселен, «Қазақ КСР тарихы 7-8 кластарға арналған оқу құралының» мазмұнын (Алматы: Мектеп, 1979. – 112 б.) қысқаша қарастырайық. 2 курсқа арналған оқулық 3 бөлімнен, 10 тараудан және 40 тақырыптан тұрады. Оқулықтың алғашқы беті «Алғы сөз», «Қымбатты достар» деген атаумен басталып, оқулықта қандай мәселелер қарастырылатыны, мақсаты мен міндеттеріне тоқталады. Оқулық 23 суреттен, оның ішінде 4 түрлі-түсті сурет, 4 карта, 40 тақырыптың 11 тақырыбына сұрақтар мен тапсырмалар, 15 құжаттан және хронологиялық көрсеткіштен тұрады [4, 97].

Оқулық оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкестендіріліп жазылған. Оқу материалында сонау ерте заманда Қазақстан аумағын мекендеген алғашқы адамдар, олардың өмір-тіршілігі, тайпа одақтары, тайпалардың шаруашылығы, тұрмыс-салты, діни нанымдары, ертедегі мемлекеттер, көшпелілер мен егіншілер, колөнершілер өмір-тынысы, шапқыншыларға қарсы қазақ халқының ерлік күресі, көрші елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыстары, қалалар, сауда, колөнердің гүлденуі, елін, жерін қорғаған батырлар, ғалымдар, ағартушылар туралы толық, түсінікті баяндалады. Автор екі курсты (КСРО мен Қазақ КСР тарихы) органикалық байланыста оқыту жолдарын жетілдіре түсті. Оқулыққа «Алтын адам» туралы материал енген, жаңа терминдер мен ұғымдар мағынасы түсіндірілген. Оқулықта елеулі оқиға болған жылдар қою шрифтімен көрсетілген, ол оқушылардың назарын сол датаға баса аударып, болған оқиғаны есте жақсы сақтауына көмектеседі. Жоғарыда атап көрсеткендей құжаттар оқу материалының мазмұнына сәйкестендіріліп, оны дәлелді баяндау үшін орынды берілген. Оқушылардың білімін пысықтауға, бекітуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар олардың ой-өрісін дамытуға септігін тигізеді.

Жалпы оқулықтағы материалдар ғылыми түрде баяндалғанын, ұқыпты іріктелгенін баса айту қажет. Тарих оқулықтарына қойылатын талаптардың күрделене түсуіне байланысты Н.Е. Бекмаханова Қазақ КСР тарихының жоғары сыныптарға арналған оқулықтарын үнемі жетілдіріп, заман талабына сай толықтырып отырды.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж.

Сөйтіп, Қазақстан тарихы оқулығын жазуда белгілі дәрежеде оң тәжірибе жинақталды, бұл тұңғыш оқулықтар жеткіншек жастарға тарихи білім, тәрбие беруге септігін тигізді.

Көрнекті ғалымның өмір жолы туралы профессор Ә.Тәкенов, М.Қозыбаев, К.Нұрпейіс, Т.Омарбеков, С.Ф. Мажитов ой талғамдарын жазды. Тұлғалы ғалымның зайыбы педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ғалым Халима Адамқызы Бекмұхамедова «Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер», «20 жыл бірге» атты естеліктер жазды [1; 2].

Е. Бекмақанов – халқымыздың шоқтығы биік ғалымы. Оның өмірі мен қызметі жас ұрпаққа тәлім-тәрбиесі мол ұлағатты іс.

1. *Е.Бекмаханов туралы естеліктер. - Алматы: Азимир, 2005.*

2. *Бекмұхамедова Х.А. Вместе 20 лет. – Алматы, 2000. – 76 с.*

3. *Ы.Алтынсарин атындағы қазақтың білім проблемалары институтына 60 жыл (1933-1993). - Алматы, 1993. – 126 б.*

4. *Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы. VII-VIII кл. арналған оқу құралы. - Алматы: Мектеп, 1967.*

5. *Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы. Хрестоматия. - Алматы: Мектеп, 1962.*

6. *Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 200 с.*

7. *Бекмаханов Е., Бекмаханова Е.Ы. Қазақ ССР тарихы. 9-10 кластарға арналған оқу құралы. - Алматы: Мектеп, 1981. – 128 б.*

Резюме

В статье рассматриваются о жизни и деятельности выдающего ученого-историка и методиста Е.Бекмаханова. Он является автором первого учебника по истории Казахской ССР, программы, хрестоматии и методических рекомендации.

Summary

This article discusses the life and work of a prominent historian and methodologist A.Kh. Margul. He wrote the first textbook on the history of the Kazakh SSR, programs, reading books and teaching tips.

«ЕР ТҰЛҒАЛЫ ЕРМҰҚАН»

О.М. Қоңыратбаев – *Абай атындағы ҚазҰПУ жанындағы*

А.Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығының ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

2012 жылы 28 наурызда тарих факультетінің ғимаратында ХХ ғасырдағы аса ірі қазақ тарихшысы, ұлағатты ұстаз Ермұқан Бекмахановтың (1915-1966) туғанына 97 жылқұрметіне Ахмет Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығының Тарих факультеті мен Магистратура және PhD докторантура институтының студенттеріне, магистранттары мен докторанттарына арналған «Ер тұлғалы Ермұқан» атты тарихи-танымдық дәрісі болып өтті (Ұйымдастырушы жауапты тұлғалар - дәріс модераторы, т.ғ.к., доцент Қоңыратбаев Ордалы Молдалыұлы, «Тұлғатану» орталығының директоры, т.ғ.д., профессор Мұқатова Дана Мұқатқызы, тарих факультетінің деканы, т.ғ.д., профессор Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих факультеті деканының орынбасары, т.ғ.к., доцент Байдилдина Сәуле Хайроллақызы, Магистратура және PhD докторантура институты директорының тәрбие істері және даму жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент Шілдебай Сәбит Қамытханұлы).

Дәрісті өткізуге бөлінген аудитория студенттер мен магистранттарға, докторанттар мен ұстаздарға лық толды. Тарих факультетінің «Отан тарихы» кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Әбдіғұлова Бағлан Қаппарқызы «Ермұқан Бекмахановтың өмірі мен ғылыми қызметі» атты негізгі баяндаманы, ал аталған кафедраның доценті, т.ғ.к. Меңлібаев Ғани Абылайұлы «Ермұқан Бекмаханов еңбектеріндегі қазақ ру-тайпалары туралы мәліметтер» атты қосымша баяндама жасады. Баяндамалар барысында Ермұқан Бекмахановтың өмірі мен ғылыми қызметі туралы бейне-слайд көрсетілді.

Қазақстанның тарих ғылымы қай кезеңде де таланттарға бай болған! Дәріске арнайы шақырылған құрметті қонақ, Ермұқан Бекмаханов сынды рухани ұстазымыздың бүгінгі ұлағатты шәкірттерінің бірі, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихы мен мәдениеті» кафедрасының меңгерушісі, «Қазақстан тарихшылары қауымдастығының» төрағасы, т.ғ.д., профессор Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы «Бекмаханов ісі» бойынша мәліметтері мол аса қызықты баяндама жасады.

Сондай-ақ, жарыс сөз барысында тарих факультетінің профессорлары мен доценттері – Х.Сүтеева, Ғ.Халидуллин, М.Төлекова, Г.Төлеубаева, Ж.Нұрмамбетқызы, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихымен мәдениеті» кафедрасының доценті Ш.Тілеубаев ғалымның өмірі мен шығармашылығы туралы тың ойларын ортаға салды.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ (1940-1950 ЖЖ.)

Е.И. Утепов – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің*

Магистратура және PhD докторантура институтының I курс магистранты

Тәуелсіздік – алып еңсемізді көтеріп, талай қиын-қыстау кезенді артқа тастап, осындай бейбіт заманның көзімен тарихқа көз жүгірте отырып, еркін, өз ойыңды анық, жасқанбай жеткізудің өзі үлкен бір ғанибет деп айтсақ, болғандай. Қазіргі кезеңдегі тарихтың жазылу барысы біршама қарқынды жүру үстінде. Сөзіме дәлел келтірер болсам, осы кезге дейін тарихты зерттеудің бірсарынды бағыттары қолданылып келсе, енді зерттеудің жан-жақты бағыттары қолға алына бастады. Қазіргі кезде бір ғана қарапайым тұлға арқылы, адамдардың күнделікті өмірін зерттеу қолға алынды. Күнделікті тарихты зерттеу отандық тарихнамамыздағы тың сала болып табылады. Қарапайым халықтың, жұмысшының тұрмысы қаншалықты, қандай деңгейде болғандығы туралы айту, қазіргі тарихтың жаңа бағытына айналып отыр. Олай айтуыма себеп, күні кешегі Кеңестік идеологияның сарынымен зерттелген ұжымдық, топтық тарихты жазуда, кеткен олқылықтар туралы айтуға болады.

Тарихшылардың күнделікті өмірді зерттеуге көңіл аударуы, зерттеудің ауқымы кеңейгенін көреміз. Егер бұрын зерттеушілерді тарихтың ауқымы кең салалары қызықтырса, қазіргі кезде адам баласының тамақтануы, тұрмысы, тұрғын үйі, денсаулығы, отбасылық кіріс-шығысы, бос уақыты сияқты күн сайынғы тірішілік әрекетіне ерекше назар аударыла бастады.

Батыс тарихнамасында күнделікті өмір мәселелерін түсіндіру «Анналдар» мектебімен тығыз байланысты. Оның негізін қалаушы М.Блок пен Л.Феврдің басты мақсаты ретінде қоғамдық ғылымдар арасындағы қарама-қайшылықты жойып, тарих ғылымын тарихи кеңістіктегі адамдар туралы ғылым ретінде түсіндіру болып табылады. Фернанд Бродельдің «Материальная экономика и капитализм (XV-XVIII в.в.)» деп аталатын еңбегінің бірінші кітабы «Структуры повседневности: возможное и невозможное» деп аталады. Бұл еңбекте материалдық өмірдің ескішіл тәртібі мен тарихи шындықтың әртүрлі деңгейінде кездесетін шиеленістер, уақыт және кеңістік диагностикасы туралы философиялық тарихи ойлар анық көрінеді [1].

Кезінде, Қазақ елінің екінші астанасы болған Қызылорда қаласының тарихын зерттеуде көптеген зерттеуші ғалымдар өз үлестерін қосу үстінде. Қызылорда қаласының XX ғасырдағы тарихына көз жүгіртер болсақ, көптеген кеңес кезіндегі бұрмалауды байқаймыз. Атап айтар болсам, Ұлы Отан соғысы кезіндегі тарихтың жазылуы барынша саяси ықпалмен жазылғанын байқау қиын емес... Шынымен солай болды ма, әлде өзгерістер бар ма деген сияқты сұрақтарға жауап беру біздің, яғни жас ұрпақтың еншісінде екені рас. Жазылған тарихи шығармалар мен мерзімді басылымдарға қарасақ, бәрінің ойы бір жерге келіп тоғысады. Ал, олай болса шын тарихымызды қалай, қандай деректер арқылы жазу керек деген сияқты үлкен сұрақ мазалайды.

Қызылорда қаласы тұрғындарының саны 1939 жылы 47 мыңды құраған болатын. Осы жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша, Қызылорда қаласының жер көлемі 78,1 мың шаршы метр болған. Сол жылдары қуаттылығы 182 квт, 1 электр станциясы жұмыс істеген. Қала тұрғындарына 2 автобус қызмет етіп, 16,1 мың адамды тасымалдаған. Қалада 41 керуетті 1 қонақ үйі, 82 адамға арналған 1 монша болған. Қызылордадағы 8 техникумда сол жылдары, 1808 оқушы студент оқыған [2].

Осы кезенді зерттеу барысында мұрағат құжаттарының деректеріне баса назар аудару керектігі белгілі. Кезіндегі кеңес саясаты бойынша, халықтың әлеуметтік жағдайы жақсы, қаланың тұрмысы, халқының өсу деңгейі бірқалыпты екенін айтып келсе, керісінше мұрағат құжаттарынан басқалай мәліметтерді байқауға болады.

Мәселен, Ұлы Отан соғысы қарсаңында, Қызылорда қаласы тұрғындарының әлеуметтік жағдайына тоқталсақ. Қызылорда қаласында 1941 жылы медициналық көмектің төмен болғанын, медицина мекемелерінің қанағаттанарлықтай жұмыс жүргізбегенін көреміз. Қалалық санинспекция мекемесі мектептерге, балабақшаларға ешқандай көңіл бөліп, тексеру жүргізбеген. Тіпті, №3 балалар үйі және Карл Маркс атындағы мектепте өте лас жағдай тіркелген. Қалалық денсаулық сақтау басқармасы, қаладағы емдеу мекемелерінің, санинспекциясының жұмыстарына ешқандай бақылау қоймаған. Жедел жәрдем, үйге бару сияқты емдеудің түрлері қанағаттанарлықсыз, кейде науқасқа көмек көрсе-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. туден бас тартқан кездерді де дерек-құжаттардан көруге болады. Емханалардың сапасы және қызметі де көңіл көншітпеген. Дәрігерлермен мейірбикелердің тұрғындармен дөрекі қарым-қатынас жасағанын да осы деректерден көруге болады [3].

Қалалық жұқпалы аурулар станциясының (бас дәрігер Ким) жұқпалы аурулармен күресте әлсіздік танытқаны белгілі болған. Қала тұрғындарының тұрғылықты жерінде санитарлық тазалық, талапқа сай болмағанын айтуға болады. Осындай ащы да болса шындықтарға, зерттеушілердің мән бермегенін байқаймыз. Көптеген көшелер қоқыстан лас заттардан тазартылмаған және көшелерде қоғамдық дәретханалар, қоқыс жәшіктері мүлдем қойылмаған.

Міне, осындай тіркелген оқиғалар барысында Қалалық атқару комитеті қаулы дайындаған. Қаулы мынадай мазмұнда өрбиді: Халыққа медициналық көмекті жақсарту, санитарлық тазалықты күшейту жұмыстарын жүргізуді, қалалық денсаулық сақтау басқармасының басшысы Дежинаға тапсырған. Балаларға арнап 30 орынды емдеу бөлімшесін ашу, балалардың үйде ем алуын, барлық балаларды емдік тексеруден өткізу мәселесі қаралған. Аталған, 30 орынды емдеу бөлімшесінің жоспарлануы, қаладағы барлық балаларды қамти алмаса да, көңілге медеу болғаны белгілі. Осы қаулы барысында жедел жәрдем қызметі мен үйден ем алуды үздіксіз, тұрақты түрде орындалуын баса айтады. Қаладағы асханалар мен мейрамханалардағы тазалықты қатаң түрде сақтау тапсырылған [4].

Соғыстың басталуы қарсаңында Қызылорда қалалық кеңес депутаттары қаладағы тәртіп туралы шешім шығарған. Қаланың тазалығына барлық мекеме басшылары, үй басқармалары және жеке үй иелері міндетті болған. Арықтарды жөндеуге, тротуарларды, өтпелі көпірлерді, қоқыстарды тазалауға барлық тұрғындар бірауыздан атсалысуға тиіс делінген. Қалалық шаруашылықтың комитетінің рұқсатынсыз шұңқырлар қазуға, жолға арықтар, өтпелі көпірлер салуға болмайтыны айтылған. Кез келген үй иелері өзінің жер телімінің таза әрі, талапқа сай болуына, үйлерінің реттік нөмірі де өз орнында болуына міндетті деп көрсетілген. Ал, қаладағы барлық кәсіпорындар мен мекемелер, көшеге ілінетін жарнамаларын арнайы шеберханада жасап ілуге тиісті. Жерді пайдаланушылар өздерінің тиісті аймағын тазартып отыруы керек. Базар маңымен, базар жанындағы барлық санитарлық тазалықтарды, базар әкімшілігіне жүктелгенін көруге болады. Көшедегі аялдамаларда, дүңгіршектер жанында қоқыс жәшігінің болуы тиіс, деген сияқты шешімнің шыққанын мұрағат құжаттары дәлелдейді [5]. Ал, осындай шешімнің қаншалықты қалай іске асқандығы туралы айтайық. Кеңес үкіметінің қағазбастылық саясатының жемісі бойынша, баяғы – жартас, бір – жартастың көрінісін көруге болады. Демек, жоғарыда аталған кеңес депутаттарының шешімі мен халықтың әлеуметтік жағдайы сәйкес келмеген. Халықтың тұрмысы бірден күрт өзгеріп кетті деуге ешқандай негіз жоқ. Өйткені, бұқара халық сол медициналық, ағарту, мәдени салалардың көмегіне зәру болғандығы рас.

Бұл, тек қана Қызылорда қаласы тұрғындарының мәселесі емес, сол облыстағы барлық тұрғындарының және барлық ұлттардың күнделікті қиын мәселесіне айналды. Ал, енді Қызылорда қаласы тұрғындары туралы сөз болғандықтан, басқа да ұлт өкілдеріне де тоқталсам. Тағдыр тәлкегіне түсіп, өзінің атамекенінен еріксіз қоныс аударылып келген шешен, неміс, түрік, кәріс, поляк т.б ұлт өкілдерінің тағдыры қиын болғандығын айтуға болады. Ол туралы мұрағат құжаттары да растайды. «Қазақ тарихы» басылымына шыққан, Өтеубай Қожақовтың «Сыр өңіріне күштеп көшірілгендер хақында» атты мақаласында Қызылорда облысы төңірегіне келген халықтар туралы былай дейді: «Кеңес-герман соғысы басталысымен Қызылорда облысына неміс басқыншылары басып алған 6 аймақтан жер аударылып келгендер арнайы орналастырылады. Оның ішінде Солтүстік Кавказдан (шешендер мен ингуштар), Грузия ССР-нен (түріктер), Еділ бойынан (қалмақтар, немістер), Молдавия АССР-нен әкелінген ұлттар мен ұлыстарды қосқанда барлығы 6,665 отбасы 22338 адамға жетеді» [6].

Мұрағат құжаттарының деректеріне сүйенер болсақ, 1944 жылы көшірілініп әкелінген шешен балаларына арнап салынған, балалар үйінің ашылуы, сол кездегі солақай саясаттың бір көрінісі деуге болады. Облыстық атқару комитеті депутаттарының шешімі бойынша, 333 шешен ұлтын орналастыру және олардың балаларына арнап, балалар үйін ашу сияқты қаулылар бар. Шешен балаларына арнап, 200 орынды жетімдер үйін ашу туралы мәселе, 1944 жылы 29 маусымда Облыстық атқару комитетінде қаралған [7].

Аталған балалар үйін, Қармақшы ауданындағы орта мектеп интернатының жанынан ашуды және оны 10 шілдеге дейін аяқтау керек екендігі шешілді. Көрсетілген мектеп интернатын 5 шілдеге дейін босатып, 9 шілдеде барлық керекті жабдықтармен қамтамасыз ету және 2 бөлмесін жергілікті тәрбиеленуші балаларға қалдыруға шешім шығарған. Балалар үйіне қажетті азық-түлікті жеткізетін арнайы көлікпен қамтамасыз ету үшін, мемлекеттен мынадай көлемдегі қаржы сұралған. Балалар үйі-

не облыстық бюджеттен 386,9 мың рубль қаржы және киіммен, керуетпен қамтамасыз етуді айтып өткен. 1 шілдеге дейінгі аралықта балаларды тәрбиелейтін тәрбиешілерді, толықтай даярлауды және балалар үйін жиһазбен, басқада керекті заттармен қамтамасыз етуді тапсырған. Сол кездегі билік балаларға қажетті оқу құралдары және ойыншықтары туралы ешқандай сөз қозғамаған. Сонда, ол балалардың тағдыры, болашағы билікті ешқандай да алаңдатпағанын көруге болады. Осы шешімге Облыстық кеңестік атқару комитетінің хатшысы Алибеков қол қойған. Осының барысында балалар үйіне бөлінген киім-кешектің, керекті заттардың мөлшері туралы мәлімет беруді жөн көрдім [8].

Облыстық атқару комитетінің шешімі бойынша, көшіріліп әкелінген шешен ұлтының балаларына арналған балалар үйіне, бөлінген керекті заттардың тізімі деп аталған құжат былайша беріледі.

№1 кесте [9]

Р/С	Заттардың атауы	Саны
1	Матрац	200 дана
2	Жамылғы	200
3	Жастық	200
4	көрпе тыс	400
5	жастық тыс	400
6	Сүлгі	400
7	бас киім	200
8	етік (былғары)	200
9	пальто (қыстық)	200
10	Майка	200
11	көйлек (қыздар)	200
12	Пиджак	100
13	Шалбар	100
14	Тоқыма	100
15	іш киім (ұлдар)	200 дана

Өздеріңіз көріп отырғандай бұл құжатта ешқандай оқу құралға қатысты заттың жоғын байқауға болады.

Соғыс кезінде балаларды бірқалыпты оқыту және тәрбиелеуді қамтамасыз ету қиын, өте ауыр іс болды. Көптеген оқытушылар майданға кетті, елдің басына түскен материалдық мұқтаждық, отбасыны бағушы үй иесінің соғысқа кетуі, киім-кешектің жетімсіздігі – осылардың барлығы балаларды мектепке тартуға, олардың сабаққа үздіксіз қатысып тұруларына мүмкіндік бермеді. Оқулықтар мен дәптерлер жетіспеді, мектептерді отынмен, жарықпен қамтамасыз ету үлкен қиыншылықтармен байланысты болды. Бірақ, соған қарамастан біз тарихшы ретінде халықтың жағдайының қалай болғанын айқын түрде айтуымыз қажет.

Сол уақыттағы яғни, 1944 жылы қаладағы мектептердің жаңа оқу жылына дайындығы ешқандай сын көтермеген. Соғыс кезі болғандықтан, оқу орындарының дайындығы төмен болған. Мынадай, мұрағат құжаттарынан мектептердің жаңа оқу жылына дайындығының мардымсыз екенін көруге болады. 1944 жылдың 11 тамыз айындағы есеп бойынша, Қызылорда қаласындағы ешқандай білім мекемесі жаңа оқу жылына дайын болмаған. Сол уақытқа дейін М.Горький атындағы мектептің директоры сайланбаған. 7 жасқа дейінгі балаларды оқумен қамту толығымен жүргізілмеген. Оқушыларды киіммен және аяқ киіммен қамтамасыз етпеген. Мұғалімдерге тиісті жағдай жасалмаған. Қала мектептеріне қажетті отынның мөлшері, сол жылдары 30-40 пайызды ғана құраған. Осындай өзекті мәселені шешу мақсатында, Облыстық атқару комитетінің шешімі шыққан. 25 тамызға дейінгі аралықта, бүкіл қала мектептерін жаңа оқу жылына дайындауды тапсырған. 7 жасқа дейінгі балаларды 25 тамыздан қалдырмай есепке алып, оларды мектепке қабылдауды атап өткен. Бүкіл мектептердің директорларын сайлап, мұғалімдермен қамтамасыз ету делінген. 1 қыркүйекке дейін, барлық білім ошақтарына қажетті отынды жеткізуді тапсырған. Сонымен қатар, барлық мектеп директорлары, мұғалімдермен және ата-аналармен кездесіп, жаңа оқу жылы барысында орындалуға тиісті істерді талқылауға міндетті. Мұғалімдерге арнайы асхана беру және оны азық түлікпен қамтамасыз етуді, сауда бөлімінің басшысы Жаймағамбетов міндетті болған.

Оқушыларға қажетті оқу құралдармен (кітап, қағаз, қарындаш, бор, боя т.б) қамтамасыз етуді, Облыстық сұраныс бөлімінің басшысы Тынымқұловаға міндеттеген. Жоғарыда аталған шешімнің

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(33), 2012 ж. орындалуына, Облыстық атқару комитеті бастығының бірінші орынбасары Ибрагимов жауапты болған. Ал бұл құжатқа, Облыстық кеңестік атқару комитетінің депутаты Төлепбергенов қол қойған. Осы шешімнің барысында, аталған оқу жылының қиындығы біршама шешілгенін көруге болады [10].

Міне, тарихтың шындық беттерін айқындай келе, халықтың талай қиындықты бастан кешкенін көруге болады. Бірақ, сондай қиындықтарды көре отыра, барлық Қазақстандықтар сияқты, Қызылорда халқыда сұрапыл соғыстың қиындығына мойымай, еліміздің дамуына үлкен үлес қосты десем қателеспеймін. Жоғарыда атап өткендей, тәуелсіз еліміздің адал азаматтары ретінде, төл тарихымызды жазуда ешқандай бұрмалаушылыққа бармай, өлке, тұлға тарихын зерттеуге өз үлесімізді қоссақ, бұл да бір перзенттік парызымызды орындағанымыз!

1. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика а капитализм XV-XVIII в.в. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. - М., 1986. – 41 б.

2. Айдосов А., Қалиев Ы., Кереев М. Қызылорда. – Қызылорда: Тұмар, 2005. - 118 б.

3. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты (Қызылорда ОММ) 107-қор, 1-тізбе 244-іс, 60-61 бб.

4. Бұл да сонда.

5. ҚОММ 107-қор, 1-тізбе 244-іс, – 243-246 бб.

6. Қожақов Ө. Сыр өңіріне күштеп көшірілгендер хақында. // «Қазақ тарихы», №6 1997 ж. – 65 б.

7. ҚОММ 283- қор, 1-тізбе 182-іс, – 99 б.

8. Бұл да сонда.

9. ҚОММ 283-қор, 1-тізбе 182-іс, – 101 б.

10. ҚОММ 283-қор, 1-тізбе 182-іс, – 265-266 бб.

Резюме

В данной статье используются архивные источники Кызылординского Областного архива, рассматриваются повседневная жизнь населения города Кызылорды в военные годы.

Summary

In the article Kyzylorda Record Office's archive resources are used, wartime everyday life of the population of the town of Kyzylorda is considered.

Кенжебаев Ғабит Қапезұлын мерейтойымен құттықтаймыз!

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы 1983 жылы Гурьев педагогикалық институтының тарих – филология факультетін аяқтады. 1983-1984 жылдары Атырау облысының Мұқыр орта мектебінде тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс жасады. 1984-1986 жылдары Гурьев педагогикалық институтының КСРО тарихы кафедрасында тәлімгер-зерттеуші болды. 1986-1991 жылдары Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында аспирантурада оқыды. (1987-1988 жж. әскери міндетін атқарды).

1991 жылдан бері Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде қызмет жасап, әртүрлі оқытушылық міндеттерді атқарып келеді.

1993 жылы «Қазақстан ғылымы: тарих.тәжірибе.проблемалар. (1970-1990жж.)» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады.

1994-1996 жылдары тарих факультеті деканының оқу ісі жөніндегі орынбасары болып қызмет жасады. 2001 жылдан Арнайы тарихи пәндер және оқыту технологиясы кафедрасының меңгерушісі болды. 2006 жылдың қарашасынан 2008 жылдың қыркүйегіне дейін докторантурада болып, «Жоғары білім мен ғылым саласындағы мемлекеттік саясат және оның Қазақстан Республикасында жүзеге асуы: тарихи талдау. (1985-2005 ж.ж.)» тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғады. 2008 жылдың қыркүйегінен Тарихты оқыту теориясы мен технологиясы кафедрасының меңгерушісі ретінде өзінің қызметіне қайта кірісті. 2009 жылдан Абай атындағы ҚазҰПУ тарих факультетінің деканы.

Ғ.Қ. Кенжебаев белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысып, Отан тарихының өзекті мәселелері бойынша 70-тан астам мақалалар жариялады. Ол монография, оқулық және бірнеше оқу-әдістемелік құралдарының авторы. 1997-2005 жылдары 07.00.02 - Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) мамандығы бойынша кандидаттық және докторлық диссертация қорғайтын Диссертациялық кеңестің ғалым хатшысы, 2009-2010 жж. Д 14.15.09 диссертациялық кеңесінде төрағаның орынбасары болды.

Ғабит Қапезұлы Кенжебаев өзінің қызметтік міндетіне ұқыпты қарайтын, сыпайы, көмек беруге әзір, өмірде салауаттылық үрдісін ұстанатын азамат. Университеттің профессор-оқытушы құрамы мен студенттері арасында сыйлы.

Тарих факультетінің ұжымы

Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызын мерейтойымен құттықтаймыз!

Төлеубаева Күлжазира Мейрамқызы 1969 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп, аталмыш университетті тарих мамандығы бойынша аяқтап, «тарих және қоғамтану» пәндерінің оқытушысы квалификациясын алды.

1978-1987 жж. С.Киров атындағы Қазақ Ұлттық университетінде КОКП тарихы кафедрасында оқытушы қызметін атқарды.

1987 жылдан бүгінгі күнге дейін Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде Отан тарихы кафедрасында доцент қызметін атқарып келеді.

1995 жылы «Қазақстанның ауыл шаруашылық интеллигенциясы 1946-1965 жж.» тақырыбына кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. 1998 жылы Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитетінің шешімімен доцент ғылыми атағын алды.

К.М. Төлеубаева педагогикалық, ғылыми және қоғамдық жұмыстармен белсенді түрде айналысады.

Ол 80-нен астам ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектердің, оның ішінде 15 оқу құралдары, хрестоматия, дидактикалық материалдардың авторы. К.М. Төлеубаева ҚР оқу-әдістемелік Кеңесінің мүшесі, тестілеу орталығының сарапшысы, факультет әдістемелік бюросының төрайымы, факультет Кеңесінің мүшесі, факультет және университеттің қоғамдық өміріне белсене араласады.

2010 жылы «Қазақтар және Орталық Азия халықтарының отбасы, отбасылық әдет-ғұрып, салт-саналары (салыстырмалы-этнографиялық зерттеу)», 07.00.07 – Этнография, этнология және антропология, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жанындағы БД 53.33.01 диссертациялық кеңесінде тарих ғылымдарының докторлығы ғылыми дәрежесін алу үшін докторлық диссертациясын сәтті қорғап шықты.

К.М. Төлеубаева тарихты оқыту және этнология пәндері бойынша танымал маман. Ол «Этнология», «Қазақстан халықтарының тарихы», «Тарихты оқыту әдістемесі» сияқты негізгі курстардан бакалавриат пен магистратурада дәрістер оқиды. Оның дәрістері оқытудың жаңа технологияларын пайдалану арқылы жоғары ғылыми-әдістемелік деңгейде өтеді. 050114-Тарих мамандығы бойынша

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (33), 2012 г.

Этнология және Тарихты оқыту әдістемесі пәндерінен Типтік бағдарламалардың (2007) авторы.

К.М. Төлеубаева жауапкершілігі, байсалдылығы, кішіпейілділігі, парасаттылығы және ұқыптылығымен факультет, университет ұжымы мен студенттері арасында беделді де сыйлы ұстаз.

ҚР Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамотасы мен Ы. Алтынсарин атындағы төсбелгінің иегері.

Тарих факультетінің ұжымы